
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

श्री. दे. सं. धारे शास्त्री

२९२

४६००

॥ अथ श्री काव्यप्रकाश ॥

प्रारंभः

५ ५९५०

१४०० / २२०० / ३६००

Title - काव्यप्रकाश टीका.
टी. - काव्यप्रदीप.

Author - टी. गोविन्द. (ठक्कुर)

Date - ?

subject - अलंकारशास्त्र.

folio - 136 avalible.

Xerox - 272

काप्र॰
१

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीलक्ष्मीनृसिंहाभ्यां नमः ॥ सोनोदेव्याः प्रथमतनयः केशवस्यात्मजन्मा श्रीगोविन्दो रुचिकरकवेः स्नेहपात्रं कनीयान् श्रीमन्नारायणचरणयोः सम्यगाधाय चित्तं नत्वा सारस्वतमधिमहः काव्यतत्त्वं व्यनक्ति १ वचनसंदर्भविरोधरूपस्य ग्रंथस्य प्रारिप्सितत्वेन स्तोतुमुचितायाः सेव्यमानाया अवाग्देव्या आस्पदभूतां कविभारतीं तदभिन्नत्वेनाध्यवसितां प्रारिप्सितप्रतिबंधकदुरितशांतये ग्रंथकृत् स्तौति नियतीति कृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतंत्रां नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयतीति नियम्यंते सौरभादयो धर्मा अनेनेति नियतिः असाधारणः पद्मत्वादिरूपो धर्मो ह्लादैकमयीमिति ह्लादेन एकमयीमेकस्वभावां ह्लादमात्रस्वभावामिति यावत् अनन्यपरतंत्रामिति कवेस्त अदृष्टं वा ह्लादैकमयीमिति ह्लादेन एकमयीमेकस्वभावां ह्लादमात्रस्वभावामिति यावत् अनन्यपरतंत्रामिति कवेस्त अदृष्टं वा ह्लादैकमयीमिति ह्लादेन परस्तदायत्ततारहितां परतंत्रा यथा दृश्यवायत्तवचनदूतिकयेति नवरसरुचिरामिति ॥ स्वनिर्माणेऽन्योयस्यात्मनः परस्तदायत्ततारहितां परतंत्रा यथा दृश्यवायत्तवचनदूतिकयेति नवरसरुचिरामिति ॥ स्वनिर्माणेऽन्यो यस्मात्तेन तदनतिरेकेणैव तद्धि तद्व्यतिरेकेण हि परदर्शनात् नन्वेवं तद्व्येवतेरितिहेतत्परदर्शनवैयर्थ्यं तेषां का कर्मधारयः षड्रसा नवरसा तद्वेवतेरितिव्यतिरेकहेतुपरदर्शनात् नन्वेवं नवरसेति रूप दिसाधारणेः षड्रसैरुपलक्षिताप्रतीतेर्नवहेतवेति तदर्थत्वात् अस्तु वा स्तुतीयात्मनुरूप एव नन्वेवं नवरसीतिरूप प्रसंगः त्रिगुणासविकल्पादिवदुपपन्नेः नवरसविरोधः नैरसरुचिरत्वरूपविशिष्टधर्मव्यतिरेकस्तत्र परसेषु न बलाभावेन अयोगव्यवच्छेदि हृद्यत्वप्रयोजकत्वविरहेणामिति हृद्यप्रतिपादकत्वात् अननिर्माणव्यतिरेकेण खेनवलम्बु

मयी

व
राम
२

ख्यात्वविनाशयोर्व्यतिरेकालंकारो व्यंग्यः तथाहि नियतेः शक्त्या नियतरूपा सुखदुःखमोहात्मकसत्वरजस्तमोलक्ष
णा गुणत्रयात्मकत्वाद्धि स्वस्य सुखदुःखमोहस्वभावा परमाण्वादिपत्समवायिकारणांतरदीपर्यायः स्पदं तत्स्वभा न्ति
सहकारिपरतंत्रा मधुरादिषड्रसा च नवमनोरमैवतेर्निर्मितत्वादिसाहृदयवती वक्त्रस्य निर्मितिरिति सुप्रसिद्धमेव
एतद्धि लक्षणानि नियति कृतनियमरहितत्वादिधर्मवत्वेन लोकविनाशत्वं निर्मितिर्निर्दिष्टेति अकोव्यतिरेकः अयं तादृशभावमे
शालिनी अत एव जयति तु उत्कर्षेणावर्त्तते स्वर्षः ननु वर्त्ततामिसर्वः तथासति उत्कर्षस्यासिद्धत्वेन नमस्काराक्षेपकत्वा
नुपपत्तेः ननु एतादृशी गुरुकर्मेति प्रेक्षावतामिष्टदेवताप्रणतिरवश्यं इत्यपनेयुक्तिमतीव तदनेन स्तुतिमात्रमाचरता ग्र
न्थकृता तद्वलेपादहंकाराद्वा अनया प्रयनमयेपवचनतापसंक्ता सपद्यकृतेव तत्किं स्तुतिनिवन्धोपनिवद्धा विशेषाभा
वात्सैव वा किं न्नोपनिवद्धेतिचेत् उच्यते न खलु नतिमात्रोपनिवंधे सुकविर्निवद्धा भवति स्तुतिनिवंधेत्वर्थात्प्रतिरपि ति
निवद्धैव यतो जयत्यर्थेवस्तु विषयस्य चवैशिष्ट्याज्ञमस्कारस्याक्षिप्यते तेनतां मत्यासिन्नप्रणतमतिलभ्यते भवेत्तमनका
व्यत्वात्सिद्धये ऽयं पदशीघ्यातिजयत्यर्थेन चेत्यादीति रूपवृतारयां तदस्तु तेः प्रणामरूपवाच्यस्यानतिरूपितत्वेन ध्वनि
त्वाप्रयोजकत्वात् तदर्थं चातिशयिनी व्यतिरेकालंकारस्येवोपन्यासो चित्याद्दिति इहानिषेधयं गूढरूपमगिनः काव्यस्य

निर्मीयमाणं

का॰प्र॰
२

फलेनसफलमितिप्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं प्रतिपादयितुमाह । काव्यंयशसेर्थकृतेव्यवहारविदेशिवेतरक्षतयेसद्यः परनिर्वृत
येकांतासंमिततयोपदेशयुजे ॥ अत्र क्रमतः विवृणु न ब्रूमो भावेक्षि वेताः काव्यंलोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्मवेसावारयां
ताहृदयवर्णनात्मकं कर्मतत्कवेस्तावत्कालिदासादीनामिवयशः श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिवधनं । मयूरादी
नामिवानिष्टनिवारणं च करोति । सहृदयस्यतु काव्यश्रवणानंतरमेव सकलप्रयोजनेषूत्तमं सद्यो विभावास्वाद
नसमुद्भूतं वेद्यांतरसंपर्कशून्यं रसास्वादरूपमानंदं राजादिगतव्यवहारपालनादिसमुचिताचारपरिज्ञानं रामादिव
द्वर्तितव्यमित्यसाधनेन नलरावणादिवदित्युपदेशं च निर्मिमीते । काव्यास्वादनकालेक्रमेरपि सहृदयांतःपातित्वाद्रसा
स्वादः । ननूपदेशार्थनीतिशास्त्राण्येव संति किं तत्र काव्येनेत्यत उक्तं कांतासंमिततयेति । शब्दस्तावत्त्रिविधः प्रभु
संमितः सुहृत्संमितः कांतासंमितश्च । तत्राद्यः शब्दप्रधानो वेदादिः शासनं प्राधान्येन विधिलक्षणः स हि प्रभु
रिवत्वमेवं कुर्विति समाज्ञापयति तत्र श्रनियुक्तः संध्यावंदनादौ नियतफले प्रवर्तते । द्वितीयस्त्वर्थतात्पर्यवान् सिद्धार्थस्व
पः पुराणेतिहासादिः । स हि सुहृदिव एवं कृते इदमिष्टं भवत्येवं कृते इदमनिष्टमिति सेतावन्मात्रं वोधयति नत्वा
ज्ञापयति । तृतीयस्तु तात्पर्यविलक्षणो रसप्रधानः काव्यलक्षणः तत्र हि रसांगीभूतो व्यापारो विभावादिसंयोजना

उपमायाभावव्यतिरिक्तफलाभावे

२

राम
२

कार्व्यार्थमुपभुंजते इत्येव पाठः ४

स्माकं न नारूपो वात त्रिष्णा घ्रा सं भिव्यक्ति निष्पादकतया शब्दार्थयोर्गुणालंकारसस्यैव प्राधान्यं · स वकांता संमित
त्वे नोपदेशं करोति। तेन तदुक्तं भवति · येसु कुमारमतयोति सुखि स्वभावाः राजकुमारादयो नीरसे नीतिशास्त्रे प्र
वर्त्तयितुमशक्यास्तान् काव्यैकांतेव सरसतापादनेनाभिमुखीकृत्योपदेशं ग्राहयति · गुडजिह्विकया विभूनिव
श्रोषधं पाययाहुः। स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं शास्त्रमप्युपयुंजते · प्रथमालीढमधवः पिबंति कटु भेषजमिति · यत २
वं विशिष्टं काव्यमतस्तद्धेतुरुपादेयः न न्वेवमभिषेयप्रयोजने किमायातं · किं च हेतुं ज्ञात्वा तदुपादाने कथं स्यादि
त्याकांक्षायां काव्यज्ञशिक्षारूपतया काव्यांगत्वं ग्रंथस्य प्रतिपादयन्नेव कारणांतरमप्याह शक्ति निपुणता लो
कशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् · काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥ शक्तिः कवित्वबीजभूतो देवताप्रसादा
दिजन्मासंस्कारविशेषः प्रतिभाव्यपदेश्यः तस्याः कारणतायां किं मानमिति चेत् · निपुणतादिकारणांतर
सद्भावेप्यनुपहसनीयकाव्यप्रसरस्य कार्यस्य व्यतिरेकः स च विशेषस्य काव्यप्रसरस्य विशेषणस्यानुपहस
नीयत्वस्य वा व्यतिरेकात्सर्वत्रैवाविशिष्टः नेवेवं कारणांतरं किं विद्यायालं नलं शक्तिरिति वाच्यं · प्रसिद्धातिरेकि
णैव तद्धेतोः शक्तिर्व्यपदेश्यात् ॥ लोकं स्थावरजंगमात्मकं लोकवृत्तं [illegible] भागादुपचाराद्धार्थमिमानपरामर्शस्य [illegible]
ननु कवेः प्रतिभारूपशक्तिः कथं देवताप्रसादादिजन्मासंस्कारविशेष इत्यत आह्नानि [illegible] व्यपदेश्य इति प्रतिभया व्यवहार्य इत्यर्थः ॥४॥
हि।

भेषजमितिपाठः

आवरण [illegible]

श्रवणादिपदेन ग्रहणधारणादिसंग्रहः ।

का॰प्र॰ २ घ

सकलनाधापकत्वात् । शास्त्रं छंदःशास्त्रादि काव्यं महाकविप्रणीतं रघुवंशादि । आदिग्रहणादितिहासादि तेषां विमर्शनात् व्युत्पत्ति
र्निपुणता । काव्यज्ञशिक्षा काव्यं कर्तुं रसानुगुणतया प्रबंधारोपणं वेति तदुपदेशः तया करणे योजनेन योगेन पुनःपुनर्नवेन
प्रवृत्तिरभ्यासः । इति शब्दो मिलितो वस्तु वापनाय । अन्यथा तेषां मध्ये एकमेव स्यात् । तथा च काव्यस्योद्भवे उत्पत्तौ त्रिस्त्र यावौ थेषां
मिलितानामुपधानं दंडचक्रादीनामिव घटे न तु मिलितत्वेन कारणतेवेति भ्रमः कर्तव्यः । एवं कारणमुक्त्वा काव्यस्य लक्षण
माह । तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि । निर्दोषत्वादिविशेषणविशिष्टौ शब्दार्थौ तत्काव्यमिति व्यवहर्त्त
व्यौ । गुणस्य रसनिष्ठत्वेपि तद्व्यंजकपरं गुणपदं । अनलंकृती इत्यस्यार्थः सालंकारत्वविशेषणानुपादानादिति नवा ...
पतः क्वापीत्यनेनैतदुक्तं सर्वत्र सालंकारौ शब्दार्थौ काव्यं किंतु स्फुटालंकारविरहेपि न काव्यत्वहानिः । नत्रो व्याप
वादल्पत्वस्य वा स्फुटत्व एव विश्रामात् । नीरसेप्यस्फुटालंकारे काव्यत्वमिष्टमेवेति । अन्ये तु क्वापि ... नीरसे
स्फुटालंकारविरहिणी न काव्यत्वं । यतो रसादिरलंकारश्च द्वयं चमत्कारहेतुः । तथा च यत्र रसादौ नाम ... तत्र
स्फुटालंकारापेक्षा । यत्र स्वचमत्कारेण रसानुगुणार्थविशेषनिबंधनमलंकारविरहेपि क्षात्यादि ...

स्था

रा ३

ल
ड्डो
वे

पुष्णातियथा॰ मुनिर्जयतियोगीन्द्रो महात्मा कुंभसंभवः येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ ॥ अत्र हि अद्भुतरसानुगुण
मेकचुलुके मत्स्यकच्छपदर्शनं छायातिशयं पुष्णातीति ॥ नीरसे तु यदि स्फुटालंकारो न स्यात् किं कृतः चमत्कारः स्यात् चमत्का
रसारं च काव्यमिति अवश्यं स्फुटालंकारापेक्षा अन्यत्र कृती पुनः क्वापि सन्नेनापि अस्फुटालंकारे किं विदेवकाव्यत्वं म
न रसादिः [illegible] स्फुटेन च सर्वत्र सैव तदेव प्रतिपाद्यते तस्मात् अलंकारत्वमात्रं न विशेषणं किं तु स्फुटालंकारे रसाद्यन्य
तरत्वं नैव चैवमपि रसवत्सु न लंकारे काव्यत्वप्रसंगो दोषाय इष्टापत्तेः यथा उदाहृते मुनिर्जयतीत्यादौ यदि तस्मादा आ
श्लेषेन नतत्रापि काव्यलक्षणमतः अलंकारत्वे सत्यपि दूरगामित्वमिति स्फुटालंकारविरहे काव्यत्वं यथा यः कौमारहरः स
एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपास्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदंबानिलाः सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारली
लाविधौ रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कंठते अत्र रूपकादीनामसंभव एव अस्फुटत्वम् विभक्ति विपरीतम् नादय
स्तु दीपकमिति चेत् न अस्फुटस्य अस्माहमर्थकाव्यत्वात् अत्रास्मि करोमि सख्ये इतिवत् क्रियापदत्वेन दीपक
त्वे तदन्वितानां सर्वेषां प्राकरणिकत्वात् दीपकस्य तु प्राकरणिकाप्राकरणिकविषयत्वात् सादृश्याप्रतीतेश्च न

तुल्ययोगिता तौ समुच्चयोपि वक्ष्यमाणलक्षणो न संभवत्येव । अता ह्याश्रमवनवारुत्व हेतौ । विशेषोक्ति विभावने विद्यमाने अपि
न स्फुटे । कथं प्रतिवेत्तृत्वं विशेषोक्तिस्तावत्कारणसत्वेपि कार्याभाववचने अत्र चानुत्कंठाकारणीवरोपकरणयोरूपमत्वे
तात्सत्वेप्यनुत्कंठाभावेनुत्कंठारूपो निर्दिष्टः एवं तथापि नानुत्कंठाभावत्वेन किं तूत्कंठात्वेनैव । तस्मादस्फुटत्वमस्याः
यदि चेतानुत्कंठितेनेत्यभिधीयेत तदा स्फुटत्वं भवेत् । एवं कारणाभावेपि कार्योत्पत्तिवचनं विभावना । अत्रैवोत्कंठाकारणं वरो
पकरणापोरतसातदतावश्योकरवपद्यपि तथापि नातत्राविरहत्वेन किं तु तत्तारूपेणैव । अभावाभावस्य तत्वात् । अतो अस्या अ
स्फुटत्वमेव । न च स एवेत्येवकारेण तत्ताभावप्रतीतिरत्ताभावत्वेन प्रतीतौ कथमस्फुटत्वमिति वाच्यं विशेषणासंगतेनैवका
रेण विशेष्ये विशेषणायोगस्य व्यवच्छेदो हि प्रत्याय्यते ननु विशेषणाभावाभाव एवाहत्य पर्यवसानं तत्रेयमस्फुटत्वमेव
एवं विशेष्यसंगतेनाप्येवकारेण विशेष्यभिन्ने विशेषणाभाव एव नाहत्य प्रत्याय्यते किं तु विशेषणायोगाभाव इति द्रष्टव्यं । अ
त एव पांडवः पांडरस्त्वेत्यादौ नापांडर इति पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ नान्यो धनुर्धर इत्यादि कदाचित्स्फुटत्वार्थं प्रयुज्य
ते दृ अप्याहत्य न सुखं न सुखेनैव तत्स्पेनान्येनकेनचित इति । अन्यथा पुनरुक्तिस्तत्रस्यादिति । अनयोरस्फुटत्वे संदेह
रूपसंकरोप्यस्फुट इति विभावनीयं शृंगाररूपरसस्य सत्वाद्रसवदलंकारः स्फुट एवेति चेत् न । रसस्यात्र प्राधान्या

ध्व

तत्र प्राधान्य एव तस्यालंकारत्वोपगमात्। अर्वाचीनास्तु यथोक्तस्य काव्यलक्षणत्वे काव्यलक्षणं प्रविरलविषयं निर्वि-
षयं वा स्यात् तद्दोषाणां दुर्वारत्वात्। तस्माद्वाक्यं रसात्मकं काव्यमिति तल्लक्षणं तन्न। चतुष्टेऽपि रसान्वये काव्यत्वमस्त्येव परं त्वपक-
र्षमात्रं तद्वत्। कीटानुविद्धरत्नादिसाधारण्येन काव्यता। दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुट इति। एवं चालंकारादिस-
त्त्वेऽप्युत्कर्षमात्रं। नीरसे तु चित्रादौ काव्यव्यवहारो गौण एवेत्याहुः। अथास्य भेदानन्तलक्षणान्याह। इदमुत्तममतिशयिनि व्यं-
ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितः। इदं काव्यं वाच्यादतिशयिनि अधिकचमत्कारकारिणि व्यंग्ये उत्तमं। पदादिभिः बुधैः स्फोट-
रूपं शब्दब्रह्म व्यज्यते तस्मादभिव्यक्तादर्थप्रत्ययः तादृशस्य स्फोटव्यंजकस्य पदादिशब्दस्य ध्वनिरिति संज्ञेति वैयाकर-
णानां सिद्धांतसरणिः। अतः प्रधानीभूतव्यंग्यव्यंजकत्वसाधर्म्यात् गुणीभूतवाच्यव्यंग्यं व्यंजनसमर्थस्य शब्दार्थयु-
गलरूपस्योत्तमकाव्यस्य बुधैर्ध्वनिपंडितैर्ध्वनिरिति संज्ञा कृता। यथा निःशेषच्युतचंदनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो नेत्रे दू-
रमनंजने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः। मिथ्यावादिनि दूति बांधवजनस्याज्ञातपीडागमे वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्त-
स्याधमस्यांतिकं। अत्र तदंतिकमेव रंतुं गतासीति प्राधान्येनाधमपदेन व्यज्यते। तेन च व्यंग्यमुख्यार्थबाधाद्विपरीतलक्षणया न-
दंतिकमेव गतासीति लक्ष्यमेव युज्यते न तु व्यंग्यं। अन्यथा स्नाहें तीत्यादि वक्ष्यमाणलक्षणामूलव्यंजनोदाहरणेऽपि वि-

दू

९

१४ नदंतिकमेवगतासीत्यत्र लक्ष्यत इति शेषः कल्पनया योजनीयः व्यज्यत इति रंतुमित्यनेनैवान्वीयत इत्याहुः ॥ परमार्थतस्तु १४

का॰प्र॰
५

परीतलक्षणा न स्यात् विशेषाभावादिति ॥ अत्र केचित् समस्तत्र विपरीतलक्षणा इत्यत्र यस्तु न खलु मुख्यान्वयायोग्यत्वं स्व
रूपसल्लक्षणाबीजं किं तु ज्ञाते तथा च यत्र सर्वस्मादेः प्रसाधकानुकादिसंभोगः प्रमाणान्तरेणाध्यवसितः प्रतीतिमुपगतः तत्र मु
ख्यार्थबाधादस्तु लक्षणा तदभिप्रायेणैव साहित्यसहिस्तु हर्षे उपकृतं बहु तत्र नामैव यत्हतं पत्रं तु प्रमाणान्तरेणानाते ज्ञापक
मवतरतितदा क्वज्ञानितप्रत्ययमहिं नैव लतया रूपस्तत्र कथं लक्षणाबाधाभावात् उत्पन्नोऽपि वाक्यार्थबोधे न बन्नापि
बाधोऽकिंचित्कर एव तदभिप्रायेणैव वापीस्नातुमित्यादाहृतं अत एवोक्तमधमपदेन व्यज्यत इति · अत एव च पञ्चसप्ताद दे
स्नातुं व्यक्तं न प्रमाणान्तरेणावगतं तत्र न साहेतीत्यादौ विपरीतलक्षणा व्यंग्यार्थप्रतीतिर्वापीस्नातुमित्यादौ तु बाधानव
तारे स्वधमपदार्थोपर्यालोचनया व्यंग्यप्रतीतिः अत एव दृश्यैव प्राधान्यमधमपदस्य तस्मात्साहेतीत्यादौ पदिभ्रम्ना
तया लक्षणामूलैव वापीस्नातुमित्यादौ तु न नियमः ॥ यत्तादृग्गुणीभूतव्यंग्यव्यंग्ये [illegible] तनधर्मे तादृशि वाच्यादन
तिशायिनि अतिशयितचमत्कारानाधायके व्यंग्ये मध्यमकाव्यं [illegible] ग्रामतरुणं स्व परस्या गमित्यादिना गुणीभूतव्यंग्य
प्रभेदत्वेन प्रतिपिपादयिष्यमाणस्यास्फुटव्यंग्यस्याभेदेनाहायत्तैः किं त्वस्फुटत्वातिरिक्तव्यंग्यपरं व्यंग्यपदं गुणीभू
तव्यंग्ये वास्फुटमात्रं व्यंग्यं अधमकाव्ये त्वस्फुटत्वं तद्धि रह एकवेति न काचिदनुपपत्तिः उदाहरणं तु मामनरूपेणेतरू

३४ तद्गुणीभूतव्यंग्यं पकथितमित्यनुषज्यते अत्र व्यंग्ये स्फुटव्यंग्यपदत्यर्थः तेन नाधमकाव्यानि व्याप्तिरिति केषांचिन्मतमयुक्तं ३

रा॰म
५

ण्या नववंजुलमंजरीसनाथकरं पश्यंत्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया॥ अत्र वंजुललतागृहे दत्तसंकेता तरुणी नाग

नं। तेति व्यंग्यं तद्गुणीभूतं दयेक्षया वाच्यस्यैव चमत्कारकारित्वात् यतः पश्यंत्या नितरां मुखच्छाया मलिना भवतीत्यनेन द

र्शनकाले स्वतत्कार्यमालिन्यं तस्यातिशयः स तन्यमानत्वादिति वाच्यं चमत्कारि अनुभावत्वेन विप्रलंभपोषकं प्रतीयत

इति शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यंग्यं त्ववरं स्मृतं अत्र चित्रमिति लक्ष्या हार्यते तेनाव्यंग्यं काव्यमवरमधमं तच्चित्रमिति कथितमित्यर्थः

•अव्यंग्यं अस्फुटतरातिरिक्तं व्यंग्यरहितं तादृशं चास्फुटतरव्यंग्यसद्भावे व्यंग्यमात्राभावे वा चित्रं गुणालंकारयोगित्वा

च्चित्रमात्रेयं यथा स्वच्छंदोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतरांबुच्छटामूर्च्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकाह्नाय वः भिद्यादुद्यदु

दारदर्दुरदरीदीर्घादरिद्रद्रुमद्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदा मंदाकिनी मंदतां॥ इत्यनुप्रासोऽत्र शब्दालंकारः ननु कथमेतदव्यंग्यमुच्यते

मंदाकिनीविषया याः प्रीतिरभिव्यक्ता किं वा नास्त्येव स काव्यार्थो यस्य न व्यंजकत्वं ततो विभावत्वेनापीति चेत् सत्यं किं तु तदव्यं

ग्यमस्फुटतरं यतस्तत्र न कवेस्तात्पर्यं अनुप्रासमात्र एव तस्य संरंभात् तात्पर्यविषयीभूतव्यंग्यविरहत्वमेव वा व्यंग्यपदेन

विवक्षितं पदद्वयं ध्वनिकृता रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति अलंकारनिबंधो यः स चित्रविषयो मत इति अत्र पक्षे म

ध्यमकाव्यलक्षणे व्यंग्यपदं विवक्षितव्यंग्यपरं द्रष्टव्यं अर्थचित्रं यथा विनिर्गतं मानदमात्ममंदिराद्भवत्युपश्रुत्य यदृच्छया

का०प्र०
६

प्रियंसंसक्तमेंदुद्रुतपातिता ग्लानिमीलिताक्षीवमियामरावती॥ अत्रोत्प्रेक्षार्थालंकारः परंतु रसादेकर्षता सर्यविरहोः स्फुटतर
त्वंवातन्मलायतेहयमीव स्ववर्णनीयतया तत्वभावस्य स्फुटं प्रतीतिः। मदीवंठपद्यमुदाहरणीयं यथा मध्यमोऽस्फुरति स्मनोघन्व
नं कृपान्वक्रमेदाक्षिण्यविपुलपुलिनाभ्यागतो राजहंसः अहं म्लेच्छदेत्वरितवरणान्यासमाकाशलक्ष्म्याः संसर्पत्साः श्रवणपति
तं पुंडरीकं मृगांकः। अत्र रूपकमर्थालंकारस्तु तन्मात्रेता स्पर्शनं तु रसादेः॥ इति महामहोपाध्यायश्रीगोविंदकृते काव्यप्रदी
पे काव्यलक्षणनिर्णयः प्रथमउल्लासः॥ अथ काव्यलक्षणपदार्थेषु स्वरूपलक्षणादिभिर्विविक्तेषु शब्दार्थयोः प्राधान्या
त्प्रथमं तयोः स्वरूपं निरूपयिष्यन् विभागमाह स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यंजकस्त्रिधा शाब्दे व्यंजकः शब्दोन प्रसिद्ध इ
त्यतदुक्रमत्रेति अत्रेति काव्ये शब्दस्वरूपमप्रतिपाद्यैव लाघवाद र्थान्विभजते। वाच्यादयस्तदर्थाः स्युस्तात्पर्यार्थोऽपि केषु
चित्‌ वाच्यादयः वाच्यलक्ष्यव्यंग्याः क्रमेण तेषां वाचकादीनामर्थाः स्युः केषुचिन्न्यायादिनयेषु न कुमारिलमांसकादिमतेत्व
पि॥ आवृत्तपदानां पदार्थमात्रेऽभ्युक्तिर्न तत्वयांशेऽपि गोरवादन्यलभ्यत्वाच्चैतदंशोऽहितान्वयो वाक्यार्थो विलक्ष
णशरीर आकांक्षायोग्यतासन्निधिवशाद्पदार्थोऽपि वाक्यार्थः प्रतीयते न चापदार्थप्रतीतावतिप्रसंगः स्वरूपसतः शाक्या
न्वयत्वस्य नियामकत्वादित्यभिहितान्वयवादिनां मतं। अन्वयरूपे वाक्यार्थेऽपि पदानां शक्तिः व्यवहारेणान्वितस्येव उ

श्रि.

राम
६

पस्थापनात् तत्रैव च शक्तिग्रहात्। किं वान्वयभागस्याशक्यत्वेऽनुभवविषयत्वेन स्यात् तद्विषयत्वे शक्यत्वस्य प्रयोजकत्वात्
अशक्यस्याप्यनुभवप्रवेशेऽतिप्रसंगादिति अन्विताभिधानवादिनां मतं व्यंजकत्वेन केवलं शब्दस्य किं तदर्थस्यापि तत्रापि भिन्ने
कतरस्य किं सर्वस्यापीत्यनिर्धारितविशेषधर्म्यसिद्ध्ये प्रतिपादयति सर्वेषामेव प्रायशो वर्णानां व्यंजकत्वमपीष्यते तत्र वाच्यस्य यथा
मा स्त्वमेव अरण्ये अनुगुणान्विश्वसाहि स्वं त्वमेतानां किंकरिणि ज्ञं रमे प्रणवाससरोरुहं त्वत्रवार्थेनेवार्थेन वक्तुर्वै
शिष्ट्यात् स्वैरविहारार्थिनं त्वं ह्युपकरणत्वादिना वाचकस्य विधेयत्वादिकं व्यज्यते लक्ष्यस्य यथा साहं ते सहिंसु रुहस्र रव
नेरव नेहूमिश्रासिमज्जाकर्ष्णा वरोहरेणि ज्ञं सरि सत्संदावविरहत्र्यं लमन एवात्रापकारस्य बाधावतारात् मुख्यार्थः
श्रोत्रा प्रसिद्धेनुनश्यत इति सद्भावस्नेहकरणीयविसदृशं मलिनपरमेणात्मानं तुल्यावरणरूपं विरचितमिति मुख्यवि
परीतं लक्ष्यते तेन च कामुकविषयं सापराधत्वप्रकाशनं व्यंग्यं व्यंग्यस्य यथा उत्पश्य निश्चलनिष्पन्दा विसिनीपत्रे भि
रेहद्वलाकाशिनिमर्मरगतमाश्रयणपरिहृत्यासं खस्तिर्वस्त्रनिष्पंदत्वेन आश्वस्तत्वं तेन निर्जनत्वं अतः संकेतस्था
नमेतदिति कयाचित् कंचित् संकेतस्थानाभिलाषिणं प्रति व्यंजनया प्रतिपाद्यते अत्र वाभिःस्पंदत्वेन आश्वस्तत्वं तेन
जनागमनाभावो तेन त्वमनागत इति मिथ्यावदसीति कयाचित् संकेतावलेनागता अहं त्वागत इति वादिनं प्रति व्यज्य

स्था

13

४ नामकेचेत्यादि

ते एवमर्थं विभज्य वाचकादीनां स्वरूपं क्रमेणाह साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः ॥ अभिधत्ते प्रतिपादयति सोऽर्थः अतो
न विशेषणं तदवच्छेदकं संकेतितं गृहीतसंकेतं इदं च [illegible] अर्थप्रतिपादिकायामतिव्याप्तिवारणाय माधुर्यादिव्यंजक
स्य वर्णादिवर्णेऽतिव्याप्तिवारणाय [illegible] साक्षादिति अधिकं यन्नामायत्र चेत्यादिर्विशेषो विवक्षितस्तदा इत्यादिव्यवहितसंकेत
सत्त्वेपि चेत्यादौ योगिनि विषये प्रतियादीचैत्यादिपदेऽतिव्याप्तिवारकत्वात्तत्र शक्यसंकेतव्यवहितसंकेतत्वात् । न च तत्र
शक्तिरेवेति सम्यक् तद्योगिनि तत्पदप्रयोगस्य लक्षणयैवोपपत्तेः न च साक्षात्संकेतवान् वाचक इत्येतावतैव स्वस्थत्वे
अभिधत्त इत्यस्य वैयर्थ्यं संयोगादिनाऽभिधायां नियमितायां वाच्यार्थव्यंजकतादशायामतिव्याप्तेर्वारणाय [illegible] न च तत्र धा
पितत्वाति व्याप्तिरेवेति वाच्यं यस्य शब्दस्य यत्राव्यवहितसंकेतग्रहो यदर्थग्रहस्तूपपद्यते तत्र स तदर्थवाचक इति हि लक्ष
णार्थः अथ संकेतग्रहस्य शब्दसहकारितायां किं मानमिति चेत् अगृहीतसंकेतस्य तच्छब्दादर्थप्रत्ययाभावादित्यपत्रा
अवधानेन संकेतोऽनुहृत इत्यादिशब्दितदर्शनात् संकेतविशेषणतया साक्षात्पदं व्याख्यातं वैशिष्ट्यत्वं संयोगादिनाऽभिधा
यां नियमितायां यत्र अर्थान्तरव्यञ्जनं तत्र वाचकत्वं मा प्रसांक्षीदिति सन्निधानक्रियाविशेषणं साक्षादिति तत्र तु वाच्यार्थप्र
तीति अवधानेन तत्प्रतीतिरित्यप्रसंगः न च संकेतितपदवैयर्थ्यं [illegible] लक्ष्यप्रतीतावपि वाच्यप्रतीतिव्यवधानाभावात्स्य अर्था

दिवर्णीनो साक्षाद्देवमाधुर्यव्यंजकत्वाद्भास्करस्तल्लक्ष्यस्याप्यन्वितमिथ्या न न येसंकेतितत्वान्न त्राति व्याप्तिवारणाय
साक्षादिति विशेषणं तदनम्भुपगमे तु साक्षादभिधेये संकेतितमभिधेयं इति लक्षणं दर्पणेनाचार्यस्य चेष्टायामति व्याप्तिः
शब्दत्वस्य प्रकरणादेवलाभादित्याह तन्नु साक्षात्संकेतो गृहीतः इत्यादि इष्टो साक्षात्स्वस्य संकेतविशेषणतया व्याख्यानेन
विरोधादुपेक्षणीयं किं वप्रथमे माधुर्यादिव्यंजकस्य शौदिवर्णे व्याप्तिव्याप्तिः तेषां साक्षाद्देवस्य गुणादिव्यंजकत्वात् द्विती
येन वाच्य एव संपतादशार्थ्यां अतिव्याप्तं न च तत्रेष्टापत्तिः संकेतवान्वाचक इत्यस्यैव तद्दासम्य तत्केन दोषे येष्यछीत संके
तितश्च तत्र्मैदोजात्यादिर्जातिरेव वा न न पंविभागो नुपपन्नः जात्यादेरसंकेतितत्वात् आदसंकेतग्रहस्य व्यवहारमा
त्राधीनतया प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यायां व्यक्तावेव तदोषित्यादिति मेवं किंहि व्यक्तिषु सर्वासु संकेतग्रहो व्यवहारो गं उतन्य
स्यां कस्यांचित् नाद्यः आनंत्यात् नान्यो व्यभिचारप्रसंगात् तत्पतो ऽगृहीतसंकेत गोपिंडद्वयवशादेरपि गोपदात् प्रतीतिः
प्रसक्ता अगृहीतसंकेतत्वस्य तुल्यत्वात् किं च न यत्र संकेतग्रहस्तस्यापि प्रतीतिरिति व्यभिचारान्न व्यक्तौ संकेतः अपि
च व्यक्तिसंकेतपक्षे गौः शुक्लः अश्वो डित्थ इत्यत्र चतुर्णां शब्दानामर्थभेदो न प्राप्नोति किं तेष मनिष्टमिति चेत् सहप्रयोगानुप
पत्तिः तस्मादुपाधावेव संकेतः स च द्विविधः स्वभाववतो वक्तृ… वक्तुर्यदृच्छया संनिवेशितो नामरूपः तत्रा

15

का॰प्र॰
८

घो द्विविधः सिद्धः साध्यश्चेति। सिद्धोपि द्विविधः पदार्थस्य प्राणप्रदो विशेषाधानहेतुश्च। प्राणप्रदत्वं च यावद्वस्तुस्थिति संबंधित्वे
मपि यस्य त्वादेर्नित्यत्वाभ्युपगमे गोत्वादिना समकालमेव सत्वं भित्वेत्यापि तस्य संबंधं कदापि दर्शयितुं विना गोत्वादेरिति
विशेषः। तत्र प्राणप्रदो जातिः। उक्तं हि वाक्यपदीये न हि गौः स्वरूपेण गौः नाप्यगौः गोत्वाभिसंबंधात्तु गौरिति। अस्यार्थः
गौः स्वरूपेण न गोव्यवहारस्य नाप्यगोव्यवहारस्य विषयः गोत्वाभिसंबंधात्तु गोव्यवहारस्य विषय इति। तथा च प्राणप्र
दत्वमस्यास्तीति विशेषाधानहेतुः गुणः। गोत्वादिना लब्धसत्ताकं हि वस्तु शुक्लादिना विशिष्यते। साध्यस्तु पूर्वा
परीभूतैकदेशत्वेन विवक्षितः क्रियारूपः छेदनादिः। यदुक्तं यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेन प्रतीयते। आश्रितक्रमरूपत्वा
त्सा क्रियेत्यभिधीयते इति। वक्तृपदच्छासंनिवेशितस्तु यदृच्छारूपः डित्थादिः। डित्थादिशब्दानां प्रथमवर्णप्रतीत्या किंचित्प्रकाशि
तं मध्यवर्णबुद्ध्याभिः शेषतोऽन्त्यग्राह्यं नानावर्णात्मकत्वादिपदवर्णक्रमममन्यसंस्फोटारव्यं शब्दस्वरूपं डित्थादिष्वर्थेषु उप
पाधित्वेन वक्त्रा पदच्छया कल्प्यत इति संज्ञारूपो पदच्छात्मको डित्थादिः। द्विविधः चेडीदास्त्वकर्मे संस्थलक्षणं बुद्धिः शीवतो
त्वाद्यं यस्य सा जातिप्रतीत्यनंतरं व्यक्तिप्रतीतिरिति क्रममनुमंच डित्थादीनां शब्दानां स्वरूपं डित्थादिष्वर्थेषूपाधित्वे
नपदार्थोपस्थित्यनुकूलतया संकेतस्तु उपाध्येतरैतेषां नास्ति किंतु धर्मिमात्रे ततः प्रतीयत इति च सर्वत्र हेतुश्च भाष्यवि

पा॰म॰
८

रूढं तत्र शब्दस्यैवोपाधित्वेनम आपनात् डित्थादिशब्दात् डित्थादिनामायमितिप्रतीतेः एवं हि गोः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादौ च
चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति भाष्यकारः नैवं परमाणवादिशब्दानां जातिशब्दत्वं स्यात् न तु गुणशब्दत्वं परमाणुत्वादीनां
प्रामाण्यप्रदत्वेन जातित्वादिति चेत् सत्यं जातिशब्दा एवैते वैशेषिकनयानुसारेण तत्र गुणशब्दत्वव्यवहारः ननु परमाण्वादिनिष्ठा
नां शुक्लादिगुणानां गुडतंडुलादिनिष्ठानां पाकादिक्रियाणां च भेदस्य प्रत्यक्षतः सिद्धेः शक्तिसंकेतपक्षेऽक्तदोषः समान इ
ति चेन्न गुणादीनां स्वरूपत एकरूपाणामाश्रयभेदाद्भेद इव लक्ष्यते यथा एकस्यैव मुखस्य खड्गमुकुराद्यालंबनभेदात् तस्य
ये रत्नहिमपयःशंखादिशुक्लादिगुणाः परमार्थतो भिन्ना एव पाकादिरूपं न च रूपाद्यनुगतमितिप्रतीतेः नैवं यतो जाति
बाधकाभावात् नन्वेवोत्पादविनाशोसमवायस्य प्रतीयेते द्रुतिगुणकं तदनुत्पन्नत्वात् तथा चानुगतप्रत्ययानुरोधेन तत्रापि शु
क्लत्वादिजातिः लाघवात् तत्र वस्तुं केन इत्युपेपं एवं डंडतंडुलपाकादिष्वपि पाकत्वादिकं तथा तारत्वादिविरुद्धधर्माध्यासाद्वा
लवृद्धाद्युदीरितडित्थाद्यर्थेष्वपि बाल्याद्यवस्थापरिणतत्वानापरिमाणरूपविरुद्धधर्माध्यासाद्भिन्नेषु डित्थत्वादिकं जा
तिः सैव च डित्थादिपदशक्या एकत्वादित्यं शौकर्यम् एतेन बालवृद्धशुकाद्युदीरितेषु डित्थादिशब्देषु च प्रतिक्षणं भि
द्यमाने डित्थाद्यर्थे वा डित्थादित्वमस्ती व्याख्यातं द्रव्यार्थेन वा शब्देन च शब्दस्य रत्वान्न विनिगमयातं यदा सर्वे च वाक्येषु

का॰प्र॰
२

सामान्यमस्तीत्यत्र तद्वाक्यतात्पर्यं अथवा भाष्यकारमतेडित्थादिवद् एवोपाधिरिति तन्मतेपि भावरूपनानात्वान्निछाना
ति रेव शक्यांशी कार्यमिति तन्मतेपि तस्मात्सर्वभावानां जातिरेव संकेतविषय इत्याहुः । येषां मते संज्ञाशब्दानां यादृच्छिकोपाधिः
किं तत्तद्धर्मिमात्रमपीति तेषां मते आकाशादिशब्दानां कथं ज्ञातो संकेत इति चिंत्यं । नैयायिकादयस्तु न व्यक्तिमात्रे शक्तिः
न वा जातिमात्रे आद्ये आनंत्याद्व्यभिचाराच्च । अंत्ये व्यक्तिप्रतीत्यभावप्रसंगात् न चाक्षेपाद्व्यक्तिप्रतीतिः तस्माद्विशिष्ट एव संके
तः न चानंत्यादशक्यता अभिव्योवांगोत्वादिसामान्यलक्षणया सर्वव्यक्तीनामुपस्थितो सर्वत्र संकेतग्रहसौकर्यादित्या
तिहद्वैतेषां गतास्तु व्यक्तावानंत्यादिदोषाज्जातावस्य च देशकालाननुगमाभावात्तदनुगतायां मतभ्यां हि तो संकेत इत्यादिमतानि
प्रकृतानुपयोगान्नस्तु त्रके तादर्शितानि ननु वाच्यलक्ष्यव्यंग्याः पदार्था इति विभागोऽनुपपन्नः मुख्यत्वेन प्रसिद्धस्य कुरी
यस्यापि भावादित्यत आह स मुख्योर्थः । साक्षात्संकेतितस्वार्थे मुख्यत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः । कुतस्तत्वमत आह तत्र मुख्यो
व्यापारोस्याभिधोच्यते अस्य शब्दस्य तत्रार्थे योभिधारूपो व्यापारः स मुख्योयत उच्यते इत्यर्थः । ह्याभिधाव्यापारस्य
नाभिधायामनपायाभावादित्याशयः दर्शितानां लक्षयतीति तत्र मुख्य इत्यादि तत्र यो व्यापारः सोभिधेत्य न तत्स्वार्थः मुख्यत्वो कीर्त्ति
तं च वक्ष्यमाणलक्षणार्थ्यास्तद्वाधधुरः स रलस्योपपन्नपर्यनुमुख्यार्थबाधे तद्योग इत्यादिकारिकोपयुक्ततया वाच्य

द्वि
राम
२

स्वहस्तेनांतरं करोतीत्युत्क्रम इत्यादीनि सूत्रावतारणेन तदुक्तं · वाच्यार्थबाधे तद्योगे इत्येवमेवतत्रोपपन्नो संज्ञां न स्वकरणस्य योगे रवे
णनेति विस्तारितं वाचकं निरूप्य लाक्षणिकं लक्षयति लक्षणं लक्षयति मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोथ प्रयोजनात् अन्योर्थो
लक्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया रूढि: प्रसिद्धि: प्रयोजनं कंचनार्थं प्रतिपादयितुं · क्रिया व्यापार: अन्यार्थो मुख्यार्थ पदार्थ लक्ष्यते सा
लक्षणेति लक्षणं लक्ष्यते प्रतिपाद्यते इत्यर्थो तेनात्मामयः मुख्यार्थबाध: शक्यतत्संबंधो रूढिप्रयोजनान्यतरत्त्वेति हेतुत्रयवच
नेनांजनायां शक्तिः स्फुटैवाति व्याप्तिवारणाय तद्योग इति लाक्षणिकेपि प्रवेशनीयं योगस्य च हेतुत्वे विवक्षितत्वमतो न मुख्यार्थसंबंधि
कंजनाया नव्याप्ति व्याप्तिः मुख्यस्याभिधारूपमुख्यार्थसंबंधेन प्रतिपादनेन भवतीति तद्वारणाय तदुक्तं · अन्यो मुख्य: प
दिति गुणीभूतलक्षणा क्रियामात्र परामर्श: तेन वाक्यसंबंधेनावाक्यप्रतिपत्तिर्लक्षणेति प्राचीनमते नेतदुक्तं तदेतावाक्य
संबंधो लक्षणेति परमार्थ: प्रतिपत्तिहेतुर्हि शक्तिर्न तु प्रतिपत्तिरेव यत्तु पदिस्य स्यायत्तदर्थकतया संबंधपरतयैव सूत्रव्या
ख्यानं तदयुक्तं नाभिधानस्यभावाद्धेतुभावान्न लक्षणा इत्यत्र मुख्यार्थबाधादित्रयं हेतुः प्रतिव्याख्यानविरोधात्तेन हि
संबंधरूपत्वे लक्षणाया: संबंधो हेतुर्वक्तव्यः तेन नु प्रतिपादनं वेल्ल लक्षणानत हि शब्दधर्म: गंगादिशब्दानां नीरादिकमुपस्था
प्यवितानिनीरादार्थेनैव संबंधेन तीराद्यर्थप्रतिपादना [illegible] स्य स्वपदेन संबंधविरहात् तत आह आरोपितेति क्रियेति श

का०प्र०
१०

र

कव्यवहितत्वस्यार्थविषयत्वाच्छब्दे आरोपितस्वसव्यापारो घस्त तोये निष्ठ एवेत्यर्थात् देतदुक्तं संतरार्थनिष्ठ इति सीलो
मपाकमिणा कुशल इत्यादौ अत्र दर्भग्रहणायोग्यत्वान्मुख्यार्थबाधः विवेचकत्वं च संबंधः। एवमन्यत्राप्यूह्यं तथा चैते लक्षणा द्विजन
पदशक्यार्जने त्वकुशब्दस्य व शक्तिर्यैप्रयोजनाभावात् गंगायां घोष इत्यादौ अत्र हि गंगातीरे घोष इति मुख्यशब्दाभिधानं प्राप्त पाव
नत्वं न प्रतीयते। यो गंगायां घोष इति लाक्षणिकात्तु लक्षणा तावत् द्विविधा शुद्धा गौणी च तत्राद्या द्विविधा उपादानल
क्षणा लक्षणलक्षणा च। ते अपि प्रत्येकं सारोपा साध्यवसाना चेति द्विविधे इति शुद्धाभेदाश्चत्वारः। गौणी तु द्विधा सारोपा सा
ध्यवसाना चेति षड्विधत्वं लक्षणायाः कारिकात्रयेण प्रतिपादयति स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणं उपादानं लक्ष
णं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा। स्वसिद्धये स्वार्थस्यान्वयप्रवेशसिद्धये पराक्षेपः परलक्षणं स्वार्थापरित्यागेन परार्थलक्ष
णमुपादानमित्यर्थः। अतः काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र नित्यस्पन्दनीयमेदले। एवं परार्थं स्वसमर्पणं परस्यान्वयप्रवेशसिद्ध
ये स्वसमर्पणं स्वार्थसमर्पणं स्वार्थपरित्यागः स्वार्थपरित्यागेन परार्थलक्षणं लक्षणमित्यर्थः एताभ्यामुपाधिभ्यां
शुद्धैव द्विविधा उक्ता न तु गौण्यपीत्यर्थः एते एवान्यत्राजहत्स्वार्था जहत्स्वार्थे इति उच्येते। ननु शुद्धैवेत्युपपन्नं गौ
णापि तथात्वसंभवात्। तथाहि गौर्वाहीक इत्यादौ लक्षणलक्षणा तावत्सुप्रदैव उपादानलक्षणा तु गौर्वाही

राम
१०

२१

कोऽन्यविषये गाव एते समानीयंतामित्यादाविति चेत्· अत्रोपचारबीजं संबंधः सादृश्यमन्यो वा· आद्ये शक्यसादृश्यस्य शे
क्यावृत्तित्वात् कथं शक्यस्यापि लक्ष्यता· येनोपादानलक्षणा स्यात्· अंते कथं गौणी सादृश्यसंबंधप्रयुक्तलक्षणाया एव
गौणीत्वात्· नत्रोपादानलक्षणान्यथा· कुंताः प्रविशंतीति यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ· अत्र केचित् कुंतादयः स्वतोऽसंभवत्प्रवेशास्तत्सिद्धये
स्वसंयोगिपुरुषान् लक्षयंति· यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादि संग्रहस्तत्र योक्तं· अन्ये पुनर्जातिपदार्थवादिन उपादानल
क्षणामन्यामुदाहरंति· यथा गौरनुबंध्य इति श्रुत्या प्रतिपादितमनुबंधनं गोपदार्थस्य जातेरसंभवद्यस्मादिति जात्या अवच्छेदक
तया कथंचित्त्वान्वयसिद्धये व्यक्तिर्लक्ष्यते· ननु व्यक्तिरभिधेयैव· न तु लक्ष्येति चेत् न अन्ततो केवलायामेवाभिधा· जातिविशि
ष्टायां वा· आद्ये आनन्त्यव्यभिचारौ· अंते नागृहीतविशेषणान्यायेन जातावेवाभिधा व्यक्तिप्रतीतेराक्षेपादेव संभवात्· तदुक्तं वि
शेष्यं नाभिधा गच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषणे इति· तदेतदपेशलं· प्रयोजनस्य रूढेर्वाऽन्यतरस्य लक्षणाहेतोरभावात्· जातिव्यक्तिप
दार्थयोर्दासीन्येन हि लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य रूढिर्विवादः कथं तर्हि भट्टमते व्यक्तिप्रतीतिः जात्या आक्षेपात्· व्यक्तिं विना तस्या अभावा
त्· यथा क्रियतामित्यत्र क्रियया कर्त्रा कुर्वित्यत्र कर्मणा· अपरे त्वपीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते इति वाक्यमभोजी पीन इति वत् पीनत्वो
पपत्तये प्रयोजकस्य भोजिनस्याप्रतीयमानस्याप्यलाभमलभमानं अन्वयं न बोधयति· तेन तत्सिद्धये रात्रिभोजनं लक्ष्यते· तथा च दिवा न भुं

कृ इति मुख्यमर्थमादायैव तल्लक्षणोऽस्तु उपादानलक्षणेयमित्यूहुः तदयमस्य कर्शाद्याध्याहारनयेक्षतानाश्रीयन्ते रथाध्याहारनयेक्ष भी
पन्ने रैवरात्रिभोजनप्रत्यये लक्षणानं गीकारात् तल्लक्षणा लक्षणालक्षणा गंगायां घोष इत्यादौ· अत्र तटादेर्बाधिकरणत्वसिद्धये गंगादि
शब्दाः स्वार्थमर्पयंति· स्वार्थपरित्यागं तत्रैव वर्त्तते उभयरूपा चेयं उदाहृता शुद्धा· न तु गौणी· उपचारमिश्रा हि गौणी उच्यते· उप
चारश्च सादृश्यसंबंधेन प्रवृत्तिः सादृश्यातिशयमहिम्ना भिन्नयोर्भेदप्रतीतिस्थगनं वा· न चैतत्कृयोस्तत्संभवः केवलु नरा वक्ष्यते
उपचारामिश्रत्वेन शुद्धा या भिन्नातो भेदके किं तत्र तटस्थत्वं· तत्र लक्षकस्य मुख्यार्थस्य लक्ष्यस्य च भेदप्रतीतिः यथा हि· गोर्वा
हीकोऽगोरूपमित्यादौ भेदेऽपि वाच्यलक्ष्ययोरभेदः प्रतीयते· ननु गंगायां घोष इत्यादौ तत्राभेदमात्रप्रतीतेरिति चेन्न गंगायां
घोषः षष्ठीः प्रवेशायेत्य न योरेव परस्परभेदहेतुस्तटस्थत्वं· गंगायामित्यत्र तत्त्वात्· घटीरित्यत्र तद्भावादिति मन्यते· तन्तु
यन्न पतते· अस्मिन्हि गंगादिपदे स्त्रीरादिप्रतिपादने गंगादिनिष्ठपावनत्वादिरूपप्रतिपिपादयिषितप्रत्ययः तत्र गंगात्वादिप्रती
तिरेवं बीजं· न तु तीरत्वादिप्रतीतिरेव· तीरेघोषत्व आपिततती प्रसंगात्· अथ गंगाशब्देन तटप्रतिपादने गंगासंबंधस्तत्र प्र
तीयते· तदेव च तद्बीजमिति वेन्न· एवं हि गंगातटे घोष इति मुख्यशब्दप्रयोगेऽपि तत्प्रतीतिः स्यात् तत्त्वसंबंधप्रतीतेर्विशेषाभावा
त्· अथ बाधे जागरूके गंगाशब्दादिभिर्गंगात्वादिकं तीरे बोध्यत इति चेन्न· उच्यते· शब्देन लक्ष्ये धर्मप्रतिपादिते तत्र मु

ति

तत
प

रूढाभेदोऽभ्यंजनया प्रतिपाद्यते ॰ तदेतदुक्तं ॰ तटादीनां गंगादिशब्दैः प्रतिपादने तत्त्वप्रतीतौ प्रतिपिपादयिषितप्रयोजनसंप्रत्ययः इति अत्र प्रतिपाद्य
ने इति सति सम्यक्प्रत्ययस्यानंतर्यं बोध्यते न व्यंजने बाधः प्रतिबंधक इति का अविदांपर्यवस्यति हि सारोपसाध्यवसानयोः गौर्यो भेदयोर्भे
देऽप्यभेदावगमः सर्वथैवाभेदप्रतीतिः अफलमिति ॰ किं बहुना बाधित एवपावनत्वादिविशिष्टस्तटादेः प्रतीयते ॰ यतस्तत्रपिपिव्यति ॰ योगः फलेन
नो इति ॰ न चैवं कथं गौणापातिवाभेदप्रत्ययप्रयोजनं वक्ष्यतीति अशुद्धे भेदयोस्तत्प्रयोजनांतरमिति चेत् न ॰ गौणपातन्नात्मस्य प्रयोजनत्वात् ॰ अ
भेदयोस्तत्तु तत्प्रयोजनांतरस्याविर्भावात् ॰ ननु अशुद्धायामभेदप्रत्ययस्याभावादिति संक्षेपः गौणी भेदौ लक्षणान्तेव विभजते सारोपाऽ
न्या च ॥ ऽत्रौ केचिद्विषयी विषयस्तथा ॰ अन्या ॰ अध्यासित्वीणी आरोपाध्यवसानाभ्यां निद्यते ॰ न तत्पादाने लक्षणान्यामिति तदुक्तं शब्दार्थः विषयी
आरोप्यमाणो गवादिः विषयः आरोपस्यवाहीकादिः अनपन्हुत तथापि अनपन्हुतभेदौ सामानाधिकरण्येन तौ शब्दप्रतिपाद्यौ सा लक्षणा
सारोपा ॰ विषयविषयिणोः भेदेनोपन्यासस्यारोपपदार्थत्वात् विषयस्य अन्तःकृतेऽन्यस्मिन् सा स्यात् साध्यवसानिका ॰ विषयिणा आरोप्य
माणेन अन्यस्मिन् आरोपविषये अंतःकृते निगीर्णे भेदेनानुपस्थिते इति यावत् ॰ विषयिमात्रमत्र निर्दिश्यते न तु विषयोऽपि ॰ साध्यव
साना ॰ विषयिणा विषयनिरोभावस्याध्यवसानपदार्थत्वात् एतौ भेदौ शुद्धाभेदेऽपि भवत इति प्रतिपादयन् शुद्धायां गौणीभेदा अ
त्र लक्षणा माहात्म्य भेदाविमौ च सादृश्यात् संबंधांतरसत्त्वयोगे गौणे शुद्धौ च विज्ञेयौ ॥ ३ ॥ आरोपाध्यवसानरूपौ भेदौ यदि सादृश्यसं

सा

का०प्र०
१२

संबंधान्तराद्गौणौ· अथ संबंधान्तराद्रूढौ· तत्र सादृश्यापाधया· गौर्वाहीक इति सारोपः गौरयमिति साध्यवसानः यद्यपि वाहीकस्य वा
हीकत्वेन इदंतया वा उपस्थितौ सारोपलक्षणैकविते तथापीदंत्वस्यारोप्यविशेषणतया तद्रूपस्तं भूयते· अत एव वक्ष्यति अत्र निश्चय
रूपसंकरणवर्तनेनयनानेदृष्टाधीदोषविनमेतत्समीदित्। यत्र एतदिति बिंबविशेषस्तत्र किं नियमति शायोक्तिः किंवा एतदिति वक्त्रं नि
र्दिश्यपविंबाम सारोपा रूपकमिति। अत्र केचित्· गोशब्दस्य मुख्यतो तावत्प्रवृत्तिनिमित्तं· लक्षणया तु गोपदवाच्यगतं जाड्यमांद्या
दितत्त्वाम्भवती ति गोशब्देन जाड्यत्वेनस्वरूपेण वाहीक उच्यते· तदुक्तं· अथ शक्यस्य शाक्यवृत्ते प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्· शक्यते श
क्यवृत्तित्वेस्वाभिन्न शक्यान्नविकरणत्वस्यत त्वात्· अपरे त नगवादिशब्देन वाहीकादिः प्रतिपाद्यते· किं तु गवादिगतस्य जाड्या
गुणस्याभिन्नतया वाहीकादिगतजाड्यमान्द्यादयो गुणा एव लक्ष्यंते इत्याहुः तदसम्यक्· गौर्वाहीक इत्यादि सामानाधिकरण्यानु
पपत्तेः इदं पुनरत्र तत्त्वं· साधारणजाड्यमांद्यादिलक्ष्यतावच्छेदकमाश्रित्य वाहीकादिर्लक्ष्यत इति· तेन गौर्वाहीक इत्यादि वाक्या
द्बोधो भवति· तदुक्तमन्यत्र· अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते· लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता इति· लक्ष्यमा
णगुणैरिति लक्ष्यमाणा ये गुणा जाड्यमान्द्यादयस्तैरेव यदि योगः शक्यसंबंधस्तदा गौणी वृत्तिरिति· अविनाभावश्चात्र संबंधमात्रमभि
मतं· न तु व्याप्तिः· संबंधात् क्रोशतीत्यादावभावात्· इत्याविशेषविशिष्टस्य तत्रापि सास्येवेति चेत्· तर्हि व्याप्तेः पादेव व्यापकप्रतीतिर

राम
१२

स्त किंल क्षणा येत्युक्तं गौरनुबंध्य इत्यत्र संबंधांतरात् सारोपो यथा आयुर्घृतमिति साध्यवसानो यथा आयुरेवेदमिति एवमादौ सा
दृश्याद्न्योन्यः कार्यकारणभावादिः संबंधस्तत्र्व के आरोपाध्यवसाने अत्र गौणाभेदे सारोपे भेदे पितादृश्यप्रतीतिः साध्यवसाने तु
सर्वथैवाभेदावगमः प्रयोजनं शुद्धभेदे सारोपे अन्यवैलक्षण्येन कार्यकारित्वादेः साध्यवसाने त्वव्यभिचारेण कार्यकारित्वादेः
प्रतीतिः फलं तदुभयं वा भेदप्रतीतिपूर्वकमित्युक्तं क्वचित्प्रयोजकत्वेनोपचारः यथा इंद्रार्था स्थूणा इंद्रः क्वचित्स्वस्वामिभावात्
यथा राजकीयः पुरुषो राजा क्वचिदवयवावयविभावात् यथा करमिधाग्ये अग्रहस्तइत्यत्राग्रमात्रे हस्तोपचारः क्वचित्तादर्थ
कर्मशालित्वात् यथा अतक्षा तक्षा लक्षणा तेन षड्विधा उपादानलक्षणारूपं भेदद्वयं तयोः सह लक्षितप्रयोजनानामभेदे संभव
त्यपि नते विभाजकत्वेनोक्ते किं तु हेतुत्वेनेति न तत्कृतो भेदो गणितः अत एव पश्चात् व्यंग्येन रहितेत्यादिना तत्कृतं भेदं दर्शयि
ष्यति अन्यथा पौनरुक्त्यप्रसंगात् एवं यथोक्तव्याख्यानेन षड्विधत्वे निर्दिष्टे मत्तषड्विधेति रूढिप्रयोजनोपादानलक्षणारोपाध्य
सानरूपैः षड्विधरूपाभिः कस्यिनाविधाः प्रकाराः यस्याः इति षड्विधेति केचिद्व्याख्यानं तत्र शुद्धैव साद्विधा सारोपाध्यवसितिः ए
वं शब्दयो गौणलो चनत्विं भिन्नत्वात् अनादेयं एवमारोपादिकृतं प्रकारद्वयं प्रतिपाद्य अन्यकृतं प्रकारत्रयमाह व्यंग्येन रहिता
रूढौ सहिता तु प्रयोजने लक्षणा समनुवर्त्तते रूढिप्रयोजनस्थले कथं व्यंग्यसाहित्यमिति चेत् प्रयोजनस्य व्यंजनमात्रगम्य

न

नि

25

काव्यप्र०
१३

त्वात्. तदिदमुक्तं प्रयोजने हि व्यंजनव्यापारगम्यमेवेति तैयत्तु. ननु लक्ष्यप्रयोजनयोर्द्वयोरपि लक्षणयैव प्रतीतौ किमत्र व्यंजन
येत्यत आह प्रयोजनेन हीति इतित सूक्तिमुक्तावतारणां तदर्शानविजृंभितं अत्र व्यंजनस्थापनस्याप्रसक्तत्वात् तत्स्वरूपमेव व्यंजनाभा
परात्रिधेति सूत्रे शेषव प्रतिपादनात् तेन गूढमगूढं वा तदिति व्यंग्यं लक्षणाभेदप्रयोजकस्यारोपादिर्यथाभिधेयतत्त्वात् तत्प्रयो
जकं व्यंग्यमपीति चस्यार्थः। वाच्यत्वः सहृदये काव्यभावनापरिपक्वबुद्धिः सहृदयस्तन्मात्रवेद्यं गूढं तदितरवेद्यमगूढं तत्र गूढं य
था मुखं विकसितस्मितं वशितवक्रिमप्रेक्षितं समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः। उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसबंधोद्धुरं
वतेंदुवदनातनौ तरुणिमोद्गमो मोदते। अत्र विकासः पुष्पधर्मः स्मितेऽनुपपन्न इति प्रसक्तत्वं लक्ष्यता विकसितपदेन लोकोत्तरर
मणीयतातिशयो व्यज्यते स वर्गतः एवं वशितसमुच्छलितापास्तसंस्थामुकुलितोद्धुरमोदतेशब्दैः स्वार्थत्वे लक्षितत्वानेक
विषयसंचारित्वोद्भिन्नत्वयोग्यत्वानियंत्रितत्वानि लक्ष्यपञ्चिर्गुत्वानुरागित्वसकलवशीकारित्वानुरागातिशयालिंगनयोग्य
त्वरमणीयत्वस्य हरणीयत्वानि गूढानि व्यज्यंते यथागाममर्थचकोरीयांडित्यमलिनयति दृगंगिमहिमा हिमांशोरद्वैतं कवलय
तिवक्त्रं मृगदृशः तमो वैदग्ध्यानिस्थगयति कचः किं च वचनं कुहूकंठीकंठध्वनिमधुरिमाणं तिरयति। अत्र क्रियापदानां स्वात्से
तिकविद्यायत्वादिव्यंग्यपालिगूढानि अगूढं यथा श्रीपरिचयाज्जडा अपि भवंत्यभिज्ञाविदग्धचरितानां उपदिशति कामि नम

१३

नीनांधो वनमदएवलितानि· अन्योपदेशकत्वेथ द्विविशेषप्रयोक्तत्वं मदेऽनुपपन्नमित्यादि मुख्यार्थं लक्षयता उपादयति पदे
न अनायासेन शिक्षाया नमभिव्यज्यते· तथा सत हृदयात हृदययोरुभयोरप्यभिधेयवत्प्रकाशते· तदेषा कथिता त्रिधा· तत्र स्मा
त· त्रिधा अव्यंग्यात् दव्यंग्या अगूढव्यंग्या चेति· एवं लक्षणां निरूप्य तया लाक्षणिकं लक्षयति· तद्भूर्लाक्षणिकः स्याद्वचको ला
क्षणिक इति सूत्रस्थः शब्दस्तु अनुषज्यते· तद्भूः तस्याः लक्षणाया आश्रयः ...यं अजकरा व लक्षणायां व्यंजना निरूपणीया· सा च
द्वेधा· शब्दनिष्ठा अर्थनिष्ठा च तत्रात्यायाः शब्दलक्षणे अनुपयुक्तत्वात्ते विवेचनीयाः आद्या द्विधा अभिधामूला लक्षणामूला च
तत्र यद्यपि अभिधायाः प्राथम्यादुपजीव्यत्वाच्च तन्मूलाम्प्रथमं निरूपयितुमुचिता तथापि प्रसिद्धत्वात् लक्षणायाः प्रकृत
त्वाच्च तन्मूलामेव प्रथमं निरूपयति तत्र व्यापारो व्यंजनात्मकः तत्र लाक्षणिकशब्दे व्यापारो व्यंग्यप्रकाशनानुकूलः लक्षणादिनै
व न स्वतीतो किंतु येन तत् आह यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यंजनान्नापरा क्रिया यस्य पाव न
त्वादेः फलस्य प्रतीतये लक्षणा आश्रयशब्दप्रयोगः तत्फलं तस्मादेव शब्दाद्गम्यते न त्वन्यप्रमाणांतरात्· व्याप्तिस्मृत्यादेरनपेक्षणा
त्· न च तत्र शब्दस्य व्यंजनं विना अन्या क्रिया व्यापारः। तथाहि नाभिधा समयाभावात्· पावनत्वादेः फले संकेतग्रहाभावात्·
अभिधाहि संकेतग्रहसहायैवोपयुज्यते· न स्वरूपसतीति वक्ष्यते हेत्वभावान्न लक्षणा मुख्यार्थबाधस्तद्योगो रूढिप्रयोजनान्यत

27

का॰ प्र॰
१४

तटस्थितित्रये लक्षणाहेतुः तदभावे नैवोपपादयति॰ लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो योगः फलेन नो न प्रयोजनमेतस्मिन् न च शब्दः
स्खलद्गतिः यथा गंगायां घोष इत्यत्र तीरं मुख्योऽर्थः तत्र च बाधः तीरेण तत्संबंधः तीरस्य च लक्षणायामपेक्षायामुपस्थापने मुख्यशब्देन प्रतिपादयि
तुमशक्यस्य पावनत्वादेः प्रतीतिश्च प्रयोजनमिति गंगाशब्देन तटं लक्ष्यते॰ तद्बुद्धितटमपि मुख्यं स्यात् तत्र च बाधो भवेत् प्रयो
जनस्य च गंगादितटपावनत्वादिविशेषस्य तटेन संबंधः स्यात् लक्षणायाः प्रयोजनप्रतिपादनस्य च प्रयोजनांतरं स भवेत्
तदा गंगायां घोषः प्रयोजनेन लक्षयेत्॰ न चैतदेकमप्यत्रेत्यर्थः न केवलं मुख्यार्थबाधादीनामभावमात्रं किं तु तेषामपेक्षापि नेत्या
ह॰ न च शब्दः स्खलद्गतिरिति॰ मुख्यार्थबाधादित्रयमपेक्ष्य बोधकत्वं स्खलद्गतित्वं॰ एवं च गंगाशब्दस्तटमिव प्रयोजनं प्र
तिपादयितुमसमर्थ इत्यादिरीत्या बाधादिकमनपेक्ष्येति शेषो द्रष्टव्यः समर्थ इति बाधादित्रयमपेक्ष्यैवेति शेषः न ना
स्ति प्रयोजनेऽपि लक्ष्ये प्रयोजनांतरमिति वेधा साधयितुमशक्याऽत्राह एवमप्यनवस्था स्याद्या मूलक्षयकारिणी॰ मूलं प्रकृतार्थ
प्रतीतिः ननु पावनत्वादिविशिष्टमेव तीरं लक्ष्यतामिति किं प्रयोजनया॰ न चैवं प्रयोजनस्यापि लक्ष्यकोटिप्रवेशात् लक्षणा
प्रयोजनेनास्तीति वाच्यं॰ गंगातटे घोष इत्यतोऽधिकस्यार्थस्य पावनत्वादिविशिष्टस्य प्रतीतेरेव प्रयोजनत्वादित्यत आ
ह॰ प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते॰ कुत इत्याकांक्षायामाह॰ ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतं ननु विषय

राम
१४

फलयोर्भेद इति सूत्रार्थः स गायुक्तः फलत्वं हि जन्यत्वं वा जन्यप्रतीतिविषयत्वं वा । आद्ये पाकजत्वादौ तदभावः तज्ज्ञाने विषया
द्भेदस्व । अंत्ये प्रत्यक्षादेर्नीलादिर्विषयः फलं न प्रकटतासंविन्निर्वेति शक्तिविशेषः प्रकटता ज्ञानस्य प्रत्यक्षजन्यत्वाभावात् ।
नच जन्यज्ञाप्यसाधारणमेकं साध्यत्वमस्तीति । अत्र ब्रूमः ज्ञानस्य जनकीभूतो विषयो यथा ज्ञानादन्यः तथा फलमपि तस्य
स्वतो भिन्नं कारणस्येव कार्यस्यापि भिन्नकालत्वनियमात् । शेषादौ तु क्वचित्फलपदमौपचारिकं दृश्यते तथा च लक्ष्य
ज्ञानमेव पदिशेषस्य ज्ञानेन तदाप्रयोजनं स्यादिति भावः । ननु लक्ष्यप्रतीतिर्न शेषप्रतीतिः फलं । किं तु शाक्यसंबंधरूपल
क्षणायाः तथा च न किंचिद्दूषणमिति चेत् उक्तं यथाश्रुतेवंडीदासेन । ज्ञानस्य विषयातिरिक्तं फलमात्रं गविवक्षितं ते
यगतं वा । आद्ये प्रकृते ध्वस्ति गौ स्वामिगतप्रीतिः अंत्ये प्रयोजनज्ञाने एव व्यभिचारः तेन हि गौ स्वामिसंतोषमात्रं जन्यते नत
त्प्रतीतं किंचिदिति । तस्माद्धेतुफलयोस्तत्प्रतीतिफलप्रतीत्योर्भिन्नकालत्वेनाभिन्नव्यापारविषयत्वमसंभवीति न भेद इति ध्येय
नासिद्धिरित्यत्रात्मयोमिति । तदवोधविजृंभितं न यनेन सूत्रेण यथाश्रुतेनापि ज्ञानत्वस्य विषयान्यफलत्वव्याप्यत्वं प्रति
पाद्यते किंतु ज्ञानफलत्वस्य विषयान्यत्वव्याप्यत्वं । तथा च वेशे प्रादे लक्षणा जन्यप्रतीतिविषयत्वेन त्वप्रयोजनेनस्यादि
त्यर्थे दोषानवकाशः॥ कश्चित्तु ननु केनोच्यते तत्फलमिति । किंतु विशिष्टलक्षणातो विशिष्टप्रतीतिरिति तत्रा हुः अन्व

का०प्र०
१५
विषयी

पानुपपत्त्या हि लक्षणा प्रसरंती यावदन्वयोपपादकं तावदेव विषयीकरोति न त्वनुपपादकमपीति किंचांतरे पावनत्वम
पि कुर्यात· नन्वन्यथानुपपत्त्या कल्प्यमाना पि सानुदृश्यमपि शैत्यं विषयीकरोति यथा तात्पर्यशमायोपादीयमानमेवं दन्नं शैत्यम
मपि जनयतीति चेत न· एवं हि नस्पर्शेन्द्रियमात्रेण शैत्यजनकत्वं· लक्षणया त्वनुपपत्तिप्रसारितयेति वैषम्यात् वयं ब्रूमः
विशिष्टं लक्ष्यं न तदा भवेत· यदि विशिष्टत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं पूर्वमप्रतीतं संभवेत· न त्वेवं पावनत्वादिविशेषवैशिष्ट्यस्य लक्ष्ये
प्रमाणांतरागोचरत्वात· तत्र तस्याभावात· यदुक्तं वा न योगः फलेन नो इति· अथ पावनत्वादिसामान्यवैशिष्ट्यमेव ल
क्ष्यतावच्छेदकमस्तु· तस्य प्रतीतत्वादिति चेत्तर्हि पावनत्वादिविशेषो न प्रतीयेतेति किं बहुना· गोवीहीकादेस्तत्र गवाभि
न्न जन्यस्य लक्ष्यत्वे सैवान्वयानुपपत्तिः उपसंहरति विशिष्टे लक्षणा नैवं· एवं उक्तयुक्त्या कथं तर्हि तत्प्रतीतिरित्य
त आह विशेषास्तु उक्त लक्षिते तटादौ लक्षिते सति पावनत्वादयो विशेषाः प्रतीतिविषयाः स्युः ते च प्रसिद्धाति रि
क्तव्यापारगम्या एव स च व्यापारो व्यंजनध्वननादिशब्दवाच्योऽवश्यमेषितव्यः कथमन्यथा विशेषप्रतीतिरिति
एवं लक्षणामूलं व्यंजकत्वमुक्तं· अभिधामूलं त्वाह अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियंत्रिते संयोगाद्यैरवाच्या

प

राम
२५

30

धीधीहेतुव्याप्ती रंजनं अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे संयोगाद्यैर्नियंत्रिते सति अवाच्यार्थधीहेतुर्व्यापारो रंजनं व्यं
जनमित्यर्थः अनेकार्थो ऽनेकाभिधानशक्तिः अर्थभेदेन शब्दभेद इति नयेनु अर्थीत सन्निधानशक्तेः शब्दस्य ह्यास्तदभेदन्नम
विषयो वा वाचकत्वमभिधा अवाच्यार्थस्तदाभिधाव्यापाराविषयः नियंत्रणं नियमनं एकतरमात्रस्मरणानुकूलत्वं यद
नुः शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव इति एतेन नियमनमेतस्मिन्नेवार्थे वक्तुः तात्पर्यमिति तात्पर्यग्रहस्य बोधप्रला
पः संयोगाद्यैरित्याद्यपदसंग्राह्यं विप्रयोगादि यदुक्तमभियुक्तैः संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता अर्थः प्रकरणं लिंगं शब्दस्य
स्यान्यस्य संनिधिः सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव इति तत्र संयोगः प्रसिद्धा
र्थस्य गुणविशेषरूपः संबंधः तेनाभिधानियमनं यथा सशंखचक्रो हरिरित्यत्र शंखादिसंयोगेनानेकार्थस्य हरिशब्दस्य अ
च्युते ऽभिधा नियम्यते अन्यहरिपदार्थेन संयोगाभावात् विप्रयोगस्तादृशसंबंधध्वंसस्तेन यथा अशंखचक्रो हरिरि
त्यच्युते ध्वंसस्य प्रतियोगिपूर्वकत्वात् साहचर्यं सहचरता तेन यथा रामलक्ष्मणाविति रामपदस्य लक्ष्मणसाहचर्ये
ण दाशरथौ विरोधः सहानवस्थाने बध्यघातकभावश्च तेन यथा छायातपाविति कौ स्यादोराकृत्वे पि छायापदस्य

तथाभावे· विरोधिनोः कयोश्छिन्नत्वोपमायां रामार्जुनगतिस्तयोरित्यत्र रामार्जुनपदयोर्भार्गवकार्तवीर्ययोः ॥ अर्थः प्रयोज
नं· तेन यथा· स्थाणुं भज भवच्छिदे इत्यत्र भवच्छेदरूपप्रयोजनवशात् स्थाणुपदस्य महादेवे प्रकरणं वक्त्रोतृबुद्धिस्थता तेन
यथा· सर्वं जानाति देव इत्यत्र देवशब्दस्य राजनि· यत्तु युष्मदर्थे इति व्याख्यानं तस्यापि प्रकृते राजा द्यावित्यर्थः ॥ किंवा संबोध्ये
राजादावित्यर्थः संबोध्यस्यैव युष्मदर्थत्वात्· लिङ्गं संयोगादिति रिक्तसंबन्धेन परपक्षव्यावृत्तो धर्मः तेन यथा· कुपितो मकर
ध्वज इत्यत्र मकराकारध्वजसमुद्राभ्यां व्यावृत्तेन समवायसंबन्धवता कोपेन मकरध्वजशब्दस्य कामे यत्तु लिङ्गं चिह्नमिति· तन्न
।कोपस्य कामचिह्नत्वाभावात्· असाधारणधर्मस्य चिह्नत्वात्· सशङ्खचक्र इत्यत्रातिव्याप्तिप्रसंगाच्च· शब्दस्यान्यस्य
संनिधिः नियतार्थकशब्दान्तरसामानाधिकरण्यं अतो भवच्छिद इत्यादावप्रसंगः न च सशङ्खचक्रो हरिरित्यत्रातिव्याप्तिः
शङ्खचक्रसामानाधिकरण्याभावात् यद्वा· हरेः शङ्खचक्रे इति संयोगोदाहरणतान्यथैतेन यथा· देवस्य त्रिपुरारातेरि
त्यत्र त्रिपुरारातिशब्दसामानाधिकरण्याद्देवशब्दस्य शंभुरूपे अमरे· अन्यस्य देवशब्दार्थस्य राज्ञः त्रिपुरारातित्वाभा
वात्· यत्तु देवतान्तरस्यात्यथाभावात् शंभौ शक्तिनियमनमिति· तत्र युक्तं· देवतान्तरे देवशब्दस्य शक्तिभेदाद्वादुदाह

रणासामेव स्थापनैः सामर्थ्यं कारणत्वं। तेन यथा। मधुना मत्तः कोकिल इति। अत्र मधुशब्दस्य वसंते। अन्यस्य मधुशब्दार्थस्य कोकि-
लमादनासामर्थ्यात्। औचिती यथा। पातु वो दयितामुखमिति। अत्रौत्कंठितमनोरथसाधनौचित्येन मुखशब्दस्य
सांमुख्ये। न तु वदने। देशो यथा। अपि सामर्थ्ये संभवत्येवं यथा विमधुने सत्र लतीय यैवतद्बाधाभावे यो चितीमात्रज्ञानादेव स्फू-
र्त्यो प्रतिसंधाने पि शक्तिनियमनमसंकीर्णमिति। देशो यथा। भात्यत्र परमेश्वर इति। अत्र अत्रेति राजधानीरूपाद्देशात् परमे-
श्वरपदस्य राजनि। कालो यथा। चित्रभानुर्विभाती। अत्र चित्रभानुपदस्य दिवा दिवाकरे। रजन्यामाशुशुक्षणौ। काक्वादि लिंगं
पुंस्त्वादि। तद्यथा। मित्रं भातीति। अत्र नपुंसकरूपात् लिंगात् मित्रपदस्य सुहृदि। मित्रो भातीत्यत्र पुल्लिंगात् सूर्ये। स्वर-
स्तूदात्तादिर्वेद एव हेतुः स नार्थप्रतीतिकृत् तद्वयपते। यथा इंद्रशत्रो वर्धस्वेति। अत्रेंद्रशत्रो इंद्रस्यांतोदात्तत्वे इंद्रस्य शातयितेति
षष्ठीतत्पुरुषसमासे कृते। इंद्रस्य शातनकर्तृत्वं लभ्यते। पूर्वपदांतोदात्तत्वे च इंद्रः शातयिता यस्येति बहुव्रीहिलाभात् इंद्रस्य शा-
तनकर्तृत्वं लभ्यते। काव्ये तु नैवं बाहुल्यं। उक्तोनुसाराद्रूपस्वरेणाहि काव्येऽर्थविशेषावगतौ श्लेषभंगप्रसंगात्। अतए-
व श्लेषप्रस्तावे वक्ष्यति काव्यमार्गे स्वरो न गण्यत इत्यादि। ननु दृष्टे प्रसीदेत्यादौ स्वरेण संबोधनं प्रकाश्यते। तेनैवार्थविशे-

तुः

का०प्र०
१७

थेऽभिधा नियम्यते। न तु साक्षी त्वं रोषेव। काकुच्छलेन नानार्थाभिधानियमनं किं तु पदार्थस्यैवमं अतः। पद्मास्वरशब्देन उद्य
तादित्रयं विवक्षितं। अतः काव्ये स्वरस्याभिधानियामकत्वं नास्तीति अर्थबाहुल्येनेति विशेषणमिति। एवं सुधाकरसहृद
अंहृद्धिः पंकजवैरिणी सादाविंदुशत्रुरिति। न्यायेनाभिधानियमनस्य काव्येऽपि दुर्वारत्वात्। स्वरादय इत्यादिग्रहणात् अभि
नयापदेशोपगृह्यते। अन्ये तु क्रांतदर्शनाः। अभिनयश्च साक्षादिवार्थीकारादिप्रदर्शका हस्तादिक्रियातयापया एहहमेत्त थ
रिणाऽऽस्तां एहहमेत्ताहिं अच्छिवत्ताहिं। एहहमेत्तावत्थाए एहहमेत्तेहिं दिअहेहिं। अत्र विकसितमुकुलितानि नयविशेषसाहित्येन स
नस्य पीनत्वमुकुलितत्वाद्यर्थविशेषेऽभिधा नियम्यते। एवं शेषपादत्रयेऽपि। अपदेशोऽभिमतनिर्देशः। तेन यथा। इतः स
देसः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयं। विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतं। अत्रापदेशेन हृद्देशावस्थाभिधावक्तरि निय
म्यते। इत्थं संयोगादिना अर्थांतराभिधायकत्वे निवारितेऽपि पदस्यानेकार्थस्य शब्दस्य नैकविदर्थांतरस्य प्रतिपादने। तत्र ना
भिधायास्य व्यापारः नियमितत्वात्तस्याः। नापि लक्षणायाः मुख्यार्थबाधादिविरहात्। किं तु अंजनमेव व्यापारः। यथा। भद्रात्म
नो दुरधिरोहतनोर्विशालवंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसंग्रहस्य। यस्यानुपप्लुतगतेः परवारणस्य दानांबुसेकसुभ

राम
८

गः स ततं करोभूत्। अत्र प्रकरणेनाभद्रात्मनहत्यादिपदानां राशितदन्वययोग्ये वाच्येऽभिधानियंत्रणेपि गजस्य तदन्वययोग्यस्य
वाच्यस्य व्यंजनयैव प्रतीतिः। न च नृपमानोपमेयभावकल्पनाविरहात्स्पष्टश्लेषतो भेदेपि योः सकलसरगोत्रारागामिसाधर्म्यश्लेषतः कु
तोस्य भेदः अर्थश्लेषे वोभयत्र शक्तिरेव न व्यंजनेति चेत्। उच्यते। यत्रोभयोरर्थयोः स्तात्पर्यं स श्लेषः यत्र त्वेकस्मिन्नेव तात्पर्यं सामग्री
महिम्ना तु द्वितीयार्थप्रतीतिः सा व्यंजनेति। एवं व्यंजनां निरूप्य तदाश्रयं लक्षयति। तद्युक्तो व्यंजकः शब्दः। व्यंजनमिति प्रस्तुते
पि अर्थगतत्वात् छब्देन व्यंजनं परामृश्यते। तेन व्यंजनयुक्तो व्यंजक इति संपद्यते। अन्यथा व्यंजनयुक्तो व्यंजक इति स्यात्। तदेत
दुक्तं व्यंजनयुक्तो व्यंजनयुक्तः। ननु कथं तर्हि अर्थस्य व्यंजकत्वे कथं शब्दार्थयुगलरूपस्य काव्यस्य ध्वनित्वं स्यात् इत्यत आ
ह यत्सोर्थान्तरयुक् तथा। अर्थोपि व्यंजकस्तत्र सहकारितया मतः। शब्द इति शब्दः तथा व्यंजकः॥ इति श्रीमहोपाध्याय श्रीगो
विंदकृते काव्यप्रदीपे काव्याधारीभूतशब्दार्थविभागो द्वितीय उल्लासः॥२॥ एवं शब्दे निरूपिते योद्धा तेन शब्दव्यंजनामाणि रूपि
तायां प्रसंगेनार्थव्यंजना निरूपणीया तत्रैत तदाशंक्योत। शब्दे निरूपिते अवसरोयमर्थनिरूपणस्य किंच अर्थधर्मिनि
रूपिते तद्धर्मो व्यंजनासु निरूपा भवति। तत्कुलस्मात्राद्दत्ताह व्यंजना निरूपणामिति। तदि नाशकांक्षिणिनी यन्नुक्तं स्मार

मासीत

का॰ प्र॰
१८

व्यंति॰ अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषां अर्था वाच्यलक्ष्यव्यंग्याः। अर्थस्य संनिकृष्टतरत्वेपि तेषामित्यनेन योग्यतया वाचकादयः शब्दाः
परामृश्यंते शिष्यावधानाय प्रतिजानीते॰ अर्थो व्यंजकतोच्यते ननु सर्वेषामित्यादिना पूर्वमर्थो व्यंजकतया प्रोक्त एव॰ तदन्या
कीदृशी सेत्याकांक्षायामाह॰ वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसन्निधेः प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात्प्रतिभाजुषां
योर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा॥ बोद्धव्यः प्रतिपादनीयो जनः॥ अंतर्भावितण्यर्थोऽत्र॰ अतो न वाच्येनाभेदः। का
कुः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनिविकारः। वाक्यवाच्याभ्यां सहितोऽन्यसन्निधिर्वाक्यवाच्यान्यसन्निधिः। अतो न द्वंद्व एकवद्भावेन पुं
स्त्वकल्पप्रसंगः। प्रस्तावः प्रकरणं॰ वैशिष्ट्यं वैलक्षण्यं॰ तच्च वक्त्रादिषु प्रत्येकमभिसंबध्यते॰ अन्योऽर्थो वाच्यलक्ष्यातिरिक्तः
व्यक्तिः संज्ञा॰ करणमुच्यते॥ अर्थस्य त्रिविधस्यापि न तु कस्यचिदेव॰ प्रतिभाजुषामित्यनेन नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा
प्रतिभा या वासनेत्युच्यते॰ तस्याः सत्त्वामेव वक्त्रादिवैशिष्ट्यादिसत्त्वेपि व्यंग्यप्रतीतिरिति प्रतिपादितं॰ अत एव वैयाकरणादीनां
न तथा रसप्रतीतिः तथा चोक्तं सवासनानां नाट्यादौ रसस्यानुभवो भवेत् निर्वासनास्तु रंगांतर्वेश्मकुड्याश्मसन्निभा इ
ति यथाक्रममुदाहरणानि अइपि दुल्लंजलकुंभं घेत्तूण समागदह्मि सहि तुरिअं। समसेअसलिलणीसासणीस

राम
१८

ई मात्सर्यं कुरुषु तु योग्यं ई

ह्रा वीसमामि खणं॰ अत्र वक्त्री कामिनी॰ तस्या दुःशीलत्वरूपवैशिष्ट्यं विजानतां बोध्योरतगोपनेच्छा भवतीत्यत्र शिष्टं दोषत्वं चिंत्या
मलसत्वसंगत्या सखि श्रम॰ मह मेरभाग्गणी एकैके रं सहिं विश्राम ह्यपरिहवई अत्र दूती प्रतिपाद्या तस्या अन्यदापि दृष्टदुष्टचेष्ट
या वैशिष्ट्येन तस्याः कामुकोपभोगो व्यज्यते॰ अत्रान्यदीयमुन्निद्रतादिकमन्यत्र बाधितमिति तत्त्वहृदयानुन्निद्रतादिकं लक्ष्य
तद्वृत्तिकेचित्॰ तदबोधात्॰ सख्याः स्वदीयोन्निद्रतान्वयस्यावाक्यार्थत्वात्॰ तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पांचालतनयां वने व्या
धैः सार्द्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः॰ विराटस्यावासे स्थितमनुचितारंभनिभृतं गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु
खेदो मात्सर्यं॰ अत्र खेदं मयि भजति नाद्यापि कुरुष्विति काकौ वैशिष्ट्यात् मयि न योग्यः मात्सर्यमिति व्यज्यते॰ ननु श्रोत्रे न
काकुव्यंग्येन वाच्यस्य सिद्धिः शोभनत्वनिष्पत्तिः क्रियते॰ तथा चापरांगतया व्यंग्यं गुणीभूतं अतो न ध्वन्यंगं काकुरिति चेत्॰
उक्तव्यंग्यस्याक्षोधत्र कर्षपर्यवसन्नतया वाच्यसिद्ध्यंगत्वात्॰ तदेतदुक्तं न च वाच्यसिद्ध्यंगमत्र काकुरिति गुणीभूतव्यंग्य
त्वशंका मितिः॰ न चापि काक्वाक्षिप्तव्यंग्यरूपगुणीभूतव्यंग्यप्रभेदता कथमयनेयेति चेत्॰ अत्र नेति प्रश्नकाक्वापि वा
क्यार्थप्रतीतिपर्यवसानात्॰ यां काकुं विना वाक्यार्थबोध एव नोपपद्यते तत्रैवाक्षिप्तस्य गुणीभावात्॰ यथा मथ्नामि कौर

का॰ प्र॰
१९

वशात्तं समरे नकोपादिस्यादौ भीमसेनादौ तादृशोक्कारितस्येतदुक्तं प्रथममात्रेणाविकाकोविदभ्रांतेरिति॰ अन्येन तु कुरु युन्मन्नमती तिमन्न
कोकुः किमर्थोन्ततः प्रश्नरूपः किमर्थ एव हठाक्षिप्र इति तस्यैव गुणीभावो न्यायः न तत्क्रमेणापि काकाकांगयोगुणीभूतो भव
ति॰ अत एव गुणीभूतविभागे काक्वाक्षिप्तमिति हठार्थगर्भाक्षिप्तपदप्रयोग इति तात्पर्यमाहुः तदस्या महं गंडस्थल स्त्रीमि अदि
ष्टिं रागलोसि अस्मतो॰ हरिदं संधे अअहं तेअ कवोलाणं ताहिद्विवाकामनेकपदं तेनात्र तदेशनीपदात्मक वाक्य वैशिष्ट्या
त मत्सरवी कपोलप्रतिबिंबितां पश्यतस्ते दृष्टिरन्यादृशी वलितायात तस्यां अन्यादृशी सहोपच्छन्नकामुकत्वं तवेति व्यज्यते॰
उद्देशोऽयं सरसकदली श्रेणिशोभातिशायी कुंजोत्कर्षांकुरितरमणीविभ्रमो नर्मदायाः किंचैतस्मिन् सुरतसुहृदस्तन्वि
ते वांतिवाता येषामग्रे सरति कलिताकांडकोपो मनोभूः॥ अत्र नर्मदोद्देशरूपस्य तद्विशेषणीभूतवातकुंजादिरूपस्य च वा
च्यस्य यथोक्तविशेषणस्य वैशिष्ट्यात् सुरतार्थं प्रविशेति व्यज्यते॰ णोल्लेइ अणोल्लमणा अत्ता मं घरभरंमि सअलंमि॰
खणमेत्तं जइ संझाए होइ ण वहोइ वीसामो॰ अन्यसंनिधिः संनिहितोऽन्यः तेनात्र प्रतिवेशिनी प्रति प्रवर्तिते वाक्ये प्रच्छन्न
पुरुषरूपस्यान्यस्य संनिधेर्वैशिष्ट्यात् संनिहितं प्रति संध्यासंकेतसमय इति व्यज्यते। एवं ईसमागमिस्साहित ज्ञापि

राम
१९

योऽस्मज्जपहरमेत्नेण एते अकिंचिद्विदूसितोहि सज्जेतु करिणा ऽत्रं अत्र प्रकरणस्य प्रस्तावस्याभिसारत्वं वंधितरूपवैशिष्ट्यात्
उपपत्तिं प्रसभिसन्तुं नयोग्यमितिव्यज्यते · अन्यत्र दद्यं कुसुमाव चायं कुरुध्वमत्रास्ति करोमि सख्यः नाहं विदूरं भ्रमितुं समर्था
प्रसीदता येऽचितोऽञ्जलिर्वः अत्र देशस्यातिविविक्तत्वादिरूपवैशिष्ट्यात् वक्तृवैशिष्ट्यादिसहितात् तस्याः प्रच्छन्नकामुकोऽपुष्पा
नि: प्रहे यदन्नियसखीः प्रतिव्यज्यते । गुरुजनस्य रावणस्यापि अकिं मरणं मित्रं हन्दभारस्य अहं अत्र ऽपवातं वसिष्यन्त्सम
ज्जेषु स्तनांसि करिणा ऽत्रं अत्रापयपदप्रतिपाद्यमधुसमयवैशिष्ट्यात् वक्तुरवस्थाविशेषसहितादिदानीं यदि व्रजसि तदा
अहं त्वामनुगमिष्यामि · तव तु न ज्ञातानि गतिमितिप्रियं प्रत्यनुरक्तयाभिव्यज्यते · आदिग्रहणात् चेष्टालीलादेः तत्र [illegible] चेष्टायथा · दा
रोपांतनिरंतरेऽर्पितयासौ दर्पसारश्रियापीवोल्लासो रुद्धुंगपरस्य रतसमासक्तसमासादितं · आनीतं पुरतः शिरोऽंशुकमधः
क्षिप्ते चलेलोचने वाचस्तत्र निवारितं प्रसरणं संकोचिते दोर्लते · अत्रोक्तसमासगादि चेष्टावैशिष्ट्यात् प्रच्छन्नकामुकविषय
श्रोत्कण्ठाविशेषो व्यज्यते · तत्र प्रथमार्धे नष्टष्टकमालिंगनं शिरोंशुकं पुरत आनीतमित्यनेन गूढमागं [illegible]
छे ति · अथः क्षिप्ते च लेलोचने वाचस्तत्र निवारितं प्रसरणमित्येताभ्यां सूर्यास्तमये कोलाहलरहिते काले स

का० प्र०
२०

मागंतव्यमिति । संकोचिते दोर्लते इत्यनेन पारितोषिकमालिंगनं करोमीति व्यज्यते । यद्यप्येकत्रैवोदाहरणे भेदांतराण्यपि
संतीति तदेवोदाहरणांतरं संभवति तथापि निःसंदेहमुक्तत्रयेणाभावसरतया पुनः पुनरुदाह्रियते । वक्तृबोद्धव्यादीनां प्रसे
कमेव न व्यंजकत्वं किंतु मिलितानामपीति द्रष्टव्यं । तत्र द्वयोर्व्यंजकत्वं यथा । अत्ता एत्थ णिमज्जइ एत्थ अहं दिअसअं पलोए
हि । मा पहिअ रत्तिअंधअ सेज्जाए मह णिमज्जहिसि । नन्वर्थमात्रे व्यंजकत्वे शब्दार्थयुगलरूपकाव्यस्य व्यंजकत्वं न सि
द्धमित्यत आह शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थो व्यनक्त्यर्थांतरं यतः । अर्थस्य व्यंजकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिता ॥ इति श्रीमहामहोपाध्या
यश्रीगोविंदठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे अर्थव्यंजकतानिर्णयो नाम तृतीय उल्लासः ॥ यद्यपि काव्यलक्षणविभागे विधाय लक्षण
पदार्थेषु विवेचनीयेषु विशेष्यपदस्यार्थः शब्दार्थौ विचारितौ । इदानीं विशेषणपदार्थानां दोषगुणालंकाराणां निरूप
णमुचितं न तु काव्यभेदस्य ध्वन्यादेर्भेदानां । तथापि ध्वन्यादिभेदेषु ज्ञातेषु दोषादीनां हेयोपादेयतयोरवगमो भवति ।
तयोर्विशेषणच्छलात् । यथा श्रुतिकटुत्वं दोषो ध्वनिविशेषे शृंगारादिध्वनौ हेयो रौद्रादिरसध्वनौ चित्रभेदे वाऽहेय एव
माधुर्यादिर्गुणाः शृंगारादिध्वनावुपादेयो रौद्रादिरसध्वनौ त्वनुपादेय एव । अलंकारो यमकादी रसादिध्वनावनुपा

श्री

राम
२०

देयः चित्रभेदेन्तूपादेय एव तथा च दोषादिनिरूपणोपयोगिषु काव्यविशेषप्रभेदेषु निरूप्यमाणेषु प्रसंगादनुपयोगिनोपि निरूप-
णीयाः स्युः अस्तु त्रयेणापि काव्यभेदत्रयभेदो निरूपणीयः । तत्र प्रथमं तु ध्वनिभेदाः तत्र तावत् ध्वनिर्द्विधा । अविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्य-
परवाच्यश्च । तत्र च सम्यगभिधायाः प्राधान्यात्तन्मूलकोऽविवक्षितवाच्यपरवाच्य एवं प्रथमं निरूपयितुमुचितः तथापि लक्षणामूलकं
जन्मायाः प्राक् निरूपणात् लक्षणानन्तरमेव प्रोक्तत्वे क्रमम् अनुपादाय स्वीकृत्य [illegible] प्रथममाद्यमुद्दिश्य विभज्यते । अवि-
वक्षितवाच्यो नाम यत्र वाच्यं न विवक्षितं ध्वनौ । अर्थान्तरे संक्रमितम् अत्यन्तं वा तिरस्कृतं वा वाच्यं वाच्यजात्यादिधर्मिणं ध्वनौ । अविवक्षितो वा-
च्येन रूपेणान्यबोधविषयतयाऽनपेक्षितोपयोगः । तत्र पदार्थाविवक्षितवाच्यमात्रस्य नायं विभागः किं तु तद्विशेषस्य ध्वनेः न लक्षणा-
द्या तथा च गमनः [illegible] यापि यत्र दोरेकार्थपरामर्शीकृतया तत्र ध्वनावित्तिलक्षणायाः सर्वस्य भेदसमुच्चये [illegible] भिरेव लभ्यते । अर्थान्त-
रसंक्रमितभेदो लक्षणामूलगूढव्यंग्यप्राधान्ये सति संभवति । अविवक्षितत्वं च वाच्यस्यान्वयानुपपत्तेः सा च वाच्यस्यानुपयुक्तत्वे
न उपयोगि रूपान्तरेण परिणामः स्वतन्त्रवाच्यायोग्यत्वात् अनुपयुक्तत्वमपि तु नरसंकेतत्वात् तद्विशेषानाधायकत्वमात्राद्वा ।
तत्रोभयत्रापि वाच्यमर्थान्तरे उपयोगि नित्यं तावच्छेदकेन संक्रमितमाक्षायलेन परिणामितं वा अत्यन्ततिरस्कृतं वार्थान्तरेण लक्ष्यत

काप्र०
२१

इत्यर्थः। द्वितीये त्ववाच्यमत्यंततिरस्कृतं। न केनापि रूपेणान्वयप्रविष्टं। तत्रार्थांतरसंक्रमितवाच्ये पुनरुक्ते यथा। तालाजाअंतिगु
णाजालाते सहिअएहिँ घेप्पंति। रइकिरणाणुग्गहिआइं होंति कमलाइं कमलाइं॥ अत्र द्वितीयकमलशब्दः सौरभादिगुणयुक्त
त्वरूपे लक्ष्ये संक्रमितवाच्यः। विशेषानाधायकत्वमात्राधया। तामस्मिन्नव किंचिद्गुणसमुदायो ऽवतिष्ठति। आत्मीयोप
तिमादायसिद्धिमित्यत्रविधेयहितत्व। अत्र वचमीत्यनुपयुक्तार्थं। अनुयायादानेपि वचनक्रियाप्रतीतेः। अतउपदेशल
लक्षणं। तत्र वाच्यार्थः संक्रमितः। हितसाधनत्वं व्यंग्यं एवं त्वामस्मीति पदेप्यनुपयुक्तार्थं। सेवो मतयैव युष्म
दर्थस्य वचनकर्मतावगतेः। वचमीसुत्तमपुरुषेणैवास्मदर्थस्य तत्कर्तृकत्वप्रत्ययात्। अतस्ताभ्यां लक्ष्य
योरुपदेश्यात्मत्वयोस्तद्वाच्यौ संक्रमितौ। तथा आत्मीयाया एवमतेः सर्वैरास्थानादनुपयुक्तत्वेनात्मीयप
रावेनप्रमाणापरिगृहीतत्वे लक्ष्यमाणे तद्वाच्यं संक्रमितं। अस्मच्छुत्तमइत्यत्राप्यर्थ्यहणादस्मियोगे
पि वच्मीसुत्तमपुरुषः। अत्यंततिरस्कृतं यथा। उपकृतं बहु नाम किमुच्यते सुजनता भवता प्रथिता परं वि

राम
२१

वे

दधदीदृशमेव सदा सखे सुखितमास्व ततः शरदां शतं· अत्रापकारिण्यन्वयायोग्येरूपकृतादिपदैः स्वार्थो वि
परीतं लक्ष्यते· न वक्तव्यावस्य कथंचित्प्रवेशः त्वयैवमपकारे ऽपि क्रियमाणे मया प्रियमेवाचरितमिति स्वसाधुत्वं
व्यंग्यं· तवोपकारापकारविवेको नास्तीति वा· अयं च प्रभेदो न केवलं विरोधिलक्षणया· किं त्वन्यत्रापि· यथा
मम· आश्रुतस्तस्वेदकरोऽसलायाः स्मितावरूढप्रतिकूलवाचः· प्रियो विहायाधरमायताक्ष्याः पयोधिरापप्र
तिषेधमेव· अत्र पपाविवत्वेनेनसो ल्कंठं निरीक्षणं लक्ष्यं· उत्कंठातिशयो व्यंग्यः॥ द्वितीये ध्वनिभेदं कारिकार्धेना
नुद्दिश्य विभजते विवक्षितं वान्यपरं वाच्यं यत्रापरस्तु सः· ध्वनिरिति प्रकरणाल्लभ्यते· अन्यपरं· व्यंग्योपसर्जनी
भूतं· अयं भेदो ऽभिधामूलत्वगूढव्यंग्यप्राधान्ये सति द्रष्टव्यः॥ इयमत्र· कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यंग्यो लक्ष्यव्यंग्यक्र
मः परः स्वीकृत्य हन्यायमाश्रित्यालक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य पूर्वमुद्देशः तस्यैकत्वात् द्वितीयस्य तु प्रपंचाद्बहुभेदत्वात्
विभावानुभावव्यभिचारिणः किं तु रसैः कैश्चिद्भिन्नत्वाघत इत्यस्ति विभावादिरसप्रतीत्योः क्रमः सुलक्षणतस्त इति क्रमस्या
लक्ष्यत्वलक्ष्यत्वकृतं भेदद्वयमिति सर्वः॥ रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः भिन्नो रसाद्यलंकारादलंका

भि

स्परिच्छिन्नस्य निरतिशयस्य वेद्यान्तरसंपर्कशून्यस्य तदभावात् आभासत्वं तु तिर्यगाद्यधिकरणतयाऽविरुद्धं मिश्र इति। २४

काप्र०
२२

धितया स्थितः। अक्रमः। अलक्ष्यक्रमः तद्भेदेन रसभावयोः परामर्शः। आदिग्रहणाद्भावोदयभावसंधिभावशबलता
नि। न त्वाभासवत् रसस्पर्शोऽस्यादयः किं नोक्ताः निरंतरावयवस्यापत्र प्रधाने रसादिस्तत्र ध्वनिः। यत्र त्वप्रधाने तत्रालं
कार इति भावः॥ रसस्वरूपमाह॥ कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्ना
ट्यकाव्ययोः॥ विभावा अनुभावास्तत् कथ्यन्ते व्यभिचारिणः॥ व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतं त्रैयेति
समुद्बुद्धे कारणानि प्रमदोद्यानादीनि कारकोद्दीपकरूपाणि। कार्याणि। स्वेदः स्तंभोऽथ रोमांचः स्वरभंगोऽथ वे
पथुः। वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः। बाह्यानि बुद्धिशरीरारंभरूपाणि च कटाक्षभुजाक्षेपादीनि। स
हकारीणि। तेषु जनयितव्येषु उत्कंठादीनि विभावाः। आलंबनोद्दीपनरूपाः। चेत् रत्यादिस्थायिनं तत्तद्देश्यर्थः। प
यस्य द्दीपकस्य स्थायिनि न कारणत्वे। किं तत्त्वं न्ते तस्मिन्नई पदुत्कबोधायकत्वरूपमुद्दीपकत्वं तथाप्यानु
द्दीपितोऽप्यजातप्राय एवेति उद्दीपकेपि कारकत्वोपचारात् तत्रापि विभावव्यवहारः। विभावादिसंज्ञा च विभाव
नादिव्यापारयोगात्। तन्मयीभाव। वासनारूपतया स्थितान्नरत्यादीन् स्थायिनो विभावयंतीति रसास्वादांकु

राम
२२

रयोग्यतां नयंतीति विभावाः अनुभावयंतीति वतान इत्यनुभावाः पोषकतया विशेषेणाभितः कार्ये स्थायिनं चा
रयंति विशेषेणाभिमुख्येन च रंतीति वा व्यभिचारिणः व्यक्तः स इति व्यक्तिश्चर्वणानियमः सा च विशेषणं तथा च
व्यक्तिविशिष्ट एव स्थायी रसः एवं च रसस्याकार्यत्ववचनेऽपि विभावादिभिः कार्यत्वं स्थायिनः स्थायिनो जन्नात र
विभावादिकार्यतापाः एव प्रकृतत्वात् विशिष्टत्वस्याकार्यताऽनवच्छेदकत्वात् नीलघटत्ववत् तस्मात् स्थायी
न रसः किं तु विभावादिमेलके व्यक्तेनेव वा अन्यथा न कार्यमित्यादि ग्रंथविरोधादित्यादि प्रसयितमा अमनादेयं
संतेरिति यस्य यानि कारणादीनि संतेस्तज्जातीयैरित्यर्थः स्थायी विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैरतिरस्कृतप्रवाहो
भावः यदुक्तं विरुद्धा अविरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः आनंदांकुरकंदोऽसौ भावः स्थायिपदास्पदमिति नव्येयं
स्वकपोलकल्पना स्वकारस्य उक्तं हि भरतेन विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति॥ एतद्धि
व्याचष्टे भट्टलोल्लटप्रभृतयः स्थायिनो विभावेनोत्पाद्योत्पादकभावरूपादनुभावेन गम्यगमकभावरूपाद्व्य
भिचारिणा पोष्यपोषकभावरूपात् संयोगात् संबंधात् रसस्य निष्पत्तिः उत्पत्तिरभिव्यक्तिः पुष्टिश्चेत्यर्थः

45

का०प्र० २२

द्वा

तथाहि· ललनादिभिरालंबनविभावैः स्थायी रत्यादिको जनितः उद्यानादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीपितः अनुभावैः कटाक्षभुजाक्षेपप्रभृतिभिः प्रतीतियोग्यः कृतः व्यभिचारिभिरुत्कंठादिभिः परिपोषितो रामादावनुकार्ये रसः नटे तु तुल्यरूपतानुसंधानवशादारोप्यमाणः सामाजिकानां चमत्कारहेतुरिति· तदेतद्दूषयति· सामाजिकेषु तदभावे तत्र चमत्कारानुभवविरोधात्· न च तज्ज्ञानमेव चमत्कारहेतुः शब्दज्ञानेपि तदापत्तेः लौकिकशृंगारादिदर्शनेनापि चमत्कारप्रसंगात्· न चानुभावादिज्ञानेन बलात्तदारोपस्तथा न तु सा क्वचित्कारमात्रमिति वाच्यं· चंदनस्सुखादे वैपरीत्यदर्शनात्· अन्यथैवोपपन्नत्वात् इत्याकल्पनायामानाभावाच्च· श्रीशंकुकस्तु स्थायिनो विभावादिभिरनुमाप्यानुमापकभावरूपसंबंधात् रसस्यानिष्पत्तिरनुमितिरित्यर्थः तथाहि· विषयनियमविषयाधीः सम्यक्बुद्धिः अयमाराम एवायमयमेव रामः इत्ययोगान्ययोगव्यवच्छेदविषये अनेनतरावती र्गीवाधाद्धमिथ्याधीः यथैवोत्तरकालिकेन रामोयमिति वाधेन रामोयमिति· विरुद्धोभयकोटिकानुसंधायः यथा अयं रामो न वेति संशयो मयविषयाधीः सादृश्यधीः यथा रामसदृशोयमिति ताभ्यो लोकप्रसिद्धाभ्यो विलक्षणाया चित्रतुरगो यमितिवत् रामोयमिति बुद्धया अ

राम २२

यमेपरामृतोन दोषियपी क्रियते · ततस्तत्राविद्यमानमपि विभावादित्रयं लिंगमवगम्यते · कुतः पूर्वमेव रामो वा
घाविर्भाविनगुरुशिक्षाभ्यासाभ्यस्तकृतानिशापिताभ्यासेन नटेन सेयं ममांगेषु सुधारसच्छटा सुपूरकर्पूरशलाकि
का दृशोः मनोरथश्रीर्मनसः शरीरिणी प्राणेश्वरी लोचनगोचरं गतेति · दैवादहमद्य तया चपलायतनेत्रया वि
युक्तश्च · अविरलविलोलजलदः कालः समुपागतश्चायमित्यादि काव्यानुसंधानवलाराल लंघनोद्दीपनव्यक्तौ तद
नुगुणास्य रोमांचादेर्दर्शनीयस्याविर्भाविन कंजनीयस्योत्कंठादेः तत्कार्यप्रकटनेन च प्रकाशनात् · अथ तैः कृ
त्रिमत्वेनाज्ञातैर्लिंगैरपि कृत्रिमत्वेनाज्ञानात् स्थायी रत्यादिरनुमीयते · सैव चानुमितिः सचमत्कारप्रतीतिः स
चर्वणा · अतस्तत्या विषयीक्रियमाणः स्थायी रस इत्युच्यते · चर्वणा च सामाजिकानामिति तेष्वेव रस इति व्य
वहारः · ननु साक्षात्कारस्यैव चमत्कारोनु अनुमित्यादेरपि · अन्यथा सुखादावनुमीयमानेऽपि स्यात् · न स्यात् तत्र वस्तु
सौंदर्यबलाद्रसनीयत्वेन स्थायिनामन्यानुमेयवैलक्षण्यात् · तथापि स्थायिनो नटेऽसत्त्वाद्बाधावतारेऽनुमि
तिरेव कथं स्यादिति चेत् न · अभावनिश्चयाभावात् स्थापितया संभाव्यमानत्वादिति · एतदप्यहृदयमा हि · यतः

47

भोज्य

प्रत्यक्षमेवज्ञानं सचमत्कारं नानुमित्यादिरिति लोकप्रसिद्धिमवधूयान्यथाकल्पने मानाभावः स्तत्र स्थायिन्येव यो
ज्ञनात्समवात मद्नायकस्य· न तावन्नटगतत्वेन· न रामगतत्वेनानुमीयते· नचोत्पाद्यते· न सामाजिकगतत्वेन व्यज
ते· आद्यपक्षयोरुक्तदोषात्· अन्यगतेनान्येषां चमत्काराभावाच्च· अंत्ये सिद्धस्यैव व्यंग्यत्वात् रसस्य चासिद्धत्वात्· स
र्वेषामेवाभिव्यक्तिप्रसंगाच्च· तस्माद्विभावादिभिः संयोगात् भोजकभावसंबंधात् रसस्य निष्पत्तिर्भुक्तिरिति सूत्रा
र्थः· न च भोगपक्षेपि दोषावकाशः· भोगस्यालौकिकत्वात्· तथाप्यन्यनिष्ठः स्थायी अन्यनिष्ठैरेव विभावादिभिः
कथमन्येन भोक्तव्योऽतिप्रसंगादिति चेत्· उच्यते· काव्यात्मनः काव्यस्य त्रयो व्यापाराः· अभिधा· भावकत्वं भोज
कत्वं चाभिधामभिधानिरंतरसांतरार्थनिष्ठत्वेन द्विविधा भावकत्वं साधारणीकरणं· तेन हि व्यापारेण विभावादयः स्था
यी च साधारणीक्रियंते· साधारणीकरणं चैतदेव· यत्सीतादिविशेषाणां कामिनीत्वादिसामान्येनोपस्थितिः
स्थाय्यनुभावादीनां च संबंधिविशेषानवच्छिन्नत्वेन· अंते व्यापारहृदयेनाद्वेपि· एवं काव्येनाधेहि तीयव्यापारेण
साधारणीकृतैर्विभावादिभिस्तृतीयव्यापारसाहित्येन तथाकृत एव स्थायी भुज्यते· भोगश्च सत्त्वगुणोद्रेकात् प्र

कारणतेयज्ञाने दस्त स्वरूपाज्ञानन्यालेवनायासंवित्स्वरूपो लौकिकसुखानुभवविलक्षणः सत्वरजस्तमसो
गुणानामुद्रेकेण क्रमात्सुखदुःखमोहाः प्रकाशयन्ते। उद्रेकश्च स्वेतराभिभवेनावस्थानमिति सांख्यसिद्धांता
नुसारेणाविष्टगुणैतदपि न सम्यक्। एतादृशव्यापारद्वयकल्पने प्रमाणाभावात्। मुक्तेषु नातिरेकस्यानुभव
बाधितत्वेन निष्पद्यमानस्य चास्याभिव्यक्तिपक्ष एव पर्यवसानात्। अभिव्यक्तावप्यभिनवगुप्तपादानां स्थायिनो
विभावादिभिः समं व्यंग्यव्यंजकभावरूपात्संबंधात् विभावादीनामेव वा परस्परं संयोगात् मिलितानां तत्र स्थायिनिष्ठ
त्विरभिव्यक्तिः। तथाहि लोके प्रमदादिभिः कारणादिभिः स्थायिनो रत्यादेरनुमानेऽभ्यासेन पाटवं सहितिप्रवृत्तिस्त
इत्तां सामाजिकानां सहृदयानां ततोऽतः स्थितो रत्यादिः स्थायी काव्ये नाट्ये च तेषां लंकारयोगात् वर्णितैर्विभावैः भिनये नव
यद्योक्तविभावनादिव्यापारवत्वाद् लौकिकविभावादिशब्दव्यपदेशयोग्यदशाविशिष्टैः तैरेव कारणादिभिर्व्यज्य
ते। ननु व्यंग्ये येषां पूर्वं रत्यादिर्नोत्पन्नस्तेषां तद्वासनाविरहिणां किं रसाभिव्यक्तिर्नोत्स्येव। कः संदेहः। अत एव शृंगारि
णामेव शृंगाररसानिर्विस्नस्भावानामेव हृदयानां तस्याभिव्यक्तिरित्यायनुभूयते किंच परापि स्वाभाविकी वासना

x.४ कायिको वाचिकश्चैव आहार्यः सात्विकस्तथा चत्वारोऽभिनयाः प्रोक्ता नाट्यशास्त्रे

प्र
समूहालं कारि

का०प्र०
२५

२ रंगादिष्वाप्यामीमांसकवैय्याकरणादीनां नरसामिव्यक्तिः ४१

सहकारिसमीर्यविना [illegible]

तदुक्तं। बासना चेन्नहेतुः स्यात्तस्यान्मीमांसकादिष्विति। ननु जेयाष्वन्यनिष्ठैर्विभावादिभिः कथमन्यनिष्ठस्यसद्धा
यिनोऽभिव्यक्तिः उच्यते। ममैवैते शत्रोरेवैते तटस्थस्यैवैत इति संबंधिविशेषस्वीकारनियमस्य। न ममैवैते। न श
त्रोरेवैते। न तटस्थस्यैवैत इति संबंधिविशेषपरिहारनियमस्याप्यध्यवसानात्तेषां साधारण्येन प्रतीतेः साधारण्ये
न प्रतीतिश्च न सर्वसंबंधितया प्रतीतिः किंतु संबंधिविशेषीयत्वेनाप्रतीतौ प्रतीतिः यथा अमुकस्यैवेत्यवधारणां
विनाऽमुकस्यैवेत्यवधारणां प्रतीतिः अत एवोक्तं। ममैवैत इति नियमानध्यवसायादिति। तथा च स्वीयत्वासंसर्गाग्रहा
त्स्वीयत्वसंसर्गाग्रहप्रयोजनं संपद्यते। एवं च वाक्यार्थबोधे संबंधिविषयत्वानुभवोपि न विरुध्यते। संसर्गबोधे
संबंधी न विषयः किंतु पदार्थस्मरणे एवेत्यनुभवविरोधाद्विचारासहत्वाच्चानुपादेयं। न चैवं विभावादीनां सा
धारण्यं विना तत्साक्षात्कारस्य साधारण्यं स्थायिनस्तत्कथं स्यादिति वाच्यं तदा तन्निष्ठत्वात्तयोः साधा
रण्यापित्तस्यन्नरसप्रतीतिविरोधस्थापितद्दोषसहृदयसंवादेन स्यात्। तस्मादेवालौकिकता इत्यस्वीकारका राम

२५

50

रस्यमिति॰ उच्यते॰ [illegible]ते॰ उपायानां विभावादीनामुक्तरूपसाधारण्यबलात् रसानुभवकाले सह्यापिनो प्रमातृवि
शेषनिष्ठत्वेन स्वरूपायाः परिमितप्रमातृ[illegible]विगलनमज्ञानेन हृदयेन उन्मिषितो वेद्यान्तरसंपर्कशून्योऽपरि
मितो भावोऽस्य तेन प्रमात्रा सकलसहृदयसंवादकारिणा प्रमातृविशेषसंबन्धमहत्वेन साधारण्येन सह्यापि
चर्व्यते॰ ननु चर्वणाविशिष्टः सह्यापी रस इत्युच्यते॰ चर्वणायाश्च सह्यापी विपरीतं क्रियते॰ न तस्य सुखात्मकस्यात्मेति न
रसस्य व्यक्तिरिति वेतन स्वप्रकाशानन्देस्वाकारवदभिन्नस्याप्यात्मनो विषयीकरणात् अभिव्यक्तिविशिष्टस्य
रत्यादिः सह्यापी चर्व्यमाणे तेक प्राणा तया चर्वणानाशे विनष्टो रस इति प्रतीतिविषयो विभावादिजीवितावधिर्ले
नानित्यचर्वणाः पुरःस्वपरिस्फुरन् हृदयमिव प्रविशन्नसर्वांगीणमिवालिंगन[illegible]त्वेन्य
त्सर्वमिव तिरोदधत् ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन्नेव एवालौकिकचमत्कारी शृंगारादिको रस इत्युच्यते॰ न रका
त्वेवं सह्यापि विभावादिसमूहालंबनात्मिका रसस्य प्रतीतिरिति पर्यवसन्नं॰ तत्र न पुनः केवलविभावादीनां पर्या दी
केन प्रतीतिप्रसंगात्॰ घटपटादिवदिति समूहालंबनवदित्येतेन्नः॰ पानकरसन्यायेन चर्वणात्मपत्यायानुके

कर्पूरादिर्दरसो न पार्थक्येनानुभूयते । तथात्रापि विभावादेः । ननु विभावादीनां परामर्शस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्का
र्यत्वं रसस्य किं नोक्तमिति चेत् न । विभावादिपरामर्शस्य कारणत्वे परिस्पन्दादिनिमित्तकारणत्वमेव न चैतन्नाशस्य का
र्यनाशात् तादृक्त्वादित्यादीनां तथात्वानभ्युपगमात् । चेदत्र नस्पर्शजन्यसुखादिन्यायेन विभातीति चेत् न हि तत्स्पर्शाभा
वेन सुखं विनाश्यते किं तु तदभावे कारणाभावात् कार्यं नोत्पद्यते । उत्पन्नस्य सुखस्य तु हि कदाचिन्नाश इति चेत् न । चिरो
त्पन्नानां तरुणां । आविर्भूतास्त्विति चेन्न । रसस्य वेद्यान्तरसंपर्कशून्यतया ज्ञानान्तरादेस्तत्कालेऽभावात् । नन्वेवं बोधि
व्यवस्थापितमान इति चेत् न सुमनसः सकलैलोकोत्तरतया दोषासंस्पर्शात् । किं च चर्वणाविशिष्टः स्थायी रसः न च कार्य
मुपस्थाप्यो विभावादिविशिष्टे हेतुः तत्स्थितेर्ज्ञाप्य इति चेत् न । विभावादिपरामर्शं विना तत्स्थितेरभावात् । न चैवं केवलसामग्रीनि
ष्पादिका ज्ञापिका चेति संभवति । किं च स्वाभिन्नतज्ज्ञानविषयो हि तज्ज्ञाप्य उच्यते । अतः स्वप्रकाशानन्दचि
दात्मकनेन चक्षुरादिज्ञाप्ये घटादिः तथा । स्वाभिन्नतज्ज्ञानविषयत्वाहतेः ज्ञाप्यत्वेन नि
षेधात् । किं तर्हि ममायमिति [struck] र्यं जनितश्चर्वणा यः कारककारकत्व एका यामन्यो हि

४१ तत्पन्नोरसोद्दीपोसइत्यादिव्यव ४२

तुर्न लोकसिद्ध इति चेन्न। अलौकिकसिद्धेर्न्न दूषणमेतन्न दूषणं। कथं तर्हि विभावादिभिर्निहार इति चेत्। आद्यस्तावत् स्वर्वेशोत्प
स्मात् तत्रोत्पत्त्युपचारात्। द्वितीयो विगुणालंकाराद्यभिन्नरसादिविषया या लौकिकी प्रमितिः। अस्या पक्षे योगिनां युञ्जानप
दवाच्यानां जगदुद्देहविषयकत्वशालि विज्ञानं। तद्व्यतिरिक्तयोगिनां युक्तपदाभिधेयानां बाह्यार्थसंस्पर्शरहितं स्वात्ममा
त्रविषयं संवेदनं तेभ्यो गुणालंकारादियुक्तरसादि [struck]
[struck] मात्रविषयतया विलक्षणं यत्संवेदनं तत्तेभ्य इतरत् ये इति मतम्। न केवलमसत्वादज्ञाप्यो सः किं त्वितोपि यत्तस्य ग्राह १
कं न निर्विकल्पकं विभावादिपरामर्शस्य निर्विकल्पकज्ञानेनायोग्यत्वात्। नापि स्वाभिन्नसविकल्पकं। तत्प्रमाणस्यालौकि
कानंदमयस्वसंवेदनमात्रसिद्धत्वात्। वर्वर्णदर्शनादिज्ञानान्तराभावात् स्वाभिन्नसविकल्पकविषयत्वेन ज्ञाप्यत्वमिति। मे
वं तर्हि निर्विकल्पकस्वाभिन्नसविकल्पकयोरन्यतरविषयत्वाभावोऽपरविषयत्वपर्यवसन्नः [struck] भा
[struck] तयोर्वेकविषयत्वाभा
वेऽपरविषयत्वप्रसक्तिरित्युभयविषयत्वाभावेऽन्यविषयत्वं प्रसज्येतेति चेन्न। एवं ह्युभयरूपत्वमापद्यमानः स्वा

का० प्र०
२७

मिन्नत्साधिकस्य क[illegible]विषयत्वरूपतृतीयकोटिशालितयालोकोत्तरचमत्कारमेवावगमयतीति पुनर्विरोधाभिधि ।। अ
थ विभावाद्यो मिलिताः किमिति व्यंजकत्वेन निर्दिष्टाः एकैकस्य व्यंजकत्वे व्यभिचारात् ।। प्रत्येकैकस्मादन्यद्या तेपा
त ते व्याप्यस्यैव रसस्याभिव्यक्तिरित्यव्यभिचार इति चेत् न व्याघ्रादयो हि विभावाः भयानकस्येव वीराद्भुतवीराणां अश्रुपातादि
यो नुभावाः शृंगारस्येव करुणभयानकयोः चिंतादयो व्यभिचारिणः शृंगारस्येव वीरकरुणभयानकानामित्य हृदया
क्षेपान्नियमात् न चैवं मिलितस्यैव व्यंजकत्वे एकैकोपस्थितौ रसव्यक्तिर्न स्यात् दृश्यते चासौ यथा विपदलिमलिनबु
गर्भनिःस्यंदमधुकरकोकिलकूजितैर्दिशां श्रीः धरणिरभिनवांकुरांकटंकाम्रशातिपरे दयिते प्रसीद मुग्धे इत्यादौ कमिनी
गतापारतेरालंबनोद्दीपनविभावमात्रस्योपस्थितौ एवं परिमृदितमृणालीम्लानमंगं प्रवृत्तिः कथमपि परिवारगणो
नाभिः क्रियासु कलयति च हिमांशोर्निष्कलंकस्य लक्ष्मीमभिनवकरिदंतच्छेदकांतः कपोल इत्यादावंगम्लानिन्या
द्यनुभावमात्रस्य दूरारूढकमागतेविवलितं संभाविताः स्फारितं संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने किं वा चितन्नू
तेः मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे बाष्पांबुपूर्णेक्षणं चक्षुर्जातमहोप्रपंचचतुरं जातागसि प्रेयसि इत्यादाहु

राम
२७

54

कादिविभावसाधारण्यंगम्यमानोमौल्स्तबकफलं॰ ज्ञोहर्षकोपास्पृपाम्रसादानोव्यभिचारिमात्राणां॰ यद्यप्यत्रप्रेयसीः [illegible] लंब
नविभावोप्यस्तितथापिरत्यनुकूलधर्मेवत्वेपाऽनिर्देशादनस्तिकल्पएवेति॰ मैवं॰ एवाविभावारी नामसाधा [illegible] रण्ये ना
न्यद्वयालेपकत्वेनाप्यविमिलितानामेवव्यंजकत्वात्॰ नचैवंचेदसाधारण्येकिमन्यद्वयालेपरोनव॰ एकैकव्य [illegible] भिचा
रेणाक्षिप्योपादानो॰ अथ साधारण्यमेवकुर्वन्तर्हि स्थायिविशेषमोगम्यविभावाद्यालेपकत्वमिति॰ उच्यते॰ [illegible] एकैक
स्यव्यभिचारातमिमिलितानांव्यंजकत्वेसिद्धे ते ऽसाधारणेनापीतरद्वयमाक्षिप्यते॰ किंच रसस्यविभावादिरह [illegible] महा
लंबनरूपत्वात्एकैकत्वाद्साधारणाद्यपिव्यंजकभावात्तमिमिलितानामेवव्यंजकत्वे॰ अतो ऽसाधारणेनाप [illegible] तरद्व
यमाक्षिप्यते॰ ततोमिलितेभ्यस्तद्भिव्यक्तिरिति॰ ॥ केचित्तु॰ एक एव शृंगारो रसः॰ केचिद्दा [illegible]
[illegible]
[illegible] दयोर्यो [illegible]
[illegible] दि॰ तन्नि [illegible] णसापरसभेद॰ ।नाह
अभिलाषस्थायिकमौल्यरस अट्टहास्यस्थायिकभक्तिरसास्य हास्यस्थायिककार्पण्यरसानामिहायणं द्दशोत्पत्स्यादिपदार्थोः २

काप्र०
१८

शृंगारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः शांतस्य रोमांचादिविरहे [illegible]न
भिनेयत्वात् काव्यमात्रगोचरत्वमिति तदभिधानान्नैष इत्युक्तं यद्वा नाट्ये तावदष्टौ रसाः प्रतिपादिताः अतः काव्ये पि
तावंत इत्यर्थः ननु रसः सुखात्मक इति प्रतिपादितं तत्कथं दुःखमयः करुणादिको रस इति चे[illegible]
[illegible] न लोके तथा
त्वे पि काव्यादौ पार्यंतिकालौकिकसुखोदयात् अन्यथा मे क्षावतामप्रवृत्त्यापत्तेः शृंगारादीनां लक्षणं च रत्यादिप्र
कृतिकत्वं तत्र मनोनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनं रतिः तत्प्रकृतिको रसः शृंगारः स द्वेधा संभोगो विप्रलंभश्च तत्रा
नुकूलौ निषेवेते यत्रान्योन्यं विलासिनौ दर्शनस्पर्शनादीनि स संभोग उदाहृतः स च परस्परावलोकनालिंगना
धिभेदादपरिगणेय इत्येक एव गण्यते। भावो यदा रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति। नाधिगच्छति वाभीष्टं विप्रलंभ
स्तदोच्यते स च संगमपूर्वस्तदन्यश्च तत्राद्यो ऽभिलाषहेतुक इत्युच्यते अभिलाषपदेन तद्धेतोरनादि[illegible]ते
[illegible] संगाभावस्य लक्षणात् अप्राप्तस्य कविदीप्य[illegible]प्र
अनादिरेव न त्वनंतः एवंरूपः संगाभावस्तस्याभाव[illegible]
पर्यवसितः २

राम
१८

४ ५ विप्रलंभेस्य च आयं समुद्दिष्टनामकविषयः। युनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकांतरं पुनर्लभ्ये विमनायते यदैकस्तदा भवेत्करुणविप्रलंभ इत्युक्तेः

रागेणनबाधमानरूपः सर्द्दष्याहेतुकइत्युच्यते ईर्ष्या यदेन मानहेतोरुपलक्षणात् क्वचित्तु कार्यवशाद्देशांतरस्थिते
सप्रवासहेतुकोऽभिधीयते उत्पद्यमानो [illegible]
[illegible] त्स्यमानो वापि प्रवासोस्व शृंगारविप्रलंभप्रयोज
कायितिनाख्यातिः प्रवासशब्देन स्थानलक्षणात् क्वचित्तशापात् सवशापहेतुकइतिव्यवह्रियते क्वचित्तु कश्चित् यातिर
क्षातत्गुरुलज्जादितः कारणात् स एष विरहहेतुकइत्युच्यते करुणस्तु शृंगारस्यापि त्रैवात भावः तत्र संभोगो नापि
कारस्थोनापकारस्थः [illegible] कतेरणे दाहरणं शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किंचिच्छनैर्निद्राव्याजमु
पागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखं विस्रब्धं परिरभ्य जाततपुलकामालोक्य गंडस्थलीं लज्जानम्रमुखी प्रियेण ह
सता बाला चिरं चुंबिता [illegible] लोक्येति लज्जापासमलुप्तकार्ये क्वचिंल्लं मुग्धाक्षि विनेव कंचुलिकया धत्ते मनोहारिणीं
लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकासंस्पृशि शय्योपांतनिविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवानंदितो निर्यातः शना
नैकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः बीटिकोपसनमर्थी विप्रलंभेप्य भिलाष हेतुको यथा प्रेमार्द्राः प्र

काप्र०
२९

णापस्फुरणः परिचयादुन्नतरागोदयास्तास्ता मुग्धदृशो ■■ निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि यास्वंतःकरणस्य गा
बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणादाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानंदसांद्रो लयः ॥ प्रेम स्नेहः स एव प्रकृष्टः प्रणयः स एव प
विश्वयातिशयेन रंजनक्षमो रागः ॥ ईर्ष्याहेतुको यथा । सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना नो जानाति सविभ्र मां
के गवलनावक्रोक्तिसंसूचनं स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलाल कै
सख्योपदेशः रश्रुभिः ॥ सख्योपदेशं भविष्यत्प्रवासहेतुको यथा । प्रस्थानं वलयैः कृतं प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतं धृत्या न क्षणम सि
तं व्यवसितं चित्तेन गंतुं पुरः यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता गंतव्ये सति जीवित प्रियसुहृत्सार्थः किं त्य
ज्यते ॥ भूतप्रवासहेतुर्यथा मम । किं पद्मं भवेद्दधराग्रां कति वा पल्लवसंचया भवेयुः कियती च समुद्रिका रेवुजा न प
रितापोपचिचीयेत मे कृशांग्याः सख्याः प्रवासिनं नायकं प्रतीयमुक्तिः ॥ भवतहेतुको यथा ममैव । किमतः परि खिद्य से
कतिपयैरेव प्रियेवासरैरायातो नायमितो हि ध्येहि परितः प्रास्थानिकं मंगलं एवं वादिनि वल्लभे नेदपितया निश्वस्य मा
रो कृतो मंगलस्य कलशो विलोचनपयोधाराभिरापूरितः ॥ शापहेतुको यथा । त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धा तु राम
२९

गेहशिलायामासीने ते वरुणपतितं पादं दृष्ट्वा मि कर्तुं अन्ये स्तावन्मुहुरुपविश्य तेहृष्यिरालुप्यातेमे कूररस्तस्मिन्नपि न सह
ते संगमे नो कृतान्तः। आलिङ्ग्य पीडा विषमे एवं विरहहेतुको यथा। अन्यत्र व्रजतीति कोरव लुकथा ना स्यन्तादकुसुमघोमे
नेक्षुतिनागतश्च सहसा कोपं विधेः प्रक्रमः इत्यत्र एकल्पना कवलितस्वान्ता निशां तानि तरेबाला इन्त्रविवर्तने व्यतिकूरना
मोति निद्रां निशि एषा विरहोत्कण्ठितेत्यभिलाषहेतुकादेर्भिन्नते। पत्रीडादिभिश्चेतो विकासो हास उच्यते। त्यंयपेव कृते
तेन हास्यप्रकृतिको हास्यः यथा। आकुञ्च्य पाणिमशुचिं मम मूर्ध्नि वेश्या मन्त्राम्भसां प्रतिपदं पृषतैः पवित्रे तारस्वनं प्रथि
तथूत्कमदात्प्रहारं हा हा हतोहमिति रोदिति विष्णुशर्मा। अत्र ताड्यमानो विष्णुशर्मोत्क्रन्दनं च विभावो रसात्मयस्य
एतद्वाक्यमनुभावः चापल्यादिर्व्यभिचारीति। इष्टनाशादिभिश्चेतो वैक्लव्यं शोकशब्दभाक्। आदिग्रहणादनिष्ट
शोकप्रकृतिकः करुणः यथा। हा मातस्त्वरितासि कुत्र किमिदं हा देवताः क्वाशिषो धिक्प्राणान्पतितोशनिर्हुत
भुजस्तेङ्गेषु दग्धे दृशौ उद्धं घर्घरमध्यरुद्धकरुणाः पौराङ्गनानां गिरश्चित्रस्थानपि रोदयन्ति शतधा कुर्वन्ति भित्ती
रपि। अत्र चित्रपताकाविदीश्वरी संवोध्या तदङ्गदाहश्च विभावौ। प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्य प्रबोधः क्रोध उच्यते।

तत्प्रकृतिको रौद्रः यथा । कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदा
युधैः नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिनामयमहमसृग्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिं कार्या
रंभेषु संरंभः स्थेयानुत्साह उच्यते । तत्प्रकृतिको वीरः स च त्रिधा युद्धवीरो दानवीरो दयावीरश्च । तत्र याप
या: क्षुद्राः संत्रासमेते विजहति हरयो भिन्नशक्रेभकुंभा युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी सा
यका निष्पतंतः सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि न हि रुषां नन्वहं मेघनादः किंचिद्भ्रूभंगलीलानियमि
तजलधिं राममन्वेषयामि ॥ परावृत्तनीयैस्तु शास्त्रानुमानतश्चित्तवैक्लव्यमिदं भयं । तत्प्रकृति
को भयानकः यथा । ग्रीवाभंगाभिरामं मुहुरनुपतति स्यंदने बद्धदृष्टिः पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतन
भयाद्भूयसा पूर्वकायं दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वा
द्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥ जुगुप्सा गर्हितार्थानां दोषमात्राल्पदर्शनात् । तत्प्रकृति
को बीभत्सः यथा । उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेधभूयांसि मांसान्यंसस्फिक्पृष्ठपिंडाद्यवय

मध

दानवीरो

र्थ

वत्सलमान्युगतपत्नीनिजगृह्यांश्रितः पर्यस्तनेत्रः प्रकीर्णतद्गमनः प्रेतरंकः करेकारं कुर्वस्थाद्दस्थिसंसंस्थस्थपुटगतमपि
रूक्षमसकृन्नमत्ति॰ स्थपुटं निम्नविषमं विस्मयश्चित्तविस्तारो वस्तुमाहात्म्यदर्शनात् तस्य कृतिकोद्भुतः यथा॰ किं
महानेषतवावतारः क्व कांतिरेषाऽभिनवैव भंगिः। लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः काप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः॥ एषां भे
दो वचनमात्रान्नसिद्धाती त्येषां विचित्रानुरूपानस्थायिभावानाह रति हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः तत्रा विरुद्धा अविरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः आनंदांकुरकंदो
सौ भावः स्थायिपदास्पदमिति सामान्यलक्षणं॰ अविशिष्टिति ष्वेषां स्वकतूत्रन्यायेन॰ फेनबुद्बुदन्यायेन लव
भिचारिणामित्र नेयां भेदः विशेषलक्षणान्युक्तानि अष्टावेव वेत स्थायिनोऽतो न्यूनाधिकसंख्याव्यंका
रसेनिरस्तेति॥ यद्यपि विभावानुभावावप्रतिपाद्य व्यंजकत्वपुरस्कारेणाव्यभिचारिभेदोपदर्शने॰ न कश्चि
तन्यायस्तथापि अंगपस्तावविवेचनायनिर्वेदस्य स्थायित्वव्यवस्थापनाय चव्यभिचारिभेदानाह निर्वेदग्ला
निशंकाख्यास्तथासूयामदश्रमाः आलस्यं चैव दैन्यं च चिंतामोहः स्मृतिर्धृतिः व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो ज

त

का॰प्र॰ ३
३१

तो तथा ॥ गर्वो विषादः औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च स्वप्नो विबोधो ऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता मतिर्व्याधिस्तथो-
न्मादस्तथा मरणमेव च । त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः ॥ नाम-
त एव समाख्याताः न तु लक्षणतः लक्षणं नामान्यैरेव स्पष्टं व दृष्टिगतत्वात् तथा तत्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वा-
वमानने तत्र चिन्ताश्रुनिश्वासवैवर्ण्योच्छ्वासदीनताः चित्तस्य खेदो निर्वेदस्तत्वज्ञानोदयादिभिरिति केचित् ॥ रत्याया-
सक्लमव्यासात्तृष्णानिनिः प्राणतेव या तस्यां वैवर्ण्यकंपानुत्साहकार्श्यादयो मताः ॥ अनर्थप्रतिभा शंका परक्रौर्य्या-
त्स्वदुर्नयात् वैवर्ण्यकंपवैस्वर्यपार्श्वालोकास्यशोषकृत् ॥ परोत्कर्षाक्षमा ऽसूया गर्वदौर्जन्यमन्युजा दो-
षोक्त्यवज्ञाभ्रूविभेदावज्ञा क्रोधेंगितादयः ॥ संमोहानंदसंभेदः सबलेंगवचोगतिः मधुपानादिजो हर्षो यो मदो ह्यविवि-
भावकृत उत्तमसत्वः प्रहसति गायति तथाधमप्रकृतिः परुषवचनाभिधायी रोदिति अधमसत्वः ॥ श्रमः खेदो-
ध्वरत्यादिः श्वासनिद्राभरादिकृत ॥ अंगग्लान्यो विभेदं च जके कारणकार्यतो आमस्यातिश्यापाव स्थामथ वा
ग्लानिः विरोधे लस्यापचयो ग्लानिराधिप्रकर्षान्मूर्छितेके आलस्यश्रमगर्भादैर्जाड्यं जृंभासितादिकृत ॥ दै-

राम
३१

गेत्यादिरनौजः स्यात् दैन्यं कार्श्यम्लानिरिमतं ध्यानं चिंता हिताना प्तेः शून्यताश्वासतापकृत् प्रयत्नस्पर्शविकाद्वेष्यस्मृति श्च
तेति केचन मोहो विचित्रता भीतिदुःखवेगानुचिंतनैः। घूर्णनाज्ञानपतनभ्रमणादर्शनादिकृत् ससदृशज्ञानचिंताद्यैः संस्का
राज्जायते स्मृतिः भ्रूसमुन्नासकरजवाद्यनादिस्फुटद्भवः। ज्ञानाभीष्टार्थसंप्राप्त्यादिस्या हायम्भावतोधृतिः सौहित्यवदनोह्ला
ससहासप्रतिभादिकृत् लज्जा दुराचारादिभिर्व्रीडा धार्ष्ट्याभावो निधीयते वस्त्राङ्गुलीयकस्पर्शनखरेखाधोमुखादिकृत चेतोनि
मीलनेत्रीगात्रसंगरागनखव्यादिभिरिति केचित् मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापलं त्वनवस्थितिः आत्मप्रकाशनपरावेक्षावध
तोच्यत इति केचित् तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छंदाचरणादयः। मनःप्रसादोत्साभादेर्हर्षोश्रुस्वेदगद्गदाः आवेगो यस्तु विद्रव
रसादेः संभ्रमो मनः तत्र विद्रवरंगस्तंभः स्वेदः कंपः सखलद्गतिः अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः अनिमि
षनयननिरीक्षणतूष्णींभावादयस्तत्र क्रियाः स्वपारवश्याद्यैश्चिंतोल्के नभयादिभिरित्येके गर्वोभिजनलावण्यश्वर्या
दिर्मदः सविलासांगवीक्षाऽविनयावज्ञादिकृत्तु सः प्रारब्धकार्यासिद्ध्यादेर्विषादः सत्वसंक्षयः निश्वासोच्छ्वाससंता
सहायान्वेषणादयः कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं रम्येच्छारतिसंभ्रमैः तत्रोच्छ्वासत्वराश्वासहृत्तापस्वेदविभ्रमाः निद्रा

काप्र०
३२

रवैमुख्यमिंद्रियाणां श्रमादिभिः तत्र स्वेदांगभंगाक्षिमीलनोच्छ्वासनादयः । आधिव्याध्यादिदुःखादेरपस्मारस्तथाविधः
मनःक्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहावेशादिसंभव इति केचित् । विरोधिभावात्स्मर्तव्यस्यास्मृतिर्विस्मृतिर्भवेत् ध्यानमाद्यमनो
लाधिपरिलायादिकृत्तु सा स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः । कोपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः । निद्राप
महेतुभ्यः प्रबोधश्चेतनागमः । जृंभांगभंगनयनमीलनांगावलोककृत् । अधिक्षेपापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता
तत्र स्वेदः शिरःकंपनेत्ररागांगविक्रियाः ॥ लज्जाद्यैर्विक्रियागोपोऽवहित्था सान्यविक्रिया व्यापारांतरसंगित्ववदना
नमनादयः । द्विषोऽपराधदौर्मुख्यचौर्यैश्चंडत्वमुग्रता अत्र स्वेदः शिरःकंपतर्जनताडनादयः । भ्रांतिच्छेदोपदेशाभ्यां शास्त्रा
देस्तत्वधीर्मतिः । स्मेरता धृतिसंतोषो बहुमानस्तथात्मनि व्याधयः संनिपाताद्याः । तेषामन्यत्र विस्तरः । प्रस्वेदकंपतापा
द्यास्त्वनुभावतयोदिताः । उत्कंठाहर्षशोकादेरुन्मादश्चित्तविप्लवः । तस्मिन्नस्थानरुदितगीतहास्यासितादयः । जीवस्यो
द्गमनारंभो मरणं परिकीर्त्तितं संमोहेंद्रियसंग्लानिगात्रविक्षेपणादिकृत् अत्र च मरणावस्था नैकैर्विलक्षणा पठ्यते सा
च परेदुःखप्रहाणेच्छारूपत्वान् विप्रलंभैकसमयाश्लीका नातिरिच्यत इति तत्तद्दशानमस्त्रानुचितमिव लेकेऽप्यनुपेक्षतस्याः

राम
३२

64

दयावीरस्थायित्वमित्यत्र उक्तनानो चित्यमित्याहुः न चान्यत्र संचारित्वादेनाने फलवदिति वाच्यं स्थायित्वं तु रसाधारणत्वात्
तेषां हि क्वचन संचारिणः तदुक्तं शृंगारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः शांते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः इत्याद्यन्य
त्समुत्थेयं स्वयं भावितत्वं द्विमिरिति गर्जितादेर्मनः क्षोभस्त्रासो मोत्कंपिता हृदयः ३ हो वितर्कः संदेहो भ्रूशिरोंऽगुलिनर्तकः
॥ निर्वेदस्यामंगलप्रायस्य प्रथमान्निर्देशपत्वेऽपि प्राद्धि ईर्ष्यो मुख्यत्वमकामाने न स्थायित्वप्रतिपादनाय तेन निर्वेदस्थायि
भावो स्व्यः शांतोऽपि नवमो रसः तत्प्रकृतिकत्वात् यथा अहो वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा मणौ वा लोष्ठे वा बलवति
रिपौ वा सुहृदि वा तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यांतु दिवसाः क्वचित्पुण्यारण्ये शिव शिवेति प्रलपतः स्त्रैणं स्त्रीसमूहः वा
शब्दो भ्रांत्यो द्वयोर्द्वेषो सत्कृत्य [illegible] जातेः [illegible] वदंति शांतो नाम रसस्तावदनुभवसिद्धतया दुरपह्नवः न चैतस्य स्थायी निर्वेदो यु
ज्यते तस्य विषयेच्छा [illegible] लं प्रत्यय [struck] रूपत्वात् तस्य आत्मावमाननरूपत्वात् [struck]
[struck] ही· शांतेऽखिलविषयपरिहा
रजनिता त्मसमात्रविश्रामानंदस्याः दुर्भावमयत्वानुभवात् तदुक्तं यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखं तृष्णाक्षयसुख

२ अलंप्रत्ययः हेतत्रयः २ ३ आत्मावमाननं देहाद्यवच्छिन्नेष्वात्मनि तुच्छत्वबुद्धिः तथा च स्तावरूपत्वाभावान्नि

का०प्र०
३३

३ किंरूपः रत्यादीनां रससरूपत्वात् व्यभिचारिणां स्तोगतानियमेन प्राधान्याभावात् सात्त्विकानामव्यंग्यत्वादित्यत आह २

स्मृते नार्हतः षोडशीं कलामिति श्रुत एव सर्ववित्तृष्णाविरामोऽस्य स्थायीति निरस्तं शमावस्य स्थायित्वायोगात् । तस्मात् २

शमोऽस्य स्थायी निर्वेदादयस्तु व्यभिचारिणः स च शमो निरीहावस्थायामानंदः स्वात्मविश्रान्तेः [illegible]

[illegible]ति ॥ रसवत्त्वमात्वोपलक्षणक्रमेणेषु पठितः स रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथांजितः भावः प्रोक्तः रतिरिति स्थायिभावो

पलक्षणं देवादिविषयेत्यपि अप्राप्तरसावस्थत्वोपलक्षणं [illegible]

[illegible]

[illegible] तेन देवादिविषया सर्वा कांतादिविष

याप्यपुष्टा रतिः हासादयश्चाप्राप्तरसावस्थाः प्राधान्येन व्यंजितो व्यभिचारी च भाव इत्यवधातव्यं । पहुंकं रत्यादि श्लोके

रंगः स्यादेवादिविषयोऽथवा अन्यांगभावभा[illegible]गवास्याभ्रांत दास्थायिव भावमिति । तदेतदाह रतिकारः । कांतादि विष

यालव्यक्ता शृंगारः तत्र देवविषया रतिर्यथा । कंठकोणविनिविष्टमीशते कालकूटमपि मे महामृतं । अप्युपात्तम दृतं भ

वद्वपुर्भेदवृत्ति यदि मे न रोचते ॥ मुनिविषया यथा । हरत्यघं संप्रति हेतुरेष्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः । यार रमा

रत्यादिकमुपजीव्य हर्षादिचित्तवृत्तिज्ञानजनितेर्वेद्यमुपजीव्य ग्रामादिप्रवृत्तेः स एव स्थायीत्युक्तः । कश्चित्तु सद्गतिमुनिवचनेरामपदसाधनं लुनिर्वे

दपरमेव अतएवैकोनपंचाशद्भावा इति मन्वादिभिः संगच्छते स्थाय्यष्टकसात्त्विकाष्टकत्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणामेव भावत्वादित्यस्वरस ×

शान्तं स्यात्त्वपि जन्यत्वे पंचमर्थ्यं

राम
३३

गो

तथानुचितमिदमिति व्यवौ ह्यतोऽज्ञेयं अत्रोक्तं उनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायां च बहुनायकविषयायां रतौ तथानुभयनिष्ठायां आभा

सोऽभवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यतौ स्व समवाप्त परियोषा मुन्यादिविषया रतिः स्थायाप्यंतरे वा पुष्ट मुदाहार्य्यं ॥

व्यभिचारी प्राधान्येन व्यंजितो यथा ज्ञाने कोपपरा गुरुर्वी प्रियतमा स्वप्रेः यदृच्छा मया भाभा भातं स्थापाशिनेति रुदती गेहे प्रह स्वा

पुरः नोया वत्सरि रम्य बाहु कशोते राश्वास पामि प्रियं भ्रातस्ताव दहं श्राठेन विधिना निद्रा दरिद्री कृतः अत्र गवि विधिं प्रत्य सूयाप्रा

धान्येन प्रतीयते ॥ तदाभासा अनौचित्य वर्त्तिताः तदाभासाः रसाभासा भावाभासाश्चेत्यर्थः अनौचित्येन प्रकर्षविरोधिना

[illegible]

[illegible] त्यर्थः तत्रैकाश्रयत्वे तिर्यगादि विषयतायां बहुविष

यत्वे व्यभिचारिणामाभासो गतायां वाइष्टं एकविषया रतिरेव नेति तत्प्रलापः वंदीकृत्यन्त पद्ध्वाभिलाषावुदाहरिष्य

णत्वात्तेरसाभासो यथा स्तनमः कंबा माक्षि स्मरमपि विनायेन रसो विलेभेकः प्रायः सामरवमुखेवंगपसे सुलने

कोज्ञातः यधिमुरिव यमालिंगसि बलात्तपः श्रीः कस्ये षामरवनगरिध्यापशितपै अत्र न बहुषु व्यापारोयादाने न बहु

विषयाराति र्व्यज्यते न च तत्र व्यापारस्य बहुविषयत्वमस्ति एकत्रापितादृश व्यापारसंभवात् अनेक कर्मपरावाहा

अनौचित्य वतीभिरेवात्राभासतावीजं तेन पाण्डवेषु द्रौपद्या रति र्न तथेत्यादि कमते

संधेयं ७

67

काप्र०
३५

नमनेकविषयत्वं क्रियायां प्रकरणेत्ति · एकविषयत्वाभिप्राये त्वेकमेवकर्मपदमुपादद्दीतेति · तदुक्तं स्तनयोर्विलेपे इत्यादौ
भिन्नवाक्यस्थानां नेमे कविमतस्येतत्पदोपस्थापिते नान्वयेत द्वयविना अभिन्नस्यापि केक इत्यादिपदे रूपस्थापने भि
कर्मपदेरेवोपस्थापनार्हत्वात् · अत्र ब्रूमः लशब्देन च वयवच्छेदार्थेन व्यापारस्यानेकविषयत्वं लभ्यते · एवमेकत्रैव दामि
प्रायेऽवगतेऽन्यत्रापि तथैवावगम्यते · तदुक्तं यदनेकपदवाच्या भावाभासो यथा · राकासुधाकरमुखीतरलायताक्षी सास्मेर
यौवनतरंगितविभ्रमास्यात् तत्किं करोमि विदधे कथमत्र मैत्रीं तत्स्वीकृतिव्यतिकरे क इवाभ्युपायः ॥ अत्र रते व्यभिचारिभ
तावचिंताऽनौचित्यप्रवर्तिता · नायिकां प्रत्यनुरक्ततया रतेस्तु लक्षत्वेन तदाभिचारित्वोपितत्वात् · एवमन्येष्वपि
हार्याः ॥ भावशान्त्यादिरक्रम इत्यत्र भावशान्त्यादिपदप्रतिपाद्यमाह · भावस्य शान्तिरुदयः सन्धिः शबलता तथा · इति रेके
कालमेवतुल्यकक्षयो रास्वाद्यत्वात् शबलता तु कालभेदेन निरंतरतया पूर्वपूर्वोपमर्दिनोऽनेकभावस्य शबलतायाः कालः
दयास्थानविशेषः शान्तेरुदयस्य वा [illegible] एकैकस्यास्वादेतु इदृशयोपगमात् · तत्र भावस्य शान्तिर्यथा · तस्याः सांद्रवि
लेपनस्तनतटप्रश्लेषमुद्रांकितं किं वक्षश्चरणानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते इत्युक्ते क्व तदित्युदीर्य सहसा तत्संप्रमा

या

हा

राम
३४

से

हेतुमयासाम्लछाामम् ननतनुसुखवशान्नाय्यापितहि स्मृतं अत्रकोपस्पर्शगतालेवचमत्कार विश्रामः उदयोपप्रथा एकस्मिन्नशाक
नेविपक्षरमणीनाममहे मुग्धयामघोमानवपरिगृहलापितपाचा निकुर्वन्नपि आवेगादवधारितः प्रियतमस्तत्संनीहितस्त
त्सरागान्मान्तस्तु मद्देवे समंदवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः अयोस्तु कयस्योद्धर्षसंविधेयाः उत्तिकस्पतपः पराक्रमनिश्चेर भागम
देकतः सत्संगप्रियतमावबीररभसोत्फालश्रमांकर्षितः वैदेही परिरंभ एव वसुहृश्चेतन्यमामीलयन्नानंदी हरिर्वे दृष्टि
शिरस्वर्गोरुणाध्यन्यतः अत्रपूर्वार्धसंस्तमात्तकस्मावेगः उत्तरार्धे हर्षः अनयोस्तुल्यकालमेवास्वाद्यत्वं लतायथा
र्ककार्यशालस्मरणः कुचकुलंभयोपिदृश्येतसादेनाम्नांप्रशमायवः कृतमहो कोपि पिकांतमुखं किं वक्ष्ये वपक्षक
बाः कृतग्नियः स्वप्नेपि स्याद्दुर्लभा चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु पुवाग्न्योमरवासयति अत्र क्षाकाम्यमित्यादौ वितर्कः
मृग्योवीत्योस्तुकं दोषाणामिति मतिः कोपिपीतिस्मृतिः किं वक्ष्यतीतिशंका स्वप्नेपीतिदैन्यं चेतः स्वास्थ्यमितिधृतिः कः खलु
त्वितिचिंतास्तु इंपर्वपूर्वीममर्दनमती यमानाशवलताचमत्कारभूमिः ननुभावस्यधान्त्यादिवत्तस्थितिरपि प्रकार संभव
लेव नलक्षणे नो क्रमतिचेत् नभावोक्येवाचकः भावस्थितेर्भावाभिन्नत्वात् ननु भावसंधिवारिस्थलेनिपमतामुखस्यपरस

का॰प्र॰
३५

स्यावस्थानं॰ तत्रायं भावोदाहरणमेतत्॰ कथं वामा वस्तुनिर्भरं संगत्वेन तेषां गुणीभावादित्यत आह हेतुत्वेन सेपितैः गितं स्या
प्रुवेतिकराचनते भागशांत्यादयः कराचनं घटात एवांगित्वेन विवक्ष्यंते॰ विवहनमरुत्तराज्ञानुगम्यमानभूतस्य वस्तु॰। एवमसंलक्ष्य
क्रमव्यंग्यभेदं विविच्य संलक्ष्यक्रमव्यंग्यप्रभेदानाह॰ अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्थितिस्तु यः शब्दार्थोभयशक्त्युत्थे
क्रमव्यंग्यभेदं द्विविधं लक्ष्यक्रमव्यंग्यप्रभेदानाह यथा सोरी यानपरोनुरणनानुरूपः शब्दः प्रतीयते तदा स्ले
त्रिधा स कथितो ध्वनिः॥ घंटायां हन्यमानायां सुरवमनवरतं यथा अनुरणनं तथैव तेन शब्दशक्तिमूलव्यंग्यः अर्थशक्तिमूलव्यंग्यः उभ
लक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य स्थितिर्यत्र सः शब्दस्यार्थस्य च उभयोर्वेति हेतुः तेन शब्दशक्तिमूलव्यंग्यः अर्थशक्तिमूलव्यंग्यः शब्दैकय
यशक्तिमूलव्यंग्यस्त्विति त्रिधा सर्वः शब्दशक्तिमूलत्वे वैतरेव॰ यत्रैवेव शब्देनतद्दर्थप्रतीतिर्न तु पर्यायान्तरेणापि॰ शब्देय
रीत्यं चार्थशक्तिमूलत्वं॰ न त्वभिधया तत्प्रतीतिरिति एतेनाभिधाया यत्रन नियमनं तत्रैव भेदो दृष्टव्यः न तु नियमने तना
भिधामूलत्वं किंतु व्यंजनामूलत्वमेव महात्मन इति वतमवेदितिय लकेन विदुक्तं॰ तन्नादेयं॰ महात्मन इत्यादेरर्थान्तरे
दत्वेन दृष्टत्वात॰ अन्यथा तस्य सर्वभेदबहिर्भावापत्तेः किंच प्रथमोदाहरणे प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरिति व्याख्याने न
द्वितीयेऽभवानित्यनेन॰ तृतीये असौ सन्नेन प्रकरणस्याभिधानियामकस्य स्पष्टत्वात् तेनामुदाहरणत्वं विरुद्धमेतत् स्माच्च

राम
३५

70

योक्तमेव न्याय्यं तेषु मध्ये अलंकारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते प्रधानत्वेन सङ्क्षेपः शाब्दश्चार्थत्वमुद्भवो द्विधा । शब्दशक्तिमूलो
नुरणनरूपव्यंग्यो द्विधा । अलंकृतस्यानलंकृतवस्तुमात्रस्य वा प्राधान्येन प्रकाशनादि तत्र्यर्थः । तत्राद्यो यथा । उल्लासस्य कालक
बालमहांबुवाहं देवेन येन जरठोर्जितगर्जितेन निर्वापितः सकल एव रणे रिपूणां धाराजलैस्त्रिजगति ज्वलितः प्रतापः । का
वेरिसिंहस्तोयदः करवालस्य एव महदंबुधाराजलं वहतीति महांबुवाहः पक्षे महत्त्ववः स एवांबुवाहः गर्जितं सिंहनादः अत्र क
रवालस्योल्लासस्येतावन्मात्रेव क्रमेघेदेनादृश्यशब्दप्रयोगस्तस्य सर्वस्यार्थकत्वेमाप्रस्तुतमितिसमाकरणिके रिंदुकारिवाहा
ति प्राकरणिकानां राजकरवालादीनामुपमानोपमेयभावे कवेस्तात्पर्यमिति उपमालंकारो व्यंग्यः । स च शब्दशक्तिमूलः ।
पर्यायांतरेणाभूयास्मिन्नतदर्थोपस्थितौ तत्प्रतीतेः एवमन्येऽप्यूह्यं एवमलंकारांतराण्यपि । यथा । तिग्मरुचिरप्रतापो वि
धुरनिशाकृद्विभो मधुरलीलः मतिमानतत्त्ववृत्तिः प्रतिपदपक्षाग्रणीर्विभाति भवान् । अत्र तिग्मरुचिः अप्रतापः एवं क्रमे
णैकैकपदस्य द्विपदत्वे विरोधाभासः पदाभेदेऽपि विरोधाभासो यथा । अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद प्रभो । अहितः सहितः
साधुयशोभिरसतामसि नु विरोधस्य किं सर्वत्र व्यंग्यत्वमेव नेष्यते । तत्किं फलीसीमा । अपि शब्दादेर्विरोधद्योतकस्य

समितः २

का०प्र०
३६

भावेवाच्यत्वंतदभावेव्यंग्यत्वमितितन्निरूपणादलंकारमनिरूप्यैवेवतद्वतोलगद्धितुं नमस्तस्मैकलाश्लाघ्यायश्लिनैविचित्रं नाना
कारमालेख्यं चाकलाचं इत्यपोऽष्टोमभः कौशलंव · अत्र उपादाने भित्तावालेख्यकारिण्यः कलावच्यः श्लिनोव्यतिरेको
व्यंग्यत्वं स्यापिचित्रकलाशब्दयोः परिहृत्य सहत्वेन शब्दश्लिष्टमलंकारान्तरं दत्वेतेषूपमानादीनां प्राधान्येनवा · अप्राधे कुत
स्तेषामलंकारत्वं अन्यानलंकारणात् · द्वितीये कुतोस्यकाव्यस्यध्वनित्वं · व्यंग्यस्याप्राधान्यादितिचेत् · नपूर्वमप्यलंका
रत्वासीदित्येतावतालंकारव्यपदेशात् · यथा ब्राह्मणपूर्वमोऽद्यलं न्यासिनिवास्त्रण्यव्यपदेशः नचैवंव्यपदेशसमर्थनेपि
अलंकारध्वनित्वेन समर्थितमितिचेत् · न · अलंकारपदेनतद्योग्यतयाविवक्षितत्वात् · नचैवं रसादिध्वनावपि अलंकार
ध्वनित्वप्रसंगः संलक्ष्यक्रमस्यैवतादृशस्यतथाभिप्रेतत्वात् वस्तुनस्तु प्राधान्यमप्राधान्येव्यंग्यस्यवाच्यापेक्षयैवनतु
रसापेक्षयापि · तदपेक्षयातुगुणीभावात् · तथाचोपमादीनां रसांगतयालंकारत्वं · वाच्यापेक्षयाप्राधान्येचेतिनदोषलेशा
वकाशः वस्तुमात्रं यथा · पंथिअणएत्थसत्थरमत्थिमणंपत्थरत्थलेगामे · उण्णअपओहरंपेक्खिअउणजइवससि
सितावसतु अत्र यद्युपभोगक्षमोसितदास्वेतिव्यज्यते · तत्रपयोहरेतिशब्दश्लिष्टमिति · तथाचवाक्यानिरपेक्षमनुद्दे

रा०म०
३६

72

र्विहंति कुप्यसि नरेंद्र यस्मै त्वं यस्य प्रसीदसि पुनः स भात्युदारः ॥ अत्र यमार्द्वेशा निरपेक्षो नित्यमेव विरुद्धावपि स्तुव
र्तेनार्थमेकं कार्यं कुरुत इति ... च्छन्ते । तत्तु विरोधालंकारः । अत्र निग्रहानुग्रहयोः सामानाधिकरण्याभावात् । विरोधस्य वतस्तथैव वि
ध्यानेः द्वितीयार्द्धे तु नोदाहरणान्तरे च शब्दस्यापि विरोधस्य वाच्यत्वात्समुच्चयमात्रार्थत्वेन विरोधस्यैव व्यंग्यत्वादिति । अर्थ
शक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्यं विभजते । अर्थशक्त्युद्भवोप्यर्थो व्यंजकः संभवी स्वतः प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धो वा कवेस्तेनोंभित
स्य वा । वस्तु वालंकृतिर्वेति षड्भेदोसौ व्यनक्ति यत् । वस्त्वलंकारमथवा तेनायं द्वादशात्मकः । स्वतः संभवी न केवलं भणितिनिष्पन्न
शरीरः अपि तु बहिरप्यौचित्येन संभाव्यमानः प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धः बहिरसन्नपि कविप्रतिभामात्रेण तथा निर्मितः । अयमर्थः
व्यंजकोर्थस्त्रिविधः स्वतः संभवी कविप्रौढोक्तिमात्रसिद्धः कविनिबद्धनायकादिवक्तृप्रौढोक्तिमात्रसिद्धश्च स त्रिविधोपि वस्तु
मात्रमलंकृतिर्वेति षड्भेदो व्यंजकः । एषां व्यंग्यमपि प्रत्येकं वस्तु वालंकृतिर्वेति द्वादश प्रभेदा भवंति । तत्र स्वतः संभविन्यर्थभेदे
वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथा । अलसशिरोमणि धुत्ताणं अग्गिमो पुत्ति धणसमिद्धिमओ । इअ भणिएण णअंगी पप्फु
ल्लविलोअणा जाआ ॥ अलसत्वेनान्यत्र गंतुमनिच्छुः धूर्तत्वेन रतेषु अनाहतप्राणः संभोगेनात्मरसः धनसमृद्धिमत्तया कृपणाः

काप्र०
३८

सुखीत्यइति निर्दिष्टायि यत् फुल्लनयनत्वं वस्तु तेनान्यासंभाव्यमानाकर्णरागीय इति समं मेवोपभोग्य इति वस्तु व्यज्यते॥ वस्तुनाऽ
लंकारस्य यथा॥ धन्यासि या कथयसि प्रियसंगमेपि विस्रब्धचाटुकशतानि रतांतरेषु नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण स
ख्यः शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि॥ अत्र वाच्येन वस्तुना त्वमधन्या अहं तु धन्येति स्वस्य व्यतिरेकालंकारो व्यज्यते॥ ननु व्य
कोधन्यासीति त्वत्सकाशे स्य व्यतिरेकालंकारस्वतत्कथं वस्तुव्यंजकोदाहरणमेतदिति [illegible] चेत॥ न॥ स
बोध्य व्यतिरेकस्यावन्तवाच्यः। आत्मनिकथनाभावस्याराव्द्त्वात्॥ [illegible] वस्तु यद्यपि भवत्येव तथापि तमनपेक्ष्यैव वाच्येन व
मात्रेणायं त्वर्द्व्यतिरेकव्यंजनादिति॥ अलंकारेण वस्तुनो यथा॥ दर्प्यांधगंधगजकुंभकपाटकूटसंक्रान्तिनिघ्नघनशोणित
शोणशोभौ॥ वीरैर्व्यलोकि युधिकोपकषायकांतिः कालीकटाक्ष इव कपाणे॥ अत्र कालीकटाक्ष इव कृपाणेत्युपमालं
कीत्युपमानेपुनरुक्त्यासंभावनाविरहात्॥ तथा [illegible] चस कलरिपुक्षयः क्षणात्करिष्यति इति वस्तु प्रकाश्यते। अलं
कारेणालंकृतेर्यथा॥ गाढकांतदशनक्षतव्यथासंकटादरिवधूजनस्य यः॥ ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दिशन्युधि रुष
निजाधरं॥ अत्र निजाधरदशनैवेरिवधूजनोष्ठदशनव्यथामोचनयोः कारणकार्ययोः पौर्वापर्याभावलक्षणा

राम
३८

पायोक्त्यालंकारेणादृष्टान्तसमकालमेवपात्रबोध्यापादिताइतिसमुच्चयोसोसलन्योप्युगपद्यागुणक्रियाइत्यकलक्षणः
समुच्चयालंकारोद्योत्यते॰ एवमेवतुल्यकालंयोगितेतितित्सुत्वल्पातुल्ययोगितापदेनकेचिद्दुच्यते॰ ममक्षतायाप्यन्यस्यक्षतिर्मि
वर्त्ततामितितुहेतुत्वेक्षणाद्युत्प्रेक्षाप्यत्रमंगप्रथमेतुव्यंजकोर्थः स्वतःसंभवीकेविप्रोटोक्तिसिद्धेव्यंजकेर्थेभेदवलक्षण्येव
स्तनोव्यक्तिर्यथाकेलासस्यप्रथमशिखरेवेणुसंमूर्छनाभिः श्रुत्वाकीर्त्तिविबुधरमणीगीयमानांयदीयांस्रस्तापांगाः
सरसविसिनीकांडसंजातशंकादिङ्मातंगाः श्रवणपुलिनेहस्तमावर्त्तयंति॰ अत्रमधप्तिविसिनीकांडसंजातशंकाइति
भ्रांतिमान्ससंदेहोवालंकारोव्यंजकइतिवस्तुनात्रव्यंजकत्वोदाहरणत्वमयुक्तं॰ तथापितद्भ्रांतेनैरपेक्ष्येणापिकिंचिदुत्
त्कंकरोमिविश्रांतीत्येतावतापिवस्तुमात्रेणाव्येतामप्यर्थाधिगमोनास्तितेनामप्येवंव्यंजवेत्युत्तरेत्वादित्युद्भिन्नवेन्नवलंकीत्वि
श्चमत्करोतीतिव्यक्तिसंभवाद्वस्तुमात्रोदाहरणत्वमुक्तं॰ अत्रवकीर्त्तिः श्रवणानंतरंकर्णोहस्तवर्त्तनेहस्तिनोनस्वतःसंभ
विकिंतुकविसंप्रदायात्कविनावर्णितमितिकविप्रौढोक्तिसिद्धत्वं॰ एवमग्नेपिद्रष्टव्यम्॥ अत्रेववस्तुनात्रालंकारस्यपथा॰
केसेसुवलामोडिअतिणसमरहिमिजअसिरीगहिआजहकैंधराहिविहुरांतस्संहट्ठंकेठअहिमिसंहविस्तोञ्चत्तेनतपा

का०प्र०
३८

समरेकेशेषुजयश्रीर्गृहीताः यथातस्यारयः कंदराभिः कंठेस्थापिताः इतिवस्तुना एकत्रैव संग्रामे विजयदर्शनात्तस्यारयः
पलाय्य गुहासु तिष्ठंतीति कार्यलिंगेन पलाय्य गतास्ते वैरिणः किं तु तः पराभवसंभाव्य कंदरा एव तान् रक्षंतीति अपह्नु
तिश्च व्यज्यते । यत्तु केश्यग्रहणावलोकनोद्दीपितमदना इव कंदरास्तद्विधुरान् कंठे गृह्णंतीत्युत्प्रेक्षात्र व्यज्यत इति तन्न अवैद
ग्ध्यादिपूर्वकं दरादीनां यिकात्वाध्यारोपः स्यात् । अन्यथा केशग्रहणात्स्मरोद्दीपकत्वायोगात् । न च दृष्टुणामेव तत्वस्तुमा
त्रस्य व्यंजकत्वं । किं तु समासोक्तेरलंकारस्यात्रैवालंकारेण वस्तुनोपयोगान्नालिंगनाहस्तुस्मिन्नेव इष्टएवहुः समासोस

मा

रइमाणं सिरणीणं माणो पीडन्नमीरुह्वाहिअग्गाइं अत्र पीडनलीलाइवेत्युत्प्रेक्षया लंकारेण मन्त्वालिंगनादि तत्र अन्ये मत
इतिवस्तुव्यज्यते । तेनैवालंकारेण लंकारस्य यथा गाढेरेवंहसंती कइव अग्गाणुरूहवद्धविण्णिवेसा । दावेइ भुवणमंडल
मस्सं विअ जअइ सा वाणी ॥ अत्र गाढेरवहसंतीत्युत्प्रेक्षयालंकारेण वमलकारेककारणं नवैनवेजगद्वुज्जासनानिर्मिमी
त इति वाण्या ब्रह्मणो व्यतिरेकः प्रकाश्यते । यद्यपि उत्प्रेक्षायां भिन्नापि व्यतिरेको यं प्रकाशते । नियतिकृतनियमेत्यादिवत् ।
तथापि न स्फुटो भवतीति । यद्दातोवन्मात्रस्य व्यंजकत्वेप्युत्प्रेक्षायाश्च अपि व्यंजकत्वं न विहन्यत इति कविनिबद्धवक्तुः प्रौढो

राम
३८

क्रिमात्रसिद्धव्यंजकार्थस्यच्चेनेर्भेदत्वलक्ष्येवस्तुनावस्तुनोव्यक्तिर्यथा जैसेकागिरिमेहलासुरवलिस्रांसंतोस्रविस्मी
रईफारप्फुल्लफरागवलीकवलनैपप्रादरिहत्त्रंगंतिरहिं मलअम्मारिणलोविरहिणीणीसाससंपक्किणोंजाआसमे लिस्स
न्नरोधिबहलेताहरूस्सपुस्माविरअत्रयथोक्तेनवस्तुनानिश्वासेनमत्तेश्वर्याः मलयानिलाः किंकिंनकुर्वंतीतिवस्तु
व्यज्यते· ताहरुस्सपुस्मावि रस्यस्यव्यक्तावनुपयोगात·नचैवमस्याप्रयोजकत्वंउक्तिविशेषपरिपोषकत्वात·निश्वास
संपर्कस्यबहलत्वहेतोरूपादानात्तकाव्यलिंगस्येवव्यंजकत्वमितिवेत·नतस्यहेतुत्वाविवक्षायामपितथात्वस्याक्षतत्वात्रैवबस्तु
नाअलंकारस्ययथाससिहिविरइआ माणस्स महुअलधीरत्तणेणअग्गोत्रासं पिअदंसणविहलसरवणम्मि संत्रितेण सह
अग्गोलदिअं अत्रप्रियदर्शनविहुलत्वसलोधीरत्वेनायसुतमितिवस्तुनाअक्ततेपिमानिनेमप्रसन्नेतिविभावना· तूने
प्रियदर्शनसौभाग्यबलेधैर्यमासोढुं नशक्यतइत्यपेक्षावव्यज्यते·तत्रैवालंकारेणवस्तुनो यथा उल्लोल्लककरन्नरअ
णरखरहिंतहलोअरोसुमहाद्दिसंगरत्तं स्सअंपसाहंकोवेणपुणोइमेणाअक्कमिअं अप्पत्ति लोचनेकुपितेवह
सीतिप्रश्नोत्तरालंकारेणकोवेणपुणोइमेणाअक्कमिअंइत्यपक्नुतलंकारसहितेनचकेवलमाईल्लतानि

काप्र०
३८

गोपयसि किं तु तेषामहं प्रसादपात्रं जातेति वस्तुना व्यज्यते ॥ अत्रैवालंकारेणालंकारस्य यथा ॥ महिलासहस्सभरिए
तुह हिअए सुहअ सा अमाअन्ती । अणुदिणमणण्णकम्मा अंगं तणुअं पि तणुएइ ॥ अत्र महिलासहस्रभरिते त्वद्धृदये
स्थानेन लभ्यते · ततोऽङ्गं तनु अपि तनयतीति हेत्वलंकारान्तिमा तोऽस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्तत इति विशेषोक्तिः ॥ अत्र क
विशिक्षासरस्वतीवर्णा · एवमर्थशक्त्युद्भवस्य द्वादश भेदाः ॥ वाच्यार्थोभयशक्तेरेको यथा · अतन्द्रचन्द्राभरणा समुद्दीपितमन्म
था · तारकातरला श्यामा सानन्दं न करोति कं ॥ अत्र श्यामारूपकामिनी विशेषणान्योन्यरूपमाव्यंग्या · सा यातेइ चन्द्र इत्यादेः
परिकस्य सहृतया समुद्दीपिते स्यादेः सत्त्वसहृतया उभयस्यापि व्यंजकत्वे न वाच्यार्थोभयशक्तिमूलो भेदः अष्टादशास्य

त्या

तत्रैव स्पष्टत्वनैः ननु शब्दार्थोभयमूलस्य चतुरसभावादीनां बहुदशाद्दशत्वमनुपपन्नमित्यत आह रसादीनामनन्तत्वाद्
दस्को हि गणयितुं शक्यम् अनेन लक्ष इत्ये · नव रसास्तत्र शृङ्गाररस्यैव द्वौ भेदौ · संभोगो विप्रलंभश्च · तत्र संभोगस्यापि पर
स्परालिंगनादयो बहवो भेदाः विप्रलंभस्याभिलाषादयश्च तयोरपि विभावानुभावव्यभिचारिवैचित्र्येणानन्त्यं नायिका
नायकयो रूपमध्यमाधमप्रकृतिकत्वे · तत्रापि देशकालाद्यवस्थाभेद इत्येकस्यैव रसस्यानंत्यं का गणना सर्वेषां कु तस्मा

सम
३८

श्रि

ष्ठैकत्वेन गतार्थं· असंलक्ष्यक्रमत्वरूपमेकं सामान्यमाश्रित्य वाक्येषु प्रोक्तः शब्दार्थोभयशक्तिमूलो ध्वनिर्वाक्य एवेत्यनुक्त्वा
यं नियमः शिशुपालवधे तद्दृष्टतो क्रोममुव्वेपि दर्शनादित्येवं तत्रोभयशक्तिमूलत्वेपि ध्वनित्वाभावात्· तुल्यप्राधान्यात् ब्राह्म
णातिक्रमत्याग इतिवत्· अन्यत्राप्येवं संभाव्यत इति चेत् संभाव्यतां· नत्वक्वापि निश्चीयते येन तदादाय विभागः स्यादिति
॥पदेप्यन्ये अन्ये सप्रदश भेदा ध्वनिभेदा वाक्ये पदेपि· ननु पदस्य व्यंजकत्वे किमायातं वाक्यरूपस्य काव्यस्य ध्वनित्वेन कथं वा
पदमात्रस्य व्यंजकत्वे वाक्यस्यैव समस्तस्य चारुतेति चेत् उच्यते· पदमकाव्यत्वेन पदमात्रस्य व्यंजकतया किं तत्स्य प्र
धान्येनाविवक्षितवाच्येपि पदमात्रस्य व्यंजकत्वेपि यद्वाक्यवर्त्तिपदस्यार्थस्य वाक्यस्यापि प्रतिपादिताव्यंजकत्वं
वाक्यस्यैव ध्वनित्वमित्यभ्युपगमात्मकश्चिद्दोषः। एकदेशस्थितेन त्वलंकारापदेन समस्तमेव वाक्यं चारुतामुपगच्छतीति
कामिनीवैकावयवस्थितेन भूषणेन· तदुक्तं ध्वनिकृता· एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी· पदद्योत्येन सुकवेर्ध्व
ना भाति भारतीति· न त्र वाक्यव्यंग्यमुदाहृतं· पदव्यंग्यमुदाह्रियते· तत्राविवक्षितवाच्यभेदयोरर्थान्तरसंक्रमितवाच्य
या· यस्य स्वमित्राणि मित्राणि शत्रवः शत्रवस्तथा· अनुकंप्योनुकंप्यश्च स जातः स च जीवति· अत्र द्वितीयो मित्र· पद

काप्र॰
४०

गौ३

आख्यस्तत्वे॰ शत्रुशब्दोनिंद्ये अत्र बाले॰ अनुकंप्यशब्दः स्नेहपात्रविशेषे संक्रमितवाच्यः नायकस्य दृष्टिगमकत्वं व्यंग्यं॰
नुत्वामस्मिवचस्मि विदुषामिति वाक्यप्रकाश्यपर्यवमुसाह्व्यंते तस्मादस्य पदप्रकाश्यस्य को भेद इति चेन्न॰ अत्र नुवचोधात्वं तद्वि
प्रत्येकपदव्यंग्यमभिन्नं समस्तवाक्यस्य व्यंग्यं तस्मादत्र सर्वथा सावधानेन भाव्यमित्येवं रूपं पतत्परं॰ इदं न केवलं मि
द्विपदव्यंग्यमात्राभिप्रायमिति॥ अलंकृतिरस्तु नवा व्यंग्यथा॥ खलव्यवहारादृष्टीसंतिदारुणा रागे महविनिहविधीरां
हि॰ अत्र अस्य वहुमन्नारागहुवचसा आधिमुक्तिमिति अत्र विमोहेनामवृत्तिर्लक्ष्यते नचतत्रवाच्यस्य कथमपि प्रवेशः इष्टकार्य
कारित्वं व्यंग्यं यद्यपि व्यवसाये विमोहाभावो नाम पायोगपद्यतिकुतो लक्षणा॰ तथापि धीराणामधीरेभ्यो वैलक्ष्यं
प्रतिपाद्यं॰ नचतल्लक्षणां विना संभवति॰ अधीरव्यवसाये विमोहाभावादित्य व्यंग्यं लक्षणास्त्री कार्या अलक्ष्यक्रमव्यं
यथा॰ लावण्यं तदसौ कांतिस्तद्रूपं स वचःक्रमः॰ तदा सुधास्पदमभूदधुना तु ज्वरो महान्॥ अत्र यत्र वस्य संस्थानसौष्ठवं
रूपं॰ अवयवेनसक्तं तदेकत्राव्याप्तेः॰ कांतिरुज्वलता॰ अत्र विप्रलंभे व्यंग्ये॥ अनुभवैकगोचरमर्थं प्रकाशयंतीति तदादिपदानां प्रा
धान्यं॰ एवमन्यत्रापि॰ न केवलं सर्वनामपदानामेव रसादिव्यंजकता किं त्वन्येषामपि॰ यथा मुग्धे मुग्धतयैव नेतुमखि

राम
४०

८०

लः कालः किमारभ्यते मामं घस्त्वद्य इति वचनान्तरमुक्तं दूरे कुरूपे यसि॥ स्वस्थे वंश प्रतिबोधिता [illegible] प्रतिवचनमाह भीत
न नानी वैः शंसतहृदि स्थितो हि नतु मे प्राणेभ्यः श्रोष्यति॥ अत्र भीतानने इति पदं नीवैः शंसन विधानस्य पुरुषो प्रकाश
यत्प्राधान्येन यगाति शाघव्यंजयति॥ भावादीनां लक्षणमपिनताहृशे वाहतत्वे। पद्मकाश्यपलेस्ततरो। अतः नतत्वमेदा
दाक्षिण्यंते लस्यक्रमव्यंग छविनिप्रभेदेषु राहराक्रिमूले ऽलंकारव्यक्तिर्यथा॥ रुचिरविसरसमसाक्षितकरवालकराल
रुविरभुजपादपः॥ स्फुरिति भ्रुकुटि विटंकितललाटपट्टो विभाति नृपभीमः॥ अत्र भीमेति भीषणीयार्थेन नृपविशे
षो न भीमसेनोपमायस्यते॥ अत्रैव वस्तुनो व्यक्तिर्यथा॥ भुक्तिमुक्तिकृदेकान्तसमादेशनतत्परः॥ कस्य नाम न दनिस्यं
विदधाति सरागमः कोविदो के तदापि। न मेवं मुखमप्याहस्यार्थं स इति तत्र सरागमय हेन स्फुतिर्व्य स्यते॥ उभयोर्व्यक्तयो
रुद्रप्राधान्ये परिवृत्य सहत्वात्॥ अर्थशक्त्युद्भवेनुस्वतः [illegible] संभविन्यर्थे व्यंजके वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथा॥ सार्थं त्रा
न मुष्यान्वितमलयजेनांगसमालेपितं यातोस्त्वाचलैर्मौलिमेवरमहि [illegible] विस्मृतमत्रागतिः॥ अत्र स्वयं गतवत्सो कुमार्यन्ना
नाः क्रांतासि येनाधुना नेत्रं हंहममीलनत्व निकं व्यक्तो जितेनासितं॥ अत्र तत्र वत्सो कुमार्यमाप्स्वयं येनाधुनाक्रांतासी॥

का०प्र०रत्ना
४१ द

वस्तुना कान्तयरपुरुषपरिचयात्क्रान्तासीति वस्त्वधुनापदप्राधान्येन व्यज्यते । वस्तुनालंकृतेर्यथा । तदप्राप्तिमहादुः
खविलीनाशेषपातका । तच्चिंताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया सती ॥ चिंतयंती जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणं । निरुच्छ्वासत
या मुक्तिं गतान्या गोपकन्यका ॥ गुरुमके जन्मसहस्रेरुपभोग्यानि दुःकृतसुकृतयोः फलानि । वियोगदुःखचिं
ताह्लादाभ्यां कपाप्यनुभूतानीत्यर्थः । एवं च दुःकृतसुकृतराशिताराभ्येनाधववस्तितौ भगवद्वियोगदुःखचिंताह्लादौ मत्वा
चेते इति निगीर्याध्यवसानरूपातिशयोक्तिः इयमेवोपचयपरपर्यायो व्यज्यते अलंकारेणाव वस्तुनो व्यक्तिर्यथा ॥ लक्ष्मणादासा व
लक्ष्मणादावन्यमवने व्यसनमध्यसनं वातवीरस्तव द्विषतां परा सुखे त्वयि पराङ्मुखे त्वयि पराङ्मुखं सर्वे [illegible] पराङ्मुखे त्वयि पराङ्मुखं सर्व
मित्यर्थान्तरन्यासेन । विधिरपि त्वामनुवर्तत इति वस्तु प्राधान्येन व्यज्यते । ननु नायमर्थान्तरन्यासः । वने रक्षकमित्यादेर्व
च्यस्यार्थस्यानुपपादकत्वादिति चेत् । न [illegible] दृष्टान्त्यस्य लक्ष्मणाद्यरण्यादाभिन्नेति विरोधस्योपपादकत्वेन तत्त्वात्
त । अलंकारेणालंकारस्य यथा । [illegible] हस्तगोसमिन्या सिअहरो मिलानकमलदलोइ अच्छाववहुव्वा सो ऊणा केर
इव अरणा महीसमुहे अवनत्ता [illegible] नकमलदलमिति रूपके नालंकारेण त्वयास्य मुहुर्मुहुश्चुंबने कृते तेन तस्य ॥

राम
४१

त्रि

नत्वमिति काव्यलिंगमिति लाक्षणिकमत्वदपदेन प्राधान्येन द्योत्यते॥ अथ कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरेष्वलंकार्येषु वस्तुना
वस्तुव्यक्तिर्यथा। राईस्तुवं दृष्ट्वा लाकलिअमयण्णालिऊणानो वावं एक्काछिन्ने विब्भकुणइ तिहुअणरज्जं विब्भमे तो
अत्र वस्तुना येषामसौ स्मरो राजा तेषु मध्ये न कश्चिद्रवितरदा देशपरामुखं इति आगच्छितरूपभोगपदेरोनि शातिवा हृत
इति वस्तुनो भुवनराज्यपदेन प्राधान्येन व्यज्यते। अथ खंडानाविषयो हि राज्ये इत्यावणनव्यंजनोपयोगी प्रत्युत त्यादिदुत्या नि
श्वयोगस्यते। वस्तुनालंकृतेर्यथा। निशितशरधियार्पयत्यनंगो दृशि सुदृशः स्वबलं वयस्यराले। दिशि निपतति स व
यत्र तत्र व्यतिकरमेत्य समुन्मिषंत्यवस्था॥ अत्र व्यतिकरमेत्यावस्थाः समुन्मिषंतीति वस्तुना परस्परविरुद्धा अपि
वैदोन्माहादयो ऽवस्था भवंतीति विरोधालंकारो व्यतिकरपदेन प्राधान्येन व्यज्यते। अलंकारेण वस्तुनो व्यक्तिर्यथा। रि
तेति विपुलासदावक अच्छिएक्काहिअ एरांधरणाहरवस्सस्तए रंगविसद्गाई राव लहसेहारी। अत्र नखनभाखवयस्येन नि
शुद्धज्ञातिखातनहारो नवलती छिहेत्वलंकारेण अनवरतं कंपमानस्य बहारोस्तीति वस्तु नवलतीति पदेन व्यज्यते। अलंका
का रेणालंकारस्य यथा। सो मुद्धसामलंगो धम्मिल्लो कलिअललिअणिअदेहो। तीए खंधाहि बलं गहिअ सरोसुरअसं

कां॰प्र॰
४२

गरैजन्मद्रुं अत्रस्मरतसंगरेधन्विनृत्वः स्मरइति रूपकालंकारात्म्यां तस्याकेस्याघातः स्कंधेपर्वतो यथा रतिविरतावधि निष्टं

छः कार्मुकोऽमृदितिविभागेना स्कंधपदप्राधान्येन समस्यते अत्र कविविवक्षावरूपेणे छिमात्रनिष्पन्नशरीरस्यानुकार्य

धनिनेदेषुपदप्राधान्येनवस्तुनावस्तनो अस्मिन्ये याः प्रागवपुस्मिन्नत्तिरत्रेके स्तनस्तुरूपस्पर्कोतेसि नयुसमयेम हस्तेकासो

हगासमगा पश्चोस्तरस्य रसिाद्भलहस्य यथोलेनेवस्तुनास्यान्यस्यानुपमयमनमनुरक्तस्वनत्वनेतइति वस्तु

नां वपुस्मिमानिमित्रकपश्चोस्तरम्मणीपदप्राधान्येन च्छोलतेअत्रपदे रजनीवेसुपमानने रूपेस्यैगाकधेनजकत्वा

तितिं त्वं अत्रैववस्तुनाअलंकारस्य यथा सहितासवशिशुवणा समरहितत्रैकवालीसहीशारविजसहारोरिगावारि

अबोधि अत्रउबैरतौतदोकहेर मित्रत्रैअत्रनिभ्रुवनसमरइतिरूपकस्यव्यंजना यामम योजकत नयावाच्येनवस्तुमात्रेण

हारच्छेदानंतरं प्रोठंगनारता हिलस्यणांचवो हापास्तेरतम्भतनुलक्ष्यकी दगितिव्यतिरेकालंकारः कहे पद्मकाश्यपः ॥

अलंकारेणावस्तुनो यथा धविसीती घरवारैविवलि अवअणोयलोइउअणं पहरिंवधाघे न्हूणं व डेहारणबोत्विरूत्र

सिंसहिंकिंति अत्रनष्टइति शोदिर्भीति हेत्वलंकारेण संकेतनिकेतनंगच्छन् कामुकं दृष्ट्वापदिगोलमिच्छसि तत्दपरं ८

ति

राम
४२

गृहीत्वा गच्छेति वस्तुतः किं नि पदप्राधान्येनानुप्रकाश्यते । यथा वा । विहलंखलं तुमं सहि दट्ठूण कुडेण [illegible] तरलतरं [illegible] दिट्ठिं वारप्फंस
मिसेणाप्पणो अअप्पाणस्सौत्तिपाडिअं विहिसेमे । अत्र नदीकूले लतागहने कृतसंकेतमप्राप्तं गृहप्रवेशसमये [illegible] आदागतं कामुकं दृष्ट्वा पु
नर्नदीगमनाय बुद्धिपूर्वं हारस्पर्शव्याजेन त्वया घटः स्फोटित इति मयावगतं । तत्समाश्वासं विधाय सखी हि तां सह्येव व्रज । अहं तव
श्वश्रूनिकटे सर्वं समर्थयिष्य इति वस्तुतः हारस्पर्शमिषेणाप्पणो [illegible] वारयंति समिसेणोत्तिपदेन द्योत्यते । अलंकारेणालंकारस्य
यथा । जो राहाए महुरसेणां अविरस्सनतासत्ता उस्सुप्पमरणसा बुद्धाविणावो ढब्बं परवहू स्सां अ [illegible] हर इहहहिम [illegible] परवधूत्वेन
सा तव तद्दर्पं हरतीति काव्यलिंगालंकारेणास्मासु उक्तो त्वायुष्ट्वा परवधूमभिलषसीति त्वदाचरितं वक्तुं न शक्यत इत्याक्षेपालंकारः ॥
प्राधान्येन परवधूपदद्योत्यः प्रकाश्यते । शब्दार्थोभयशक्तिमूलस्तु पदप्रकाश्यो न भवति । तत्र वाक्यस्यैव प्राधान्यात् । एवं पंचत्रिं
शद्भेदाः ॥ प्रबंधेप्यर्थशक्तिमूलः । अर्थशक्तिमूलः पदवाक्ययोः प्रबंधेपि [illegible] । प्रबंधश्च संघटितनानावाक्यसमुदायः स च ग्रं
थरूपस्तदवांतरप्रकरणरूपश्चेति । तत्र पदवाक्ययोरुदाहृते । प्रबंधे यथा गृध्रगोमायुसंवादादौ । तथाहि । अलं स्थित्वा श्म
शानेस्मिन् गृध्रगोमायुसंकुले कंकालबहले घोरे सर्वप्राणिभयंकरे न चेह जीवितः कश्चित्कालधर्ममुपागतः प्रियो वाय

श्रीस्थ

प

ह

काप्र०
४३

दिवादेव्यः प्राप्तिनां गतिरीदृशी इति दिवाप्रगल्भप्रवत्तो गृध्रस्य श्मशाने बालकपुरुषविसर्जनेन परं वाक्यमेलकं आदित्यो यं स्थितो मूढाः
स्नेहं कुरुत सांप्रतं बहुविघ्नो मुहूर्तो यं जीवेदपि कदाचन अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनं गृध्रवाक्यात् कथं मूढास्त्यजध्वम
विशंकिताः इति निशि प्रगल्भस्य गोमायोस्तु भावत्तेन परं श्लोकद्वयमिति प्रबंध एव व्यंजकः प्रपते अत्र स्वतः संभविना वस्तुना
गमननिवर्तनरूपवस्तुव्यक्तिः एवमन्येष्वेकादशप्रभेदेषूदाहार्य। पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि रसादयः। रसादयोऽलक्ष्यक्र
माः पदैकदेशे रचनायां वर्णेषु अपिशब्दात् प्रबंधे पदवाक्ययोस्तु पदेष्वन्ये इत्यनेनैव प्रतिपादिताः पदं तावत् द्विविधं सुबं
तं तिङंतं च तदेकदेशो नाम धातुस्वरूपप्रकृतिभागः तदेकदेशः सुप्तिङ् स्वरूपविभक्तिभागश्च उपसर्गादिरूपश्च। तत्र
पदवाक्ययोरुदाहृतं प्राक्। पदैकदेशादिषूदाह्रियते तत्र धातुरूपप्रकृत्यात्मकपदैकदेशो रसादिव्यक्तिर्यथा रहकेलि

हसी

हृतनिवसनकरकिसलयरुद्धनयनयुगलस्य रुद्रस्य तृतीयनयनं पार्वतीपरिचुंबितं जयति अत्र जयतीति धातुरूप
प्रकृतेः प्राधान्येन यतः स्वाङ्गप्रयत्न व्यापारस्यापि अन्येन नेत्रयोः कराभ्यां पिधानमस्य तु लीलोत्तरेण कर्मणा जितदेवोत्त
रं धन्यज्जीवितमिति उत्कर्षप्रयोजकमनया व्यज्यते अत एव जयतीत्युक्तं न तु शोभत इत्यादि। एवमन्येष्वपि प्रकृत्यादेः रसादि

रतिकेलिहृतनिवसनकरकिसलयरुद्धनयनयुगलस्य रुद्रस्य तृतीयनयनं पार्वतीपरिचुंबितं जयति॥४

राम
४३

अनेनाधान्यंतत्र दृष्टं मंजकतयाः बंगेतमं॑ नाम रूपतदेकदेशो तथा क्लिष्टया प्रियानुसो यमथाकृतः सशापथंपारान्ततः कोतथा
ह्वित्रारोपेवपदानिवासमवनाघाव न्लयासुमनाः तावत्पस्तुतपारिशिष्टपुटलसन्तीवीनि वंधहृतो भाविलैवकृतमरणामकम
होप्रेम्णोविचित्रागतिः अत्रद्वारादिपदं परिहृत्यपदानीत्युक्तं तेन द्वारपर्यंतगमनेप्यसहिष्णुतयाउक्तः अतिशयोव्यज्यते
तिङ्सुपोर्यथा पथिपथि शुकचंचूचारुराभांकुराणां दिशिदिशि पवमानो वीरुधां लासकश्च नरिनरि किरति द्राक् सायका
न्पुष्पधन्वा पुरिपुरि विनिवृत्ता मानिनीमानचर्चा अत्रकिरतीति तिङन्तकिरणस्य साध्यता तिङ्योगे साध्यत्वमेव भात्वयो
पस्थितेः निवृत्तेतिसुप्प्रत्ययेन निष्पन्नसिद्धताः सुप्प्रयोगे तथैव प्रकृत्यर्थप्रतीतेः तत्रापि कृत्प्रत्ययेन तीततामकारणाद् इति किरण
निवृत्त्योः पौर्वापर्यरूपातिशयोक्तिप्रकाशोरसोत्कर्षपर्यवस्यति मतुप्[illegible] साध्यत्वं कृत्प्रत्ययेन भूतत्वमिति व्याख्यानेन दृष्टु
क्तं सुप्सिङ्भ्यां सिद्धत्वसाध्यत्वमभिधायतत्रापि कृत्प्रत्ययेनातीतत्वमित्यनेन हि व्याख्यानेनविरोधात् अत्र सुप्सिङ्विशेषु
यथा लिखन्नास्तेभूमिं बहिरवनतः प्राणदयितोनिराहाराः सख्यः सततरुदितोच्छूननयनाः परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं
पंजरशुकैस्तवावस्था चेयं विसृज कठिने मानमधुना अत्र लिखन्नित्युक्तं न तु लिखतीति तेन शत्रा लिखनस्याप्राधान्य

का०प्र०
४४

मबुद्धिपूर्वकत्वरूपं ख्यापयितुमुक्तं नत्वासीदिति । तेन तथाविधस्य स्वप्रसादपर्यंततानिवृत्तिः । नत्वाभ्युच्यते । पिपासाप्रत्ययः सुपः
प्रकृतिरेवत्तथापितिजरेदित्रिनहिकृतितयास्तिरः । त्वं नैवोराहृतः । भूमिमिमुक्तं तनुरूल्लमावितिः । तेनबुद्धिपूर्वकेन मौनं किंचित्तलिख्य
तदीति सुधित्रि भग्नत्वाव्यज्यते । गामारिस्वमि गामेवलामिगाश्वरस्थित्वा इत्याग्रागामिणामपिन्याणेपद्वयोहारेमिजाहोमिसाहो
मि ब्रह्मनागरिकाणामिति विषयापत्तिपदार्थेतादृशकेलामिहतोदिह्वपदउत्कर्षः प्रकाश्यते । रमणीयः क्षत्रियकुमार आसी
दित्यत्र तुल्यजातीनकालविहितेनाविरतदीयहिंसायाः सुकरत्वं व्यंज्यता प्राधान्येनवदुर्दर्शित्वनुमेगजन्मा भार्गवक्रोधः प्र
काश्यते । वचनविशेषो यथा । तारागुणाकुहणासंतानामुक्तं टभंगतस्सपेमत्त स्सेतारणाभणित्रावाणांस्तुंदरहरिसिमं जा
ममवसारांसत्रगुणागमहणारीणोपेमहेतूना भानाप्रकारकत्वेपिकाम्यप्रेमएकमातीयमेव । नकदाविदन्ययाभावं मा
मंदतिवहुवचनेकवचनाभ्यां व्यज्यते । पुरुषव्यत्ययव्यंजकत्वं यथा रेरेचंचललोचनांचितरुचे चेतः प्रमुच्य स्थिरप्रेमाणं
महिमानमेणनयनामालोकय किं नृत्यसि । किं मन्ये विहरिष्यसे बत हतां मुंचांतराशामिमामेषा कंठतटेकृता खलुशिलासं
सारवाराशौ निधौत्रतत्वंमन्येऽहं विहरिष्यसे इतिप्रहासेवमन्योपपदेमन्यतेरुत्तमएकवच्चेति सूत्रेण युष्मदस्मदोर्विपर्ययेउ

राम
४४

ऋमनभ्यस्तयोर्विपर्यये स्याद्विधाने प्रहास■मभिव्यञ्जकं हि पूर्वनिपातात् यः पदैकदेशधर्मत्वात्पदैकदेशा एवमन्यत्रापि ते पूर्वनिपातस्य
यथा· येषां दोर्बलमेव दुर्बलतया ते संमतास्तैरपि प्रायः केवलनीतिरीतिशरणैः कार्यं किमुर्वीश्वरैः ॥ ये क्ष्मायाः पुनः पराक्रम
नयस्वीकारकांतक्रमास्ते स्युर्नैवमवादृशास्त्रिजगति द्वित्राः पवित्राः परं ॥ अत्र बाहुके पराक्रमनयेत्यत्र न यस्यात्यापूर्वत्वे
न पूर्वनिपातनमविधाय पराक्रमस्य तत्तद्भावोऽभ्यर्हितत्वं द्योतयति ॥ उपपदविभक्तिविशेषस्य यथा प्रथमगुणनिवीरश्चेन्नुमेंर्वे
निःसृतिविधुरैरयोधितवद्दिवसं क्षितिसेनकृन्नरपतेर्बाणपुङ्खविधिसिद्धसाधुवादपदैश्च वीररसात्मनि भवान्नाद्दिवसे
नापुङ्खैरिति ॥ अपवर्गे तृतीया· अपवर्गश्च फलप्राप्तौ क्रियापरिसमाप्तिः अतो भवतस्तदार्थस्य पुङ्खरूपक्रियाया यतः फले विजय
सत्वात्तासिसत्ती यथा द्योत्यते· यस्तु पुङ्खवेधीत्यादिक्रियाविशेषणानि निर्व्यापारत्वमातवान् संदेहोऽभगमपि नाहासीदिति ॥
प्रत्ययरूपस्य प्रकृत्येकदेशस्य यथा· भूयो भूयः सविधनगरीरथ्यापर्यटंतं दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनबलभीतुंगवातायनस्था । सा
क्षात्कामं नवमिव रतिर्मालती माधवं यद्गाढोत्कंठा ललितलुलितैरंगकैस्ताम्यतीति ॥ अत्र रोगकैरिति कस्वरूपतद्धितेनास्या
र्थकेनानुकंपाभिव्यज्यते· उपसर्गरूपस्य पदैकदेशस्य यथा परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः पुनर्जन च

89

का०प०
४५

न्यस्मिन्ननु भवप्रदेशेन गतवान् विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहग्रहग्रस्तो विकारः कोऽप्यन्नैडपतिवतायं चकुरुते श्वसप्रध्वंसादिवि
प्रभावः प्रकृत्येकदेशः प्रकर्षद्योतकः उपसर्गो रागमवाचकत्वात् निपातरूपपदैकदेशस्य यथा ॥ कान्तेव गवीभिमुखं मनस्त्वया
किमन्यदेवं निहताश्च नो द्विषः तमांसि तिष्ठन्ति हिताविदंशुमात्रभावदायात्सुदयाद्रिमौलितो ॥ अत्र वदये नमनो गवीभिमुखी
कराणां तु भुवनन्नयोरेककालतारूपः समुच्चयो द्योत्यते । यद्यपि चेति भिन्नमेव पदं न च न्यस्यैकदेशस्तथापि केवलस्य तस्या
साधुत्वात् पदैकदेशत्वोपचारे गोदाहरणं । अत्र स्वो कं भोजराज्ञे नोपमात्मकरसो । नहीवादेः साध्येकत्वे पिपधकृपदत्ता
मनुशास्तीति । एते नतिङन्त समभिव्याहृता उपसर्गा अपि व्याख्याताः ॥ अप्यवकेइहु नो यथा ॥ रामो सोऽनुवने अवि क्रमगुरोः
प्रासः प्रसिद्धिं परामस्मान्नाद्यपविपर्ययाद्यादिपरदेशेन जानातिते वेदीवेषु प्रयाणासि गायति मरुघस्यके वारगाहितिश्री
कृतविद्या लताल विवरोहिरैः स्वैरैः ससर्भिः अत्रासाविसत्र सर्वनामः विपिति न लदेशो विपिति मुवनेवेति भुवनरूपप्रा
तिपदिकस्य बहुवचनस्य च विक्रमगुरोरिति च हन्दोरोन दोषे वेति प्रातिपदिकवचनयो व्यंजकत्वं किं नास्ति द्वाग्येत्य
त्रनत्वद्वाग्येति नवामद्वाग्येति कृतं तेनास्मादि सस्य बहुवचनस्तिह तथा सर्वासेपकत्वं तथा नाग्यविपर्ययादिसन्य

राम
४५

न

पासंपन्निमुखेनो क्तत्वभागपादित्वभावमुखेन। अनन्तपाविधानेन अभागपविरहेपि भागपान्येवृत्ताहत्वालेन परिग्राता
निनिश्चयः स्पते। तरुणिमनि कलयति कलामनुमदनधनुर्भ्रुवो। पठत्यग्रे अधिवसति सकलललनामौलिमिथ्यैं कितहरिगाव
ल। अपूर्वनांशत्र तरुणिमनीतीमनिचः तरुणात्वपदेन। अनुमदनधनुरित्यव्ययीभावस्य धनुः समीपइत्यनेन। मौलिमधिवस
तीतिकर्मत्वाधारस्य मौलौ वसतीत्यनेन नौ अपि वाक्यत्वेऽस्मिन्कश्चित्स्वरूपस्य विशेषोपस्थमत्कारकोस एवं व्यंजकः। तत्र
तद्भावेन प्रकृत्यर्थस्य योदत्वं प्रत्यते दुमनिबालतत्वातिरेको नवतं धनुषः समीपइत्यत्र धनुषोऽसंतं गुणीभावः। अव्ययीभावेन
पूर्वपदार्थप्राधान्येपि उत्तरपदार्थस्य किंचिदेवाप्राधान्यं कर्मत्वाधारत्वं लेत्वमाभिरेवगम्यत इत्यवसेयं। एवमन्येषामपि बो
द्धव्यं। वर्णरचनयोर्व्यंजकत्वं गुणस्वरूपनिरूपणे उदाहरिष्यते। प्रबंधेतु नाटकादौ रसादिव्यंजकत्वं दृष्टव्यं। पद्यपूर्वप्रबंध
शब्देन संघटितावांतरवाक्यसमूहो विहितः इदानीं तु संघटितमहावाक्यमित्येतन्न रूप्यमिति कश्चिदाह। तद्युक्तं नात्र। पूर्वं
हि अर्थशक्तिमूलमात्रस्य प्रबंधविषयत्वं अत्र त्वसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्येति पौनरुक्त्याभावात्। भिन्नान्तरेकञ्चतात्ते तथा
हि अविवक्षितवाच्यस्य द्वौ भेदौ। तौ च मत्वैकं पदवाक्ययोरिति चत्वारः। विवक्षितान्यपरवाच्ये तु मध्ये असंलक्ष्यक्रमव्यंग्यः पद

व

काप्र०
४६

वाक्यतदेकदेशाघटनावर्णप्रबंधभेदेन षड्विधः लक्ष्यक्रमेषु शब्दशक्तिमूलस्य द्वौ भेदौ तौ च प्रत्येकं पदवाक्ययोरिति तस्य च
त्वारो भेदाः अर्थशक्तिमूलस्य द्वादश भेदास्ते च प्रत्येकं पदवाक्यप्रबंधेष्विति षट्त्रिंशदस्य भेदाः उभयशक्तिमूलस्य वाक्य एवेति
॥ ॥ तेषां चान्योन्ययोजने संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया वेदखाब्धिवियच्चंद्राः १०४०४ संशयेनांगांगिभावेन
एकव्यंजकानुप्रवेशेन चेति त्रिविधः संकरः उक्तप्रकारत्रयं विना संयोगः संसृष्टिः एवमेकपंचाशतो भेदानामेकपंचाशता भे
देर्योजनमिति तावतां तावद्गुणनेन सहस्रद्वयं एकाधिका षट्शती च संयोजने च संसृष्ट्यादिचतुष्प्रकारैरिति तावतां चतु
र्गुणने दश सहस्राणि चतुरधिकानि चत्वारि शतानि च संपद्यंते नन्वनुग्राह्यानुग्राहकभावेन संकरस्थले अनुग्राहक
स्यांगत्वात् गुणीभावश्चेति न ध्वनिसंकरत्वमिति चाच्यं अनुग्राहिस्वतश्चमत्कारित्वस्य तस्य किंचिदुपकारकतामात्रेण तद्गुणी
भावे गुणीभावस्यैवेति न च चैकपंचाशद्भेदेषु कतरस्य पंचाशता ■ तायोजनं स्वस्य तु स्वेन कथं योजनमिति चेत् न व्यक्तिभे
दमादाय विजातीयवस्तुजातीयेनापि संकरादिति स्वेन कतुरावाघः अत्रार्वाचीनाः ग्रंथानेवमयुक्ता अग्रिमाग्रिम
भेदस्य योजनेन एकैकभेदह्रासात् तथाहि अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य अत्यंततिरस्कृतवाच्येन योजने एको भेदः स्व

राम
४६

९२

६

वात्पंततिरस्कृतवाच्यस्यार्थांतरसंक्रमितवाच्येन योजनायां॥ एवमन्यत्रापि। तस्मात्। एको राशिर्द्विधा स्थाप्य एकमेकाधि
कं कृत्स्नमाधेनात्स्नतो गुणयेत्। एतत्संकलितं लघु प्रसुक्तादिशाद्विपंचाशदर्थेन विद्विशत्या एकपंचाशतेन गुणयेत्। तथा च रसय
स्त्राब्धिमेदिन्य इति १३२६ त्रयोदशशतानि षड्विंशत्यधिकानि जायंते। योगश्चत्वारः प्रकार इति तेषु चतुर्भिर्गुणितेषु वेदाब्धिदह
नेषव इति ५३०४ पंचसहस्राणि चतुरधिकं शतत्रयं संकीर्णभेदा इत्येवं व्याप इति वदंति॥ अत्र ब्रूमः। अनुभवसिद्धो तावत्प्र
ढुकादीसु रसे शिवश्वनिश्चयितह्य वातिशया नतिशयार्थितथा वार्थांतरसंक्रमितवाच्यस्य प्रतिशाय स्ततो त्यंततिरस्कृ
तवाच्येन तद्योजनं॥ यत्र तात्पर्ये परित्यंतत्वात्यंततिरस्कृतवाच्यस्येतरेण योगो नमितिव्यपदेशः॥ एवमन्यत्रापि द्वे। एतदेवप्र
धान्यमादाय गणनानां सैत्री। न त्वेवं प्रत्येकयोरभयोस्तत्स्वभेदविवारुत्वंतस्य नेदांतरत्वं स्यादिति। नेवं अपकर्षाभावस्यातिक्षय
पदेन विवक्षितत्वात्। तत्रोभयमेदसंकरस्वीकारात्। एतादृशो वा स्थानेप्यदालंबनमात्रमेवमहत्येरूपमिति सहृदयभा
वमास्थायालोचनीयमिति। ध्रुवभेदैः सहैषां रेषुगणवंदवः १०४५५ तेषु दिशा त्रसमुदाद्दिप्तैः ध्वरापात्रमात्रादे
स्वरजात्याः संस्कृत प्राकृत पिंदे भणितिदा। रु प्रहिपलोहरवसहीपरस्तिमरणु सिंजउवराई॥ अत्रानुनपत्तेर्वाच्योऽनु

५

93

काप्र०
४७

पः किमुपभोगलक्षणे लक्ष्ये संक्रमितः आहोस्वित् अविवक्षितस्वरूपभोगस्य व्यंजक इत्यविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवा
च्ययोः संदेहः संकरः स्निग्धश्यामलकांतिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घना वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानंदकेकाः क
लाः कामं संतु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव । अत्र मुख्यार्थबाधे लिप्तपदं
सेचके लक्षणपदतिरोधानं व्यनक्ति । पयोदे वा चेतने सौहृदाभावात् सुहृत्पदं उपकारित्वं लक्षयदतिशयं प्रतिपादयति
पयोदानां मयूरनिष्ठकेकाद्युपकारशीलत्वात् । रामपदं च सर्वसहत्वाद्युपयुक्तशाक्यार्थं तथा सकलदुःखभाजनत्वं ल
क्षयत्सीतां विनापि जीविष्यामीति व्यंजनपदं च विप्रलंभं व्यनक्ति । तत्र लिप्तेति पयोदसुहृदामिति चानयोरत्यंततिरस्कृ
तवाच्ययोः संसृष्टिः ताभ्यां सह राम इत्यर्थांतरसंक्रमितवाच्यस्यानुग्राह्यानुग्राहकभावेन संकरः तयोरुद्दीपक
त्वात् । रामपदेनैवैकव्यंजकानुप्रवेशो नार्थांतरसंक्रमितवाच्यरसध्वन्योः संकरः रामोऽस्मीत्यनेनैव लक्षणामूलस्य
विप्रलंभस्य च व्यंजनात् विप्रलंभमेवाके व्यंग्येऽस्य प्राधान्यात् । एवमन्यदप्युदाहार्यं ॥ इति श्रीमहामहोपाध्यायश्री
गोविंदठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे ध्वनिभेदविभागश्चतुर्थ उल्लासः ॥ ४ श्रीदुर्गायै नमः ॥ एवं ध्वनौ भेदप्रभेदान्योमि

व्य
वी
प
धा

राम
४७

णीति गुणीभूतव्यंग्यस्य भेदानाह॥ अगूढमपरस्यांगं वाच्यसिध्यंगमस्फुटं संदिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुंद
रं व्यंग्यमेवं गुणीभूतव्यंग्यस्याष्टौ भिदा मता॥ वाच्यापेक्षया चमत्कारकारित्वेन व्यंग्यस्य गुणीभावः। तत्र स्वतस्त्वा
सुंदरत्वेनाप्यगूढत्वादिविशेषणसमूहकेन चेत्यर्थः॥ अगूढं वा सहृदयैरपि वेद्यं॥ नादरं काव्यापमानतया न तथा
चमत्करोति॥ यथा कामिनीकुचकलशवद्गूढं रसमन्यैषविभेदे ध्वन्तुं वस्वसाक्षी॥ अपरस्यांगं॥ अपरस्य रसादेः स्व
नैरपेक्ष्येण रसाद्यभिव्यंजकत्वेऽपि कारकं॥ वाच्यसिद्ध्यंगं॥ वाच्यस्य सिद्धिरेव पदवी नान्तरं। अस्फुटं॥ सहृदयानामपि दुः
खसंवेद्यं॥ संदिग्धतुल्यप्राधान्ये इति॥ संदिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यं चेति द्वयमित्यर्थः॥ काक्वाक्षिप्तं॥ यथा काक्वा विना
वाक्यार्थस्य रचनात्तान्न लभते तेषाम काव्यं। काक्वा हठेनोपस्थापितमिति वा॥ असुंदरं॥ स्वभावादेव वाच्यापेक्षया
ऽचारु॥ तेष्वगूढं यथा॥ यस्यासुहृत्कृततिरस्कृतिरेत्य तप्तसूचीव्यधव्यतिकरेण युनक्ति कर्णौ॥ कांचीगुणग्रथन
भाजनमेष सोऽस्मि जीवन्नसंप्रति भवामि किमावहामि॥ अत्र जीवन्नित्यभिमतकार्याशक्तत्वेन संक्रमितवाच्यं॥ तस्य
चमत्कारणमेवं व्यंग्यमितिव्यंग्यं सहृदयैरपि वाच्यवत्प्रतीयत इति गुणीभूतं॥ उन्निद्रकोकनदरेणुपिशंगितांगा

५

येतिमेनुमधुरस्यो [illegible] वि पाम्हरीर्ष्किकासुरतह्मकास्तिचरवेर्नवबंधुजीवपुष्पछ्छदानमुदयाचलचुंबिबिंबं॥ अत्रेंदुवर्तवं [illegible] संयोगो मुख्योर्थः अवेतनेवाधितइति संयोगमात्रं लक्षयतोस्यास्यंतरति रस्कृतवाच्यत्वं व्यंगपश्वास्यैव षः कालोवाच्यीयमानतयागुणीभूतः नवत्रलक्षणावच्छेदकस्य संयोगत्वस्य वस्तु संयोगेपिसत्वात्कथमत्यंततिरस्कृतवाच्यत्वमितिचेत् लक्षणावच्छेदकस्यसत्वेपिवाच्यस्यसंयोगविशेषस्यान्वयाप्रवेशात्॥ अत्रासीत्फणिपाशबंधनविधिः शक्त्या भवद्देवरे गाढं वक्षसिताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहृतः दिव्यैरिंद्रजिदत्रलक्ष्मणशरैर्लोकांतरं प्रापितः केनाप्यत्र मृगाक्षिराक्षसपतेः कृत्ता च कंठाटवी॥ अत्रानुपकोपनायकप्रतिनायकेषु निर्दिष्टेषु वक्तृर्थवा कोऽनुसंधिपिनायको रामस्य वाच्यापि व्यंग्या प्रतीयते। सच केनापीत्युपादानेन वाच्यायमानतया ऽगमूढः कृतः तस्याप्यत्रेतिपाठेन ध्वनितया ध्वनित्वमप्याहतमेव। अत्र श्लोके प्रतिवाक्यमत्रेति उपादानेप्रत्येकमेवाद्भुतत्वं ध्वनक्ति। अपरस्परसादेर्वाच्यस्य वा गमधानस्यांगं अलक्ष्यक्रमः अनुस्वानाभलक्ष्यक्रमो वेति द्विविधः तत्र प्रथमे रसस्यांगभावेन गुणीभूतत्वं यथा। अयं सरसरसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः॥ अत्र भूरिश्रवसश्छिन्नं हस्तं समालाप्य तद्धं [illegible] लायेस्ते

५ अन्तोमियावद्भुवत्तावाद्धिश्री हिमांशुमृनत्तवभुजोवावस्तनोभुदिताः॥ अत्र भूविषयो रतिभावो राजविषयस्य रति ×

तोर

गारः करुणस्यांगं॥ निष्पन्नस्य रसस्यापरांगत्वाभावादुक्तपदेनात्र छायाविभावोद्भव्यः॥ रसस्यैव भावांगता यथा के-

क लासालयभालवन्नूयानिवीर्णितालकव्यक्तिः पादनरवद्युतिमिषिरिन्दुवः साधः सराग्राप्ततौ स्पर्धाविधसन्दृश्मिवस्ष्टद्वंद्वरहा

यथा नेत्रयोः कांतिः कोकनदानुकारसरसासद्यः समुल्लासीते॥ अत्र वक्तुर्देवीविषयकरतिरूपभावे देवयोः श्रृंगारोगं-

भावे भावस्यांगत्वे यथा॥ अस्तुत्याः परितः स्फुरंति गिरयः स्फारास्ततोंभोधयस्तानेतानपि विभ्रती किमपि नक्लांतासि

तुभ्यं नमः॥ आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति भावस्यांगं॥ आभासस्यांगत्वे यथा॥ वंदीकृत्य नृपद्विषां मृगदृशस्ताः पश्य

तां प्रेयसां श्लिष्यंति प्रणमंति लांति परितश्चुंबंति ते सैनिकाः॥ अस्माकं सुकृतैर्दृशोर्निपतितोस्यौचित्यवारांनिधे विध्व

स्ता विपदोऽखिलास्तदिति ते प्रत्यर्थिभिः स्तूयसे॥ अत्र प्रथमार्द्धे श्रृंगारोऽननुरक्तविषयतया। द्वितीयार्द्धे तु रतिरू

पोभावः शत्रुविषयतयाभासः॥ तौ च राजविषयकरतिभावस्यांगं॥ भावशान्तेर्यथा॥ अविरलकरवालकंपनै

र्भृकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः ददृशे तव वैरिणां मदः स गतः क्वापि [illegible] वैरिणो तरगतः॥ अत्र वैरिणो गर्वरूपो भावः तस्य प्रा वे

का०प्र०
४९

मोराजविषयकरतिभावे॥ गौणभावोदयस्य यथा साकं कुरंगकदृशा मधुपानलीलाः कर्तुं सुहृद्भिरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते॥ अन्या
भिधायितवनाम विभो गृहीते केनापि तत्र विषमामकरोदवस्था॥ अत्र विषमावस्था व्यंग्यस्य त्रासस्वरूप भावस्योद
योराजविषयरतिभावस्य भावसंधेर्यथा॥ असोढा तत्कालोल्लसदसहभावस्य तपसः कथानां विस्रंभेष्वथ च रसिकः
शैलदुहितुः प्रमोदं वो दिश्यात्कपटबटुवेषापनयने त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः॥ अत्र स्मरहरगतयोरा
वेगधैर्ययोः संधिर्नृपविषयरतिभावस्य गौणभावशबलतायां यथा पश्येत्कश्चिच्चल चपल रे का त्वरा हं कुमारी हस्ता
लंबं वितर हहहा व्युत्क्रमः क्वासि यासि इत्थं पृथ्वीपरिवृढ भवतो विद्विषोऽरण्यवृत्तेः कन्या कंचित्फलकिसलयान्या
ददानाभिधत्ते॥ अत्र यत्पश्येत्कश्चिदिति शंका चल चपल रे इत्यसूया का त्वरेति धृतिः अहं कुमारीति स्मृतिः हस्ता
लंबं वितरेति श्रमः हहहेति दैन्यं व्युत्क्रम इति विबोधः क्वासि यासीत्यौत्सुक्यं एषां शबलता नृपवि
षयरतिभावे॥ ग्रं॰ एते च गुणीभूता रसादयो रसवदाद्यलंकाराख्यपदं लभंते॥ ननु गुणीभूता रसादयो रसवदा॰ भावस्य

ह

राम
४८

प्रेयः रसभावाभासो ऊर्जस्वित्वाख्योतिः समाहितद्वयस्येव पूर्वेषामलंकारव्यवहारात्पुनर्भावोदयादिषु तत्क
थमेतदुक्तमिति चेत् यद्यन्यवचनेविनामह्युवमिनादरः तर्हि किमित्युक्तमेतावता नवरसेष्वपि तरसादिना तुल्यन्यायत्वादि
ति नन्वेवंसति पुष्टनिगुणीभूतव्यंग्यप्रभेदेषु ध्वनिभेदेरलंकारभेदेवीऽवश्यंसंकरः संसृष्टिर्वा वृत्तेतत्कथं ध्वनिरि
कवितत्कचिद्गुणीभूतव्यंग्य इति तत्रापि क्वचिदलंकारध्वनिरित्यादि एवं तु गुणीभूतव्यंग्य इत्यादि व्यपदेशो नो विषयइ
ति चेत् प्राधान्यात् यत्र हि यस्य प्राधान्यं तत्र तेन व्यपदेशः प्राधान्येवातिशायितश्चमत्कारः सबस्तहृदयैकवेद्य इति
नास्ति हि अथवा सांगभावेन शब्दार्थालंकारस्य अलक्ष्यक्रमस्य गुणीभावो यथा तेन स्यानेन्योऽतंकनेकमगात
स्मौधि यावद्वो वैदेहीति मतिपदं तु रूक्ष्मलपितं कालेकाभर्तुर्वैरं न परिपालपुष्टेन गतयासीराम लेकुपालव सुता
नलवधिगता॥ स [illegible] पादत्रयद्योत्यापि रामेग्रहेपमामयापूर्व मलविभिन्न तेनवाच्यमत्रीनीता तदंगवचार्चव्य
क्तिमत्तानुरागानुरूपोद्दितीयोर्थः॥ वाच्यस्य व्यंग्यस्याक्तिमत्तलसांगभावो यथा आगत्य संप्रति वियोगविसंष्ठुलांगीमे

धित

दि

काप्र०
५०

मोक्तिंनीं कश्चिदपि क्षपितत्रियामः॥ इतीं प्रसादयति पश्यपश्योनेः प्रभाते कलत्रं निपादपतनेन सहस्ररश्मिः॥ अत्राध्येशक्ति
मूलो नायकनायिकाव्यवहारो वा अरविकमलिनीवृत्तांताध्यारोपेणात दंगतयेवक्षितः॥ समासोक्तो द्वयो हृदयेशयविलो
लेत्यादो सर्वत्र प्रतीयमाना नायिपस्थत्वाव्यस्येवप्राधान्यात॥ अप्येवमादपतनेनेति श्लिष्टशब्दसद्भावेपि शब्दशक्ति
लत्वेन व्यपदेश्यः किंत्वर्थशक्तिमूलत्वेन प्राधान्येन व्यपदेश्य इति न्यायमत॥ तदतिरेकेणापि नायकनायिकावृत्तांतस्य
क्रिसंभवाच्च॥ नचोपमा अत्रं स्यात् उपास्यकान्तेलादिवत्श्लेषाभावात॥ नचवाच्यसिद्धांगत्वे रवि कमलिनीवृत्तांतस्येत
न्नैरपेक्ष्येणैववसितिहेतोरिति॥ वाच्यसिध्यंगं द्विधा॥ एकवक्तृकपदवाक्यगमन्यवक्तृकपदवाक्यगंच॥ अभिसरतिमलसहृदय
तोमलयं मूर्छो तमः शरीरसादैव मरणं वजलदसुद्धगर्जप्रसह्यकुरुते विरहे वियोगिनीनी॥ अत्र हालाहलरूपो विषम
व्याधी अंगपः जलेऽस्मिधालियमनात स व[illegible]जर्दभुजगे निरूपरास्य वाच्यस्युसिद्धिं करोति॥ अत्र न्यायोपमासंदेह
संभवात॥ यथायातम॥ तारस्मृतिरसप्रसादकमकल्लोदांबुधाराभिताजीयासुः कविर[illegible]रवान अवकसावश्योतंगमः अ

पा

राम
५०
स्ता

श्रीन्विगतहिताः पुरातन [illegible] तरानलघोनवान्सुकुवर्तीयाम्निः कल्पमहोबधीनिरमंदकाराशते भारती॥ अन्तरसप्रसादद्व
त्वन्नलप्रसादरूपो ग्रंथः सर्वगाप्याः कर्तश्रीरो बुधाराघा॥ श्रेंगैः॥ अन्यकर्तकथ देवान्सस्यासिहोंगपचा॥ गच्छाम्यत्रु
तदर्शनेनभवन्तः किं प्रीतिमन्यपते किं त्वर्वविजनस्य॥ योर्हंतजनः संभावयत्वन्यथा इत्यामेनरगनेगिरस्वविनरयान्वसक्षा
नरवेदालसाम्नगच्छिष्यतुलकोत्करांचितवपुर्गोर्वीहरिः पातु वः॥ अन्यास्तुनेत्यनेनसोऽहं तुष्टेनत्वं महच्छिवये नभव सदतिव
धिमेवाकच्छानमितिश्र स्तुतो धैर्यादस्वलितत्वं स्मृतो व्यर्थमेव स्थानमिति॥ दर्शनेनेत्यादिना सभोगेनेवतामिरिति॥
किं त्वेवमित्यादिना इयोरकीर्तिर्जीतेव॥ तहृष्येवान्वानं वेचयावदिति रवेदस्त्वम नंते॥ त्वद्वृत्यामेचरगनेगिरस्वविनरया
वसक्षानरवेदालसाम्निस्येनहान्यस्यसिद्धिकृते॥ तद्धिकिंविनास्तद्विशेषस्यापदार्थस्य शरीरालाभात्॥ अन्यस्तु ट्वंपचा
अनहृष्टे दर्शनो केनादृष्टेविश्लेषणीकृता नाहृष्टेवनहृष्टेन भवतालभ्यते स्तवं॥ अन्यनाहृष्टोयथानन्तवसिद्धियोगदुः
खंवचयथानो त्यक्तेतेषांकुर्यादिति॥ संगपंसहृदयस्याविनस्फुरन्नवभासतेः॥ संदिग्धमाधान्यपया॥ हस्तस्तात्किंस्वि

काप्र०
५१

त्परिवृत्तधैर्यश्चंद्रोदयारंभ इवांबुराशिः उमामुखे बिंबफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि॥ अत्र तु विलंबेच्छ इति व्यं-
ग्यं॥ युगपल्लोचनत्रयव्यापारस्तं वाच्यं· तयोश्च प्राधान्ये साधकबाधकमानाभावेन संदेहः॥ बाल्यस्याप्य लौकिकत्वेन
चमत्कारकारित्वादुक्तं तथा शयशंजकत्वाभ्यां तुल्यप्राधान्यं यथा ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये जामदग्न्य-
स्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते· अत्र जामदग्न्यः सर्वेषां क्षत्रियाणामिव रक्षसामपि क्षयं करिष्यतीति व्यंग्यं प्रतिवाच्यमपि मान्यमेव
दुर्मनायत इतिवाच्यार्थेन चमत्कारित्वात· विग्रहवत्संधेरपि विवक्षितत्वात्॥ क्लिष्टं यथा मथ्नामि कोरवशतं समरे
न कोपाद्दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू संधिं करोतु भवतां नृपतिः पणे-
न अत्र मथ्नामीत्यादि व्यंग्यं प्रतिवाच्यस्य निषेधस्य सहभावेनैव व्यवस्थितं· तादृशाकांक्षाविना वाच्यस्य बाधितत्वेनाग्र-
हणीयत· हठेनैव नदाक्षेपादेस्तु के॰ मा॰ असुंदरं यथा वानीरकुडुंगो॰ ड्डीनशकुनिकोलाहलं सखि शृण्वत्याः गृहकर्म-
व्यापृतायाः वध्वाः सीदन्त्यंगानि· अत्र दत्तसंकेतः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्ट इति व्यंग्यं· तस्मात् वाच्यं चमत्कारकारि-

का
ई
राम
५१

शब्दश्रवणसमकालमेव सर्वांगावसादसंलक्ष्यमानतारूपस्तस्यातिशैघ्र्यात्॥ उत्कंठातिशयप्रयोगवसन्तलतां॥
योनेदाघघायोगं वेदितव्यास्त्र पूर्ववत्॥ ध्वनेरिव॥ चकारो भिन्नक्रमः। पूर्वेवेत्यर्थः। यथायोगं। यथासंभवं। तेनायमर्थः। न के
वलमेतत्स्वगुणीभूतव्यंग्यस्य भेदाः। किंतु ध्वनेरंतरसंक्रमितवाच्यत्वादिभिर्यथायोग्यं भेदैः। तथाऽसंभविनो द्विधा यासया
पितेरूपाधिभिः॥ बहुभेदाः संकरसंसृष्टिभ्यां योजनेदत्ते(?)षामेषां च संकीर्णभेदा अपि बोद्धव्याः॥ अलंकारविशेष(?)॥ वस्तु
मात्रेणालंकारव्यक्तिनिबंधनाः तदुक्तं ध्वनिकृता। अस्यैते वस्तुमात्रेण यदाऽलंकृतयस्तदा ध्रुवं ध्वन्यंगता तासां का णो
व्यवृत्तेस्तदाश्रयादिति॥ अत्र ध्वन्यंगता व्यंग्यतया ध्रुवं ध्वन्यंगता ध्वनिनैव तावत्स्यात्॥ तदं(?)जनकस्य ध्वनित्वमेवेत्यर्थः॥
कुतः काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात्। काव्यप्रवृत्तेस्तदभिसंधानपूर्वकत्वात्। वस्तुमात्रापेक्षयाऽलंकारस्य चारुतातिश
यमादित्यर्थः। ननु यद्यलंकारापेक्षया वस्तुमात्रस्य नातिशौर्यं यदा व्यंग्यताय(?)न्तोऽयत्नतु(?) भवास्ति हि। अतो वाच्यताऽप
पकर्षहेतुः व्यंग्यता तूत्कर्षायेति सिद्धं। यत्र चालंकारेण वस्तुमात्रे व्यंग्ये ऽत(?)ऋालंकारस्य वाच्यत्वेन किंचिदपकर्षाः
×अयनियमस्तदा कथमलंकारेणावस्तुमात्रव्यंजने ध्वनित्वमिति चेत्॥ उच्यते स एवार्थो वाच्यसंपन्नतया चमत्करोति ×

103

९।२

वस्तुमात्रस्य व्यंग्यत्वे न किंचिदुत्कर्षात् तद्युज्यत एव ध्वनित्वं । यत्र च वस्तुमात्रेऽलंकारो व्यज्यते तत्र वस्त्वलंकारयोर्वाच्यत्वं
ग्यत्वाभ्यामतिशये नैवोत्कर्षापकर्षाविति कृतो गुणीभूतव्यंग्यत्वावकाशः । इदं तु विवेच्यं एवं चात्तत्वानावगिवेधने गुणीभू
तत्वं नाभूत् । अग्रगृहत्वादिनिबंधने तु तस्मिन् कोऽपि विशेषो नेति । यत्तु नरघ्नानामेव भेदानां संकीर्णत्वमत्रातिदेशः कृतिर्दं सूत्रं

व्याख्यातं

प्रिति । तद्बोधात् । न भासतीति हि यथा योगमित्यनेनैव स्वव्यंग्यालंकारैः [illegible] रूपभेदयर्युहासवे यथ्यं संकरादि
नीतयाप्यभ्याहतेः । एवंसजातीययोगो ध्वनेरुक्तः इदानीं विजातीययोगमाह सालंकारैर्ध्वनेस्तैश्च योगः संसृष्टिसंकरैः ॥
सालंकारैरिति । भिन्नार्थैकरूप नानार्थादेकशेषः एकत्रालंकारघटस्य भावप्रधानत्वात् । तथा चैतैरेवालंकारैरलंका
रसहितैश्चैतैरित्यर्थः । तेनध्वनिनाम्गुणीभूतव्यंग्येन वाच्यालंकारेणा च ध्वनेर्योग इति पर्यवसितः स्यादुक्तमेवमितद्दुक्तं
ध्वनिकृता । सगुणीभूतव्यंग्यैः सालंकारैः सहप्रभेदैः स्वैः संकरसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्योतते बहुधेति । सध्वनिः सालंकारै
गुणीभूतव्यंग्यैः स्वैः प्रभेदैश्च सहसंकरसंसृष्टिभ्यां बहुधोद्योततइत्यर्थः । अन्योन्ययोगादेवं स्याद्भेदसंख्याऽति

राम
५२

न्यग्रसौ सर्वे ध्वन्यादिभेदैः स्तत्वभेदैश्च योजनेऽतिप्रभूतानां संख्या भवतीत्यर्थः एतैः प्रभेदैरुपनिबध्यमानः पुरातनोऽप्यर्थो
नवनवीभवतीति सप्रयोजनं ध्वनिभेदोपदर्शनं बहुकं ध्वनिकृता । ध्वनेर्यः सगुणीभूतव्यंग्यस्यात्मा निदर्शितः एतेनानंत्य
मायाति कवीनां प्रतिभागुणा इति ॥ तदेवमनेनानोध्वननव्यापारयोगिनां ध्वनीनां गुणीभूतव्यंग्यानां च काव्यभेदानाम
नुगतोपाधिना संकलनेन त्रयो भेदाः व्यंग्यस्याभिरूपत्वात् तैः तेन तथाहि किंचिद्व्यंग्यं वाच्यत्वसहं । किंचिन्नेत दसहं । वाच्यत्व
सहत्वं त्वभिधया प्रतिपाद्यमानस्यापि चमत्कारकारित्वं तयोराद्यं वस्तुमात्रं अलंकारश्च । अलंकारस्य प्राधान्येपि च वा
ऽलंकारत्वं तथोक्तं प्राक् । रसादिलक्षणस्त्वर्थो न कदाचिदपि वाच्यत्वं सहते । सहि सामान्यतो रसभावादिपदैर्वा । विशे
षतः शृंगारनिर्वेदादिपदैर्वाऽभिधीयमानश्चमत्कारकारी स्यात् । न त्वेवं अभिधानेपि विभावाद्यप्रतीतौ चमत्कारा भा
वात् । विभावादिप्रतीतौ त्वनभिधानेपि व्यक्तस्य चमत्कारकारित्वादित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावादिमुखेनैव प्रतीय
मानस्तच्चेति निर्णीयते । तेनासौ व्यंग्य एव चमत्कारी । न तु विभावादिवाचकपदैर्लक्ष्य एवास्तु रसादिः नहि विभावादि

का॰प्र॰
५३

मुखेऽप्येव प्रतीयमानस्तथेति निर्णीयते तेनासौ व्यंग्यस्य चमत्कारी [illegible] अनुविभावाद्विवाचकपदैर्लक्ष्य एवास्तु रसा[illegible]दि
तिरि नहि विभावादिवाचिपदं विनापि तत्प्रतीतिर्वेत न तु स्यार्थबाधादिविरहात् · ननु व्यंजनायाः शब्दविधायाः स्वीकारायमानत्वात् तत्कु
तो व्यंग्यत्वैरूप्यं कृतो भेद इति चेत् · उच्यते · लक्षणामूलेव सकलमात्रं व्यंग्यं विना लक्षणैव न सम्भवतीति प्राक्प्रतिपादितं · अ
भिधामूलेऽपि शब्दशक्तिमूले द्वितीयोऽर्थस्तेन समनुपमावाव्यंग्योऽपि वेति निर्विवादं · अभिधाया नियमनात् · अ[illegible] र्थशक्तिमू
लेऽप्येवमंगीकर्तव्यं · यतः पदेभ्यः प्रथमं पदार्थस्मृतिः अथ पदार्थविशेषाणामन्वयविशेषरूपस्य वाक्यार्थस्य प्रत्य
यः न तो व्यंग्यप्रतीतिरिति तृतीयकक्षायां कुतोऽभिधायाः प्रसरणं · द्वितीयकक्षायामेव तद्दर्शने लक्षणातः · यतोऽभिहि
तान्वयवादे अवाक्यत्वान्वयस्याकांक्षादिवशेन प्रतीयते · शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति च सर्वसिद्धं ·।
येऽप्यन्विताभिधानवादिनः देवदत्त गामानयेत्यादिप्रयोजकवृद्धवाक्यं श्रुत्वा तदनंतरं प्रयोज्यवृद्धेन सास्नादिमत्तम
र्थं देशान्तरं नीयमानमालोक्य अयमेतद्विषयकैतत्क्रियागोचरकार्यताज्ञानवानस्य तद्विषयकत्वेच्छावत्वात् · तद्वि

राम
५३

106

अखंडवाक्येन

चयकमहृङ्क्रिमत्वाद्धामइ दितिप्रयोज्यहृहस्य ज्ञानमनुमिमीते· ततः कारणं विना कार्यानुपपत्त्या ऽखंडवाक्यस्यान्वय
व्यतिरेकिराम्लेङ्ज्ञानेन कार्यलिकारणस्वरूपा शक्तिमवधारयति· अथ तेयं संबंधं विना वाक्यस्य सा शक्तिरनुपपन्ने
ति अर्थापत्त्या ऽखंडवाक्यस्य वाच्यवाचकभावरूपं संबंधमवधारयति· यदुक्तं· शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति
तिश्रोतृश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया· अन्यथाऽनुपपत्त्या तु बोधेच्छक्तिं द्वयात्मिकां· अर्थापत्त्यावबुध्येत संबंधं त्रिप्र
माणकमिति· त्रिप्रमाणकमिति ज्ञातमपेक्ष्यात्रित्वं· न तु प्रत्यपेक्षया· एवमखंडयोः संबंधमवधार्य विशेषतो व्युत्पद्यते
इच्छेत्यनंतरं तेन प्रयोजकेन चैत्र गामानय देवदत्त गां नयेत्यादिवाक्येषु कस्यचिदन्यस्य पदस्यावापे कस्यचिदुद्धारे
सति यस्य भागस्यान्वयव्यतिरेकौ यांपश्यवाक्यार्थभागस्यान्वयव्यतिरेकावुपलभते तत्र तस्य शक्तिमवधारयति
व्युत्पत्त्यवधारणामन्वितस्वपदार्थे॥ [illegible] प्रथममन्वय एव वाक्यस्य शक्तिग्रहात्· पदार्थमा
त्रमात्रानुपपत्त्यबाधात्· व्यवहारेणान्वितस्यैवोपस्थापनाद् [illegible] विना [illegible] व्युत्पत्तिः व्यवहारे

[illegible] गोवाद्यनुरक्तैः॥ व्यवहारस्य च प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्य पदमा
त्रेण कर्तुमशक्यत्वात् अन्वितो वाक्यस्थितानामेव पदानामन्वितेष्वेव पदार्थेषु संकेतग्रहादन्विताः स्वपदशक्याः तत एव वाक्या
र्थ इति न वाक्यार्थबोधे शक्तेर्विरामः न त्वभिहितानां पदार्थानामन्वयोऽशक्य एव प्रतीयते योग्यतादिवशादिति युक्तं॥ ननु
तथापि संसर्गविशेषोऽशक्य एव पदार्थसामान्यान्वित एव शक्तिग्रहात् अन्यथा गामानयेति पदं कृत्वा अश्वमा
नयेत्यादिवाक्ये तद्वेदमानय यदिमित्यादि प्रत्यभिज्ञानस्यात् पूर्वं गवान्वितानयनपरस्याश्वान्वितानयने अश
नं क्यत्वेनार्थभेदेन भेदादिति चेत् न पदार्थत्वेन सामान्येन विशेषाणामेवान्वयेष्वशक्तिग्रहात् अन्वितानां च विशेषरूप
त्वादित्याहुः तेषामपि मते सामान्येनैव रूपेण विशेषः शक्यो न तु विशेषरूपेण तथा च पदार्थान्तरसामान्यान्विते पदा
नां शक्तिः गवादिविशेषान्वितस्तु विशेषोऽवाच्य एवेति तस्मादभिहितान्वयवादे नवीन एव अन्विताभिधानमये
नु पदार्थसामान्यान्वितः स्वार्थः संकेतविषयः गवादिविशेषान्वितानयनादिरूपस्तु संकेतित एवेत्यवाच्य एव वा राम

क्यार्थः। यदपि केचिदुच्यते शब्दश्रवणानंतरं यावानर्थः प्रतीयते तत्र सर्वत्रापि शब्द एव निमित्तं। यतो नैमित्तिकानुरोधेन नि-
मित्तानि कल्प्यंत इति। तदप्ययुक्तं। शब्दस्य ह्यर्थे निमित्तत्वं कारकत्वं ज्ञापकत्वं वा। न [illegible]मं। शब्दस्यार्थानुत्पादकत्वात्। न
चरमं पुनरनुमन्यते। परंतु संकेतवत्त्वेन ज्ञातस्य। अज्ञातस्य स्वरूपमात्रेण ज्ञातस्य वा ज्ञापकत्वेऽतिप्रसंगात्। न चायं
विशेषे संकेतग्रहः। अस्तु विशेष एव संकेतग्रह इति चेत्। लोके घटमानयेत्यादौ विशेषस्योपस्थापकांतराभावेन शा-
ब्दादेवोपस्थितिर्वाच्या। तथा चात्र संकेतग्रहे शब्दात्तदुपस्थितिः शब्दात्तदुपस्थितौ संकेतग्रह इत्यन्योन्याश्रयात्। त-
तस्मान्नैमित्तिकानुरोधेन निमित्तानि कल्प्यंत इत्यविचारिताभिधानं। अयमेव सोयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरो व्यापार इति पक्ष-
ः शाब्दः स शब्दार्थ इति चेन्निः शीघ्रत्वाद्विधिरेव वाच्य इति मन्तोपजीविनः। अस्यार्थः यथा बलवता प्रेरित इषुरेके-
नैव वेगाख्येन व्यापारेण वर्मच्छेदमुरोभेदं प्राणहरणं चारियो विधत्ते तथा एक एव शब्दः एकेनैवाभिधाख्यव्यापारेण प-
दार्थस्मृतिं वाक्यार्थानुभवं व्यंग्यप्रतीतिं च विधत्ते। अतो व्यंग्यमप्यभिमतस्यार्थस्य वाच्यत्वमेव। किं च यत्र शाब्दस्य ता

काप्र०
५५

त्वर्थे सद्भावाद्यर्थ इति निःशेषेत्यादौ तात्पर्यविषयतया विधिर्वीरस्यैवेति । तेन तात्पर्यार्थवाचो युक्ते स्यात्तात्पर्यमज्ञानेतः परमाकांक्षा तद्वाक्य
वर्त्तिपदोपस्थापितस्य विहितार्थस्यैवमनुमन्यते । न प्रतीतमात्रे । तथाहि । भूतभव्यसमुच्चारे भूतं भव्यायोपदिश्यत इति सिद्धांतः भू
स्यार्थः भूतं सिद्धं । भव्यं साध्यं । तयोः समभिव्याहारे भूतं सिद्धं भव्याय साध्यायोपदिश्यत इति कारकपदार्थाः क्रियापद
र्थेन अन्वीयमानाः सिद्धा अपि प्रधानक्रियानुकूलतया साध्यीभूतया स्वक्रियया योगात्साध्यायमानतामाप्नुवंति ।
स्वरूपेण सिद्धा अपि साध्यक्रियाविशिष्टतया साध्या इव भवंति । ततश्च यथा दध्नेन अदधमात्रं दृश्यते । न तद्द्रव्यमपि
तत्प्राख्यानदेवाप्राप्तत्वाद्देवशब्देन विधीयते । यथा ऋत्विक्प्रवरणो ऽन्यतः प्राप्तौ लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरंतीत्यने
न लोहितोष्णीषत्वमात्रं विधीयते । न तु ऋत्विक्प्रवरणं वा । उष्णीषस्यापि प्राप्तत्वाल्लोहितत्वमात्रं । हवनस्यान्यतः सि
द्धौ च दध्ना जुहोतीत्यनेन दध्नः करणत्वं । न तु दधि । हवनं वा । ... रूपं द्रव्यं देवतादेरर्थे त्वपरत्वप्रत्यानां मध्ये एकस्य द्वयो
स्त्रयाणां वा सिद्धौ एकविधिर्द्विविधिस्त्रिविधिर्वा ततश्च यावदेवाविधेयं तावदेव तात्पर्यं । विधेयं च वक्ष्योपात्तमेवेति

राम
५५

सुहृत्कृशशब्दोपात्तस्य घतौत्सर्यमिति । यदि विश्रमतीतमात्रेणौत्सर्यं तदा पूर्वोधावतीत्वाद्येपूर्वादिसमानसंविन्तिवेघतयाप्रतीते
ः पराधत्वेपि कदाचिन्नौत्सर्यं स्यात् । ननु तद्वाक्यवर्तिपदोपस्थापित एव तात्पर्यमिति तेन व्याप्तिः । विषं भुङ्क्ष्व मा चास्य गृहे भुङ्क्ष्वा
इत्यत्र विषं भुङ्क्ष्वेति वाक्यस्य मा चैत्यादिवाक्यार्थे विनात्पर्याद् इति । मैवं । यतस्तदेकमेव वाक्यं । चकारस्यैकवाक्यतासूच
कत्वात् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यप्रसंगात् । न चाख्यातवाच्यक्रिययोः साक्षादन्वयः संभवति । गुणानां च परार्थत्वादसंबंधः
समत्वात् स्यादिति न्यायात् । सुहृद्वाक्यं चेदं । अतो भवितव्यमत्रान्वयेन । ततो विषभक्षणादप्यतः [illegible] हनोऽज नमनिष्ठ साध
नत्वतः सर्वथा नास्य गृहे भुंक्ष्वा इति वाक्यार्थे तथा च तद्वाक्यस्थपदोपस्थापित एव तात्पर्यमिति सिद्धं । तस्माद्यत्परः शब्द
इत्यादिपद्युक्तं तात्पर्याज्ञानात् । यदपि सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरो व्यापार इति तदप्युक्तं । यतः श्रवणानंतरं पावान्तर्यः प्रतीयते ताव
ति सर्वत्र यदि स्यात् तर्हि ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः कुमारी ते गर्भिणी इत्यादिवाक्यानन्तरं हर्षविषादयोः प्रतीतेस्त
योरपि तद्वाक्यस्याभिधा स्यात् । अथ तद्ध्वनिप्रतिपाद्यं सर्वं तत्राभिधा । हर्षोदयस्तु न तस्य साध्य इत्युच्यते तर्हि लक्षणापि

काप्र०
५६

निर्णेयस्यादितिलक्षणोच्छेदः किंनिमित्तं व श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षा
दिति सूत्रेण भगवान् जैमिनिः श्रुत्यादिषु पूर्वपूर्वबलीयस्त्वं प्रतिपादयांबभूव । सर्वत्रैवाभिधाप्रसंगे उत्तरस्य दौर्बल्ये बीजा
भावात् । सूत्रे तु प्रकृतार्थविच्छेदकत्वेपि बहुप्रकारकत्वाद् दुरूहत्वाच्च व्याक्रियते । श्रुतिलिंगादयः षड् हि विनियोजकाः ।
तत्र विरुद्धयोरेकत्रोपनिपाते समुच्चयो न संभवतीत्येकेनापरस्य बाधो वक्तव्यः । स च बलवता दुर्बलस्येति सिद्धं । तेषां दौर्ब
ल्यप्रतिपादकं सूत्रं श्रुतिलिंगेत्यादि । अस्यार्थः श्रुत्यादीनां समवाये एकत्रोपनिपाते तेषां मध्ये परस्य परस्य पूर्व
पूर्वापेक्षया दुर्बलत्वं । कुतः । अर्थविप्रकर्षात् । पूर्वापेक्षया विलंबेनार्थप्रत्यायकत्वात् । यथा चैतत् तथोदाहरणेन स्फु
टीकरिष्यते । तत्र निरपेक्षो रवः श्रुतिः । यथा व्रीहीन् अवहंतीति । अत्र क्रियाफलभागित्वं कर्मत्वं बोधयंती द्वि
तीया निरपेक्षैव व्रीहीणामवघातशेषित्वं प्रतिपादयति । अर्थविशेषप्रकाशनसामर्थ्यं लिंगं । यथा बर्हि
र्देवसदनं दामीति । अत्र लवनार्थप्रकाशकतया बर्हिर्लवने विनियोगः । परस्पराकांक्षावशात्[illegible]विदेक[illegible]

राम
५६

न्तर्थपर्यवसितानि पदानि वाक्यं यथा। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् अग्नये जुष्टं निर्वपामीत्यत्र लिंगे-
न निर्वापे विनियुज्यमानस्य समवेतार्थभागस्य एकवाक्यताबलेन देवस्य त्वेत्यादिभागस्यापि तत्र विनियोगः। एकवाक्यभावापन्ना-
पदानां कांक्षीतरापेक्षावशा द्वाक्यांतरेण संबंधस्याकांक्षापर्यवसन्नं प्रकरणं। यथा समिधो यजतीत्यादौ। अस्य हि दर्शपौ-
र्णमासकथंभावाकांक्षापाठवशात्। एतत्स्थानं क्रमः स च अनेकस्याम्नातस्य संनिधिविशेषात्मा नं। यथा दब्धिरसीत्यत्र
आग्नेयाग्नीषोमीयोपांशुयागाः क्रमेणाम्नातास्तेषु पठिता मंत्रभागेपि क्रमेणानुमंत्रणत्रयं पठितं। तत्राग्नेयदेवस्य योर्लिं-
गेनैव द्वयोर्विनियोगसिद्धिः। दब्धिरसीत्यत्र तु न लिंगादिविनियोजकं किंचित् अपस्मिन्नपदेशे मूलस्योपांशुयागविधानेन
स्मिन्नेव प्रदेशे मंत्रेप्यस्य पाठ इति क्रमादुपांशुयागानुमंत्रणेऽस्य विनियोगः। समाख्यायोगबलं यथा होत्रं प्रोहात्रमि-
त्यादितत्र हि होतुरिदं होत्रमित्यादियोगबलेन होत्रादिसामाख्यातानि कर्माणि होत्रादिभिरनुष्ठेयानि। अत्र एषां विरोधे
सहरणानि। तत्र श्रुतिलिंगयोर्विरोधे लिंगस्य दुर्बलत्वं यथा। कदाचन स्तरीरासि नेंद्र सश्चसीत्यादिकाया ऋचो विनि-

काप्र०
५७

योजिका श्रुतिः ऐंद्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति · अत्र चैंद्र्याः प्रकाशनसामर्थ्यरूपात् लिंगादिंद्रोपस्थापने विनियोगः प्रतिभाति ·
श्रन्यप्रकाशकस्यान्यत्र विनियोगायोगात् · अस्या गार्हपत्योपस्थापने संप्रतीयते · गार्हपत्यमिति द्वितीया हि कर्मविभक्तित
या कामपि क्रियामपेक्ष्य प्रकृत्यर्थस्य शेषित्वं बोधयति · क्रियाजन्यफलभागित्वस्यैव शेषत्वात् · एवं ऐंद्र्येति तृतीया प्रकृ
त्यर्थस्य शेषत्वं · क्रियां प्रति साधकतमत्वरूपकरणत्वस्य तदर्थत्वात् · तदत्र श्रुतिलिंगयोर्विरोधः · न च बाध्यमिति रथे लघ
द्वितीयया शेषित्वमात्रं प्रतीयते न त्वैंद्र्या मंत्रं प्रति · तत्त्वानिपीमं चेपत्यपि संभवतीति कुतो विरोधः · ऐंद्र्येति पदमपेक्ष्य विधेयो
प्रबोधनाद्विरोध इति चेत् · न तर्हि श्रुतेर्विरोधः किं तु वाक्यस्य · तत्र लिंगापेक्षया दुर्बलमेवेति · यतः शेषशेषिभावः सामान्य
तः श्रुत्यैव बोध्यते · पदांतरप्रक्षेपात्तु विशेषेण व्यवस्थाप्यते · विशेषणासंबंधमात्रस्य पदांतरसंबंधात् प्रतीतेः · तस्मा
तः श्रुत्या सामान्यतः प्रतिपाद्यो योऽसौ वाक्यलभ्यं विशेषमपेक्ष्य लिंगप्रतिपाद्येन विरुध्यते · तत्रायं पूर्वपक्षः · सामर्थ्यमा
नमपेक्ष्य श्रुतिर्विनियोजिका न च समर्थं श्रुतिसहस्रेणापि विनियोक्तुं शक्यते · यथा वह्निः प्रसेके जलं वा दाहे ·

काप्र
५७

अतोलिंगस्यबलवत्वातइंद्रस्योपस्थापनेऽस्याविनियोगः। तदनुरोधित्वाद्वितीयाश्रुतिरन्यथानेतव्या। ऐंद्र्यागार्ह-
पत्यसमीपेऽनयाइंद्रउपस्थातव्यइत्यर्थःपर्यवस्यति। सिद्धांतस्तु। श्रुतिःस्वरूपसत्तामपेक्षते। नतुतद्बोधर्मापि
येनलिंगंबलवत्भवेत्। तस्यचपूर्वंसत्त्वएवज्ञानंविनियोगान्यथानुपपत्त्यापश्चादुपजायते। लिंगंतुविनियोजनेश्रुति-
मपेक्षते। नह्यनेनेंद्रउपस्थातव्यइतिलिंगात्स्वरसतःप्रतीयते। किंत्वीदृगिंद्रइत्येतावन्मात्रं। तथाचप्रकरणाम्नानसा-
मर्थ्यादिंद्रप्रकाशनसमर्थापात्त्वः अन्यथानुपपत्त्याविनियोगःकल्पनीयः। तथाचार्थविप्रकर्षः। तथाहि। श्रुत्यार्थ-
प्रतिसाधकन्यायेनशाब्दोपस्थापितेनैवशाब्दीआकांक्षापर्यवस्यतीतिलिंगेनानयाइंद्रउपस्थातव्यइतिश्रुतिःकल्पनी-
यातत्तस्याविनियोगोभवेत्। ततोयावत्लिंगेनश्रुतिकल्पनापिप्रक्रांतव्यापारंतावत्प्रत्यक्षयाश्रुत्यागार्हपत्येविनि-
योगःसिद्धएवेतिप्रकरणेनिराकांक्षेकयाऽनुपपत्त्याश्रुतिःकल्पनीया। तस्मात्श्रुतेर्बलवत्त्वात्तदनुरोधेनतस्याःसा-
मर्थ्येनीयमानेंद्रपदेपरमैश्वर्यवाचकतयागार्हपत्यस्तुतिपरत्वमित्यवधार्यते। लिंगवाक्ययोर्यथापुरोडाशस्यस्यो-

का॰प्र॰
५८

नकरणस्थापनस्वरूपयोः सदनसाधनयोः प्रकरणेः स्योनंते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि । तस्मिन्न
सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इति मंत्रः पठितः । तत्र कल्पयामीत्यंतः पूर्वभागः सदने । शेषभागस्तु सा
दने प्रयोक्तव्य इति लिंगात् प्रतिभाति । अयमत्र एकं वाक्यं । यत्पदाक्षेपेणोपकल्पयामि तस्मिन्सीदेत्येकार्थ्यविच्छिन्नत्वा
द्विभागे साकांक्षत्वाच्च । तत्रैकवाक्यत्वात्समस्त एवोभयत्र विनियोक्तव्यो देवस्य त्वेत्यादिवदिति वाक्यादेव गम्यते ।

पूर्वपक्षस्तु

तदनयोर्विरोधः । अस्यैकवाक्यत्वे निश्चिते पश्चात्तदुपपद्यते ऽभिधानसामर्थ्यं कल्पनीयं । यत्केश्चिद्वाक्यस्यावि
नियोगो भवेत् । यथा देवस्य त्वेत्यादिमंत्रे अग्नये निर्वपामीति पदयोः समवेतार्थयोरेकवाक्यतया अग्नाद्युपपदं
नतराणां सामर्थ्यकल्पनानुपपत्तावेकवाक्यत्वनिर्वाहाय कल्पितसामर्थ्यं न त्वप्रार्हत्वमर्हतीति । किं तु विनियोजिकां श्रुतिं
कल्पयतु समस्तमंत्रविनियोजिकामेव कल्पयनीति वाक्यस्योपपत्तौ बलेन बलवत्त्वान्न समस्तस्यैवोभयत्र विनि
योग इति । सिद्धांतस्तु । यद्येकवाक्यतामवगम्यैव सामर्थ्यमवधार्यते तत्रोपपत्त्या वाक्यं बलवद्भवेत् । न त्वेवं प्रमु

राम
५८

116

इ प्रकाशानसमर्थः पूर्वभागः स्यादनप्रकाशानसमर्थःशेषभागइतिप्रतीताभ्यांतत्सामर्थ्याभ्यांकृप्तेनश्रुतिद्वयेन बु

ताबद्दृतसामर्थ्यानांसंनिहितपठितानांपदानांसामर्थ्यवशेनप्रयोजनैकत्वाचएकवाक्यत्वावधारणंयावेतिपदानिप्र
धानमेकमर्थप्रतिपादयितुंसमर्थानिविभागेसाकांक्षाणियुनवेतितावेनिरेकंवाक्यंभवति॥ अनुष्टुपश्चार्थमेतत्प्रकाशप्र
नःप्रधानेःसदनसादनेवात्रतयाश्रूतेःतथाचसदनेशागेवेद्वाभयोःप्रत्येकंविनियोगसिद्धेतावत्तेवप्रकरणपाठोपपत्तौ
समस्तमंत्रस्यैकवाक्यतावुद्धिरूपत्वान्नाप्यभासीभवतिलिंगेनवाधात्ःतथाहिमपिसामर्थ्यनकल्पतरंकल्पयितुं
हेतौ तत्स्यविप्रकर्षा ████ द्वाक्यंदुर्बलंःतस्माद्यत्रावांतरवाक्यविरोधिलिंगंनास्तितत्रसमवेतार्थकेनएकेनपदेनहा
नि स्यांत्रिभिर्वासिद्देकवाक्यतापयंतरासामपिसामर्थ्यविधोजककल्पनाकल्पनानुकूलंकल्पयतियथाऽत्रैवस्योनेनइ
त्यादिभागानांवाक्यप्रकल्प्यायोर्थयोर्दर्शपौर्णमासप्रकरणेइदंद्यावापृथिवीभद्रमभूदित्यादिकःसूक्तवाकनिगदः
पठितःतत्रचा इंद्राग्नी इदंहविरजुषेतामवीवृधेतांमहोज्यायोक्रातांअग्नीषोमाविदंहविरजुषेतामवीवृधेतांमहो
ज्यायोक्रातामित्यवांतरवाक्यद्वयेश्रूयतेतत्रपौर्णमास्यामिंद्राग्नीनदेवतेइतिलिंगात्तत्पदमपनीयते अमावास्यायां

117

का॰ वं॰
५८

तुसमवेतार्थत्वात्तत्प्रयुज्यते। नत्वेवं संदिह्यते। इंद्राग्निपदैकवाक्यतापन्नानि अवीवृधेतामित्यादिपदानि तत्रापनेयानि स्यु
र्वा प्रयोक्तव्यान्येवेति। त समकरणात्प्रयोगः प्रतिभाति असमवेतार्थत्वपादेवतामात्रस्यापनयनात्। वाक्यानुसारेणान्यपने
यानीति प्रतीयते। येन सह पदैकवाक्यतापन्नैतेन सहैवैतदपनयनीयमित्यात। तदनयोर्विरोधः। तत्र प्रकरणमेवांगसंबंध
प्रतिपादकं। अतस्तस्य बलवत्वात्शेषभागाः प्रयोक्तव्या एवेति पूर्वपक्षे सिद्धांतः। प्रकरणं विनियोगस्य च रूपसामर्थ्य
मनपेक्ष्य न विनियोजकं येनैवं भवेत्। किं तर्हि तदपेक्षमेव। कर्मसामर्थ्यापेक्षोऽहं देवयज्यया प्रजया पशुभिरभिष्वजनिषी
येति प्रयानुमंत्रणमंत्रे देवताविरहिणो इंद्रीपदस्य यो नैव विनियुंक्ते इति लक्षणोपसंहारः। साहस्यबहुदशाहीनस्येत्य
त्रवस्काहविधेयसोमयागस्वरूपे संयोगोऽन्योन्याश्रितोपसंहारादैहादशोपसत्तां नवीधयति। सा पुनर्बहुदिवसविधेया सोमपा
गरूपाहीननामककर्मविशेषणीयते। अस्माद्व... ऽनाविस्पनुवास्यमानात्। स्वरूपालोचनाद्यात्... लिंगेन वाक्ये
नवा संदिग्धत्वे प्रहाणिके नयस्य पमयनीयते। यदाऽन्यत्र नीयते तद्धिहायावशिष्टेन प्रकरणाकांक्षा पूर्यते। यत्र विरोधि

राम
५८

118

श्रुत्यादिकं नास्ति तत्र प्रकरणं विनियोजकं । यथा समिधो यजतीत्यादिबोधितस्य समिदादेः अत्र हप्रयाजलिंगेनैं द्रास्तिनागे
ऽपनीयते तथा वाक्येन तच्छेषभागोऽपीति ... कप स्यान्यस्य त्विकस्य प्रकरणस्य वक्तव्यः ॥ न च तथा लभ्यस्यास्ति द्वं यतो वाक्योप
दानां संबंधः प्रत्यक्षसिद्धः । प्रकरणे तु आकांक्षावशात् कल्पनीयः । तथा च वाक्ये प्रथममेवाभिधानसामर्थ्यं कल्प्यते । त
तस्तेन श्रुतिः । तया विनियोग इति तृतीयः कालो विनियोगस्य । प्रकरणे तु प्रथमं वाक्ययोः संबंधः कल्प्यते । ततः सामर्थ्यं ।
ततः श्रुतिः । अथ विनियोग इति चतुर्थः कालः । ततो व्याख्यातप्रमेयो शेषभागस्यापन्नये सिद्धे श्रुत्याद्यविरुद्धे किंचिद्वि
रो । वाक्यविरोधादिति । प्रकरणस्थानयोर्यथा । राजसूयस्य प्रधानेनानीकर्मात्मकस्य प्रकरणे प्रधानादभिषेच
नीयादनंतरं देवनः शौनःशेपोपाख्यानमाम्नातं । तत्र किं समस्तराजसूयेनांगं । आहोस्विदभिषेचनीयमात्रमिति संदेह
तत्र प्रकरणस्य बलवत्त्वात् सर्वांगता ऽवगम्यते । स्थानस्य तु बलवत्त्वे ऽभिषेचनीयांगता । तदनयोर्विरोधः । पूर्व
पक्षोक्तासंभवेऽप्यनयोरपि तत्त्वाबलात् । अयमेति शुनःशेपो राजन्ह स्थादेः गामानयप्रासादं परस्पत्यादावनुभयविरहेण

119

का॰प्र॰
६०

न्यायावोधात्॰ तथापि विनिगमनाविरहाद् उभयोरुक्तत्वबलाच्च विकल्पेनांगतास्त्विति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः॰ आकांक्षासंनि
धाभ्यामपि विनियोगप्रयोजके हेतुमयसमतं॰ राजसूये चकयस्याद्दिलाकांक्षास्त्रियस्य प्रवृत्तिप्राबदनुवर्तते संनिधा
नं च प्राकरणिकत्वेन सर्वदानुवृत्तसंनिहितत्वाद्दस्तु वे॰ अभिषेचनीये च स्तुत्वपि संनिधाने आकांक्षोच्छाप्या॰ तथा च
पदानुच्छिताकांक्षेन प्रकरणेन एकवाक्यलेकल्प्यनीयेत इति संनिधानाद् आकांक्षोच्छापनं॰ तथा चैकत्र सामर्थ्यकल्पनं श्रु
त्युन्नयनेन विनियोगः॰ अपरत्र एकवाक्यताकल्पनेन सामर्थ्योन्नयनेन श्रुतिकल्पने विनियोग इत्येवं सर्वविप्रकर्षो
त् स्थानस्य दुर्बलत्वात् प्रकरणेन सर्वत्र राजसूयेयो न अभिषेचनीयोपाख्यानस्य विनियोगो न तु विकल्प इति॥ स्थान
समाख्ययोर्यथा॰ दर्शपौर्णमासप्रकरणे पौरोडाशिकसमाख्याते कांडे सान्नाय्यक्रमे शुंधध्वं दैव्याय कर्मण इति मंत्रः
श्रूयते॰ स च प्रकरणाद्दर्शार्थः॰ तथा लेवनत्वसमवेतार्थतो विज्ञाते कस्यचित् तस्यावदाने विनियोग इव वेत्॰ शुन्धनीय
वाग्रहणमुपस्थितं॰ सान्नाय्यपात्रे पुरोडाशपात्रे च॰ तत्र सामर्थ्यवशात् पुरोडाशपात्रशुंधने विनियोगः प्रतिभा

रा॰
६०

स्थानवशान्नु सान्नाय्यपात्राणां तदनयोर्विरोधः। तत्र पूर्वपक्षः। पौरोडाशिका इत्येन पुरोडाशसंबद्धान्युच्यंते। तान्यधिकृत्य
इत्येकोऽयं पौरोडाशिकमिति। अतः समाख्याश्रुतित एव सा साहित्यनियोजिका। अतः क्रमप्रकरणाच्छ्रुतं पदद्वारा तदपेक्षया समा
ख्या बलवतीति। सिद्धान्तस्तु पौरोडाशिकपदेन पुरोडाशमात्रविशेषयोः संबंधमाह। किं तु पुरोडाशमात्रविशिष्टेकोऽयं विशि
ष्ट्यानुपपद्मात्संबंधस्तत्र कल्प्यते। सोऽपि न योगरीतिभावः। किं तु संबंधमात्रे तदीरेणात्मनं त्रभेदस्यापि तत्स्तुमावं
। तथा च समाख्यया पि क्रमादिकल्पनीयविनियोगेन लक्ष्य। तेन एवं च समाख्यया क्रमोऽनुमेयः। तेन प्रकरणं। तेन
वाक्यं। तेन लिंगं। तेन श्रुतिः। तथापि क्रमादिकल्पनीयविनियोग इति समाख्यायाः पंचमः कालो विनियोगस्य। स्थाने
तु क्रमः मलत्व एवेति नैकल्पनीयः। तथा च तेन प्रथमं तत एव प्रकरणमनुमेयं। तेन वाक्यं। तेन लिंगं। तेन श्रुतिस्तया
विनियोग इति पंचमः कालः। तस्मादर्थविप्रकर्षात् समाख्यास्थानतो दुर्बलेति न पुरोडाशपात्रशुंधने स्यविनि
योगः। कथं तर्हि कोऽस्य पौरोडाशिकसंज्ञा। पुरोडाशसंबंधि बहुतरघटितत्वादिति चेत्। तदयं निगलितोऽर्थः। एक

काप्र०
६१

द्विविधः पेयवत्स्वतन्त्रस्यकारित्वं व्यक्तार्थप्रतीतेरन्यलिङ्गादीनां प्रतीयते बाधिकैव व्यक्तिर्नित्यं समारब्धा बाध्यते स्फुट॰ भ
व्यमानां तु बाध्यत्वं बाधकत्वमपेक्ष्य इत्यलमतिविस्तरेणेति प्रकृतमनुसरामः पूर्वोक्तदुष्टदुष्टत्वं तौ वैषम्यादप्यनुपपन्नः
तथाहि॰ तत्र वेगव्यापारस्य स्वरूपसत एव जनकतया दीर्घत्वं संभवति॰ अभिधायास्तु ज्ञाताया एवानुकूलत्वात् व्यंग्यमि
ह तयोर्वाच्यानामादित्यन्विताभिधानवादेपि निःशेषच्युतेदो विशेषव्यंग्यत्वमेवेति स्थितं॰ किंच॰ यदि वस्तुतः तेनापदार्थान्तरेण
योन्वितः सोभिधयोपस्थाप्यते तदन्विताभिधानेन तदा वक्ष्यमाणव्यंजनावादी कार्यः॰ अन्यथा रतिं कुरु इत्यादिशब्दस्य
दुष्टत्वं न स्यात्॰ दुष्टिहेतोरसभ्यार्थोपस्थितेस्तत्राभावप्रसंगात्॰ तदर्थस्यान्यान्वयेनान्वितत्वात्॰ किंच॰ वाच्यवाच
कभावातिरेकी व्यंग्यव्यंजकभा[illegible]वानतिरेकी व्यंग्यव्यंजकभावः तुल्यवत्स्यं काव्यज्ञदृष्ट्यापि स्वीकर्तव्यं॰
अन्यथा कष्टत्वादयोऽनित्यदोषाः असाधुत्वादयो नित्यदोषा इति विभागो न स्यात्॰ वाच्यस्यार्थस्याविशेषेण कष्ट
त्वादीनामपि सर्वत्र दुष्टत्वस्यादुष्टत्वस्य वा प्रसंगात्॰ व्यंजनाभ्युपगमे तु व्यंजनीयस्य बहुविधत्वेन रौद्रादौ व्यंग्ये अनु गुण

६१

122

कूलत्वं। शृंगारादौ तु दुष्टत्वमिति प्रयुज्यते विभागव्यवस्था॥ सर्वपर्यायेषु मध्ये कस्यचिदेव कुत्रचित् काव्येऽनुगुणत्वमिति
विभावस्थानस्यात्। वाच्यार्थस्याविशेषात्। दृश्यते चासौ। यथा। द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपा-
लिन इत्यादौ न पिनाक्यादिपदमनुकूलं। किं तु जुगुप्साव्यंजकं कपालिपदमेव। न चेदमप्येतद्युक्तं। अप्रत्ये-
नाभिमतस्य वाच्यत्वस्वीकार एवानुकूलत्वमिति कुलत्वयोर्व्यवस्थोपपत्तेरिति चेत् न। अभिधास्वीकारे संकेतग्र-
हे विना तदनुपस्थितिप्रसंगस्योक्तत्वात्। किंच। काव्येऽशक्त्या वा व्यंजनया वा वाच्यव्यंग्ययोः प्रतिपत्तिहेतुव्यापारभेदनिबंधनो भे-
दोऽवश्यं स्वीकर्तव्यः। वैधर्म्यदर्शनात् वा। वाच्यार्थः सर्वैरेकरूपप्रतीयत इति नियतः। व्यंग्यस्तु वक्तृकरणादिव-
शादनियतः। तथाहि। गतोऽस्तमर्क इति वाक्ये। राज्ञः सेनापतीन् प्रति शत्रूणां हठेनावमर्दनावसर इति। दूतीं नायकाभि-
सारिकां प्रति अभिसरणमुपक्रम्यतामिति। सख्या वासकसज्जां प्रति प्रियागमनप्राय एवेति। कर्मकरस्य सहकर्म-
मे कुर्वतः प्रतिकर्मकरगणान्निवर्तितव्यमिति। धार्मिकं प्रति संध्योपासनविधिरुपक्रम्यतामिति। व्यासस्य कार्य्यव

काप्र०
६२

शेन बहिर्गच्छतः प्रतिपूरं मभाइति । गृहिणो गोपालकं प्रतिसुरभयो गृहं प्रवेशयेतामिति । दिवसे दतिसंत तस्य बंधनं प्रति
सेता यो धुना न भवतीति । अपरिशंका नो भट्टानां प्रतिविकेपवक्तुं निसेद्धियेतामिति । नायका गमनप्रस्तावे सोपि हम
र्षे का या स्तत्कथकं प्रति नागतो घयेयानिति । एकस्यैव वक्तुर्बहून्प्रति लक्ष्यकस्य वचनाद्वित्वमादिरनेवधि [illegible] विधिग्यो
र्थः प्रकाशितौ वा व्यस्तं सर्वा नप्रत्यविशिष्ट एव । ननु नेतद्वाक्यवैधर्म्यं नानार्थसंबंधवादिपदे नानाविवर्ति द्रष्टीना दिति
चेत्तन । एकवाक्यवर्तिनस्तस्यापार्थेकनियमात् । यद्यनेकस्यापि तत्र लक्षणार्था बोधस्य नानालेप्यनेकार्थपदाभिधेयव
त्तिनिपतत्वमेवेति । तथापि यत्र लक्षणादिका रिसा प्रतिस्कलस्वामिनः सैंधवमानयेति पदप्रयोगस्तत्रानिपतते
दुर्वारिमितिचेत्तन । तात्पर्यो ज्ञानात् । नह्यत्र सर्वे वीक्षेः समं सर्वव्यंग्यानां भेदः प्रतिपाद्यते । किंतु गतोस्मन्मके इत्यस्य वाच्य
व्यंग्ययोः तथाव तद्वाच्यस्य निपतत्वेन दर्पणु रस्कारैरेवतत्वे षां व्यंग्यस्यापि प्रतीतेः । तदपि नियत लाभियतत्व
रूपविरुद्धधर्मसंसर्गो भिहितः । एवं विलक्षणास्वरूपकोलादिने दोपि भेदको द्रष्टव्यः । वैधर्म्ये सत्येपि यद्यभेदः स्या

राम
६२

न्नदानीलीनीलादेरपि न कश्चिद्भेदः स्यात् वैधर्म्यस्याविशेषात्। यदुक्तं। अयमेव भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः का
रणभेदश्चेति। सुप्रसिद्धश्चायं तत्र तत्र स्वरूपेण भेदो यथा भेदः। तत्र निःशेषच्युतचन्दनमित्यादौ। तात्पर्यमनुसार्य विधायैकार्यमार्याः सम
र्थ्यादमुदाहरन्त सेव्यानि तेलवाः। किमुत्सुधराराजसुजास्मरस्मेरविलासिनीनाइत्यादौ। कथमत्र विधिपदयोर्यन्निशातासि
धारादलनगलितमूर्धा विद्विषां स्वीकृता श्रीः। ननु तत्र मिहतारे रप्यसो किं न नीतानि दिवसपगतो गेवैहृशनाकी द्विरेभि
रित्यादौ वस्तुस्वरूपभेदः। प्रथमे हि वाच्यो निषेधरूपः। व्यंग्यस्तु विधिरूपः। द्वितीये वाच्यः संशयरूपः। व्यंग्यस्तु शांतेश्च
गारिणां वा वक्त्रीरितद्वितीये ककोठिनिश्चयः। तृतीये वाच्यो निंदारूपः प्रतीयमानस्तु स्तुतिरूपः। कालभेदस्तु स
र्वत्र। पूर्वं हि वाच्यः प्रतीयते पश्चात्तु व्यंग्य इति। वाच्यस्य शब्दमात्रमाश्रयः प्रतीयमानस्य तु पदशब्दैकदेशीभूतका
कादितत्त्वर्णसंघटनाद्यप्याश्रयभेदः। वाच्यस्याकरणकोशादिमात्रेणावगमः प्रतीयमानस्य तु प्रति
भानैर्मल्येनाप्याधिकेनेति ज्ञापकभेदः। वाच्येन तु स्वसत्तामात्रस्य प्रतीतिमात्रं। अन्ये न लाविदग्धप्रदवाच्यस्य सहृदय

काप्र०
६३

स्वबमलक्षितिरितिकार्यभेदः॥ गतोऽस्तमर्क इत्यादौ दर्शितनयेन वाच्य एकः॥ प्रतीयमानस्तु नानेति संख्याभेदः॥ केवलस्य ग्रही
दरोसोद्वुराधिश्वा इरसत्वं ग्रहरं सममरयऽमर्ग्घहरिवारिश्रवाभेसहसुरशरीहं इत्यादौ वाच्यार्थसंबोध्यासखी विष
यः॥ तत्र हि वाच्योऽर्थः श्रोतृमात्रवर्तिष्वते॥ प्रतीयमानस्तु॥ ममरेवास्याप्यधरः इति तेन नहूपपतिनेति भोक्तारः॥ नमेवं
वैदग्ध्यनिरासस्यप्रतिवेशिनी॥ इदं मया समाहितं॥ पुनरेवं लयानविधेयमित्यस्योपपत्तिः॥ एवं सपत्न्यादिविषयस्य भेदः॥
एवं स्वरूपादिभेदाद्वयरूपमंगीकर्तव्यौ वाच्यव्यंग्ययोर्भेदः॥ किंच वाचकव्यंजकयोरपि विवेकमन्योन्यभेदो वक्तव्यः॥ यतो वा
चकस्य संकेतितार्थापेक्षा॥ संकेतितस्य ह्यर्थेऽभिधामवर्तते॥ न त्वेवं व्यंजकः॥ अन्यत्रापि व्यंजनयामन्यपजनना गार्थः
यद्वाकृतात्पर्यविषये शब्दः प्रमाणमिति तद्दितोप्यनुपपन्नं॥ यतो व्यंग्यस्य वाच्यताभ्युपगमेपि ● नार्थ्येन्यायेन तात्प ना
र्यादिवनिघमो वाच्यः॥ अन्यथा सर्वत्र सर्वव्यंग्यप्रतीतिप्रसंगात्॥ तथा च यत्र वाणीरकुडुंगेत्यादौ व्यंग्यप्रतीतावपि
वाच्य एकवारुत्वविश्रामस्तत्र तात्पर्यविषयो व्यंग्योऽर्थः कथं प्रतीयेत॥ यत्परः शब्दः इत्युक्तमतेऽस्तु तरां॥ एतेन ना राम

६३

126

न्यर्थमेवव्यंग्यप्रतीतौ व्यापार इत्यपि निरस्तं। तस्मात्तात्पर्यमभिधायाम् प्रतीयमानेऽर्थे व्यापारः। न च सकलक्षणा। न
हि वाच्यस्य बह्वन्यस्यो पिव्यपस्थितः विशेषव्यपदेशहेतुर्वा। यतो रामोऽस्मि सर्वं सहे इत्यत्र रामपदेन सर्वदुःखभाजनत्वं प्र
त्याख्यानस्य कृते समुचिते कुरे त्यागे तरसा सोढं तच्चतथात्वं याकुलं जनबोधनेय यो वेः शिरः यथा संप्रति विभिन्नताध
नुमिदं त्वगापदः सा क्षिणाय यामेगा प्रियजीवितेन तत्कृतं प्रेमगाः प्रिये नो विनमित्य अकातरत्वं। रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैरत्य
खरदूषणादिहन्तृत्वं च लक्ष्यते। अतो रामपदस्य लक्ष्य एवानेको भवति। अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यादिविशेषव्यपदेशहेतुश्च
भवति। एवमन्यत्रापि स्यात्। तदुक्तं ताकेनागीस्त दन्य इति। लक्षणापि विशेषावगमक्षमकरणादिसापेक्षे शाब्दबोधे
न स्याद् अतो नास्त्यतिरिक्तः प्रतीयमानो नामार्थः। न लक्षणा यस्य नानात्वे पि हि नानावसेयवादिपयाभिधेयस्य व वियुत
त्वमेव। न खलु नियतसंबंधो मुख्येनार्थेन लक्षयितुं शक्यते। प्रतीयमानस्य मेकरणादिविशेषेण नियतसंबधो नियतसं
बंधः संबद्धसंबंधश्चेति। तत्स्वरूपं सोदाहरणमग्ने प्रदर्शयिष्यते। किं च। अत्रापि छायाफ जा ईत्यादौ विवक्षितान्यपर

सो

काप्र०
६७

तर

वाच्यैकचैलक्षणा मुख्यार्थबाधाभावात्‌ ननु तत्रापि तात्पर्यार्थानाबाधानुपपत्तिः छत्रिणो यांतीत्यत्रेवेति चेत्‌ न लक्ष
णायां प्रयोजननियमात्‌ तस्य च व्यापारांतरगम्यत्वात्‌ दर्शयिष्यते च ना स्वीकारे किं प्रथमस्यापि लक्षणायाः अपि निरूढ
लक्षणायामिवान्यत्रापि स्तु प्रयोजनानपेक्षेति चेत्‌ न यथा हि संकेतगतहसापेक्षोऽभिधा तथा मुख्यार्थबाधतद्योग
रूढिप्रयोजनान्यतरस्य मुख्यार्थसंकेतग्रहस्य च सापेक्षो लक्षणा तत्र चेयं रूढिः प्रयोजनस्य चाभावे न भवेत्‌ यतः संकेत
ग्रहसापेक्षो ह्यत एवाभिधा पुच्छभूता सेत्याहुः किंच न लक्षणाव्यंजनयोरभेदः लक्षणायामनुपजीव्यत्वदर्शनात्‌ नापि ल
क्षणानुगतमेव व्यंजनमिति ध्वनेः लक्षणामिति वाच्यं ॥ अभिधोपजीवने नापि भावात्‌ । न च लक्षणाभिधोभयानुसार्ये
व वर्णमात्रानुसारेणापि हि दृश्यते रसादिव्यंजना न च वर्णमात्रेऽभिधा लक्षणा वा । नापि शब्दानुयायि विकसन्त्येवं
कीनेत्रविभागावलोकनादिगतत्वेनापि प्रसिद्धेः तस्मादभिधालक्षणातात्पर्यविलक्षणास्तुरीयो ध्वननव्यंजनपर्यायो
तत्प्रकाशनादिपर्यायो व्यापारो न पृथग्ग्वनीयस्य तत्र [illegible] हस्त्विसिन्नर्जिहासादौ व्यंग्यो येऽभिनियतसंबंधः । कस्माद्वा

सा

राम
६७

128

होऽहं सोऽहमित्यादावनियतसंबंधः॥ नियतसंबंधत्वं च वाच्यव्यंग्यप्रतीत्योरेकविषयतात्मकत्वं। प्रथमे तस्याभावः व्यधिकरूपैक
विषयकत्वात्। द्वितीये तु तद्भावः सखीनत्वोक्तौ दि विषयभेदादिति केचित्। तन्न सम्यगाभाति। लक्ष्यस्यानियतसंबंधत्वमेव
व्यंग्यस्फुटत्वात्तथात्वमन्यथात्वं चेति पूर्वं प्रतिपादितस्य ही स्फुटोदाहरणमिति लक्ष्यसाधारण्यानियतसंबंधत्वं वाच्यं। न चोक्तेनैवाभ
वति। अन्यथा प्रथमे सर्वेषामेव सत्त्वतामतीतिः। द्वितीये तत्कालस्यैव सत्त्वं तथा अन्येषां त्व सत्त्वमिति नियतानियतसंबंधत्व
मित्याहुः। तदपि न मनोरमं। यत एवं वाच्यप्रतीतेरेव सत्त्वं तावत्सत्त्वप्रतीतिविषयत्वरूपं वैलक्षण्यमाप्युच्यते। न तु व्यंग्यप्र
तीतेः। तस्मान्नियतसंबंधत्वं तेन वाक्येन सह ज्ञाप्यत्वरूपसंबंधनियम इति पुष्कलमुत्पश्यामः॥ संबद्धसंबद्धो यथा। विवरीअर
ए लच्छी बम्हं दट्ठूण णाहिकमलट्ठं हरिणो दा[illegible]हिणणअणं रसाउला झत्ति ढक्केइ॥ अत्र हरिपदेन दक्षिणनयनस्य सूर्या
त्मकत्वं। तन्निमीलनेन सूर्यास्तमयः। तेन पद्मसंकोचस्ततो ब्रह्मणः स्थगनं। तस्मिन्न सति गोपनीयस्यांगस्यादर्शनेन नि
र्भरं निधुवनविलसितमिति संबद्धानिर्धारणं तेन [illegible] न स्तंक्रियाकारकादिपुरस्कारेण शब्दानां प्रवृत्तिर्धर्मिभाव

हा

ति

५

का०सं०
६५

मपुरस्कृत्यैतत्सेनवर्तितं· धर्मधर्मिभावश्चायं प्रपंचगोचरो वा स्यात् ब्रह्मगोचरो वा· नाद्यः· प्रपंचस्य बाध्यत्वात्· नांत्यः· ब्रह्म
णो धर्मासंस्पृष्टत्वात्· अतः पदपदार्थविभागमंतरेणैव सत्यं विज्ञानमित्यादिवाक्यमखंडमेवाखंडब्रह्मवाचकमित्याशंक्याह· अ
तस्तन्मतानुसारेणाप्रतीयमानेऽपि वाक्यस्य शक्तिरेवेत्यपि न वाच्यं· यतो व्यवहारमार्गे तैरपि पदपदार्थकल्पनाऽवश्यमंगीकर्तव्या·
व्यवहारे तेषां महदनपस्वीकारात्· यदि पदपदार्थकल्पनाऽविद्याद्वारा यामपि नांगीक्रियते कुतस्तर्हि सुसन्नाद्युत्पन्नव्यवहारः·
वाक्यार्थ एव वाक्यस्य संकेतग्रहणमास्त्विति चेत् न· वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेनानेत्यानंत्यसंकेतग्रहस्याशक्यत्वात्· अविद्यामार्ग
तिरस्कारे त्ववाच्यमखंडयोरपि वाच्यवाचकभावः· पारमार्थिकभेदाभावात्· तस्मान्मतेऽपि विश्वादिरूपेण एवं· महिम्न दास्य·॥
मतावधसंवद्ध एव वाक्यात्मतीयते· सर्वस्मात्सर्वोपि सन्निमसंगात्· संबंधाभावं संगच्छ जनकभावोऽनवन्तानिपतादृवती निप्र
ति बहुरूपाद्रवेती स्तुपेषं· संबद्धोनस्वाधिकरणत्वेनाज्ञातेष्वं संग्रपमतिपादयति· सर्वत्र तत्सतीतिप्रसंगात्· एवं संग्रपमेन
कमावोऽनुमानरूपपर्यवसन्नः· यतो व्याप्तत्वेन सकलपक्षनिष्ठत्वेन च सपक्षसत्वविपक्षासत्वपक्षसत्वलक्षणरूपत्र

च

राम
६५

पवतो लिंगात् लिंगिज्ञानमेवानुमानं तरेतरके अनुमाने पर्वद्रुपदशक्तिते नानुमानेन रूप्यतेन त्वतिरिक्तया व्याख्येति हि तस्या
र्थः एवमनुमानादेव संप्रतीतिः तथा हि नमधर्मि अवीसत्यो सो सुरगश्चोम्न अनुमारिश्चोते रगगोलारगाइकच्छकुर्दुंगवा
लिरगादरिअसिंहेरगा संकेतनिकेतनीभंगो दावरीनीरनिकुंजेषु भावव्यादिहेतोः कदाचित् संचरतो धार्मिकस्य नि
वारणपाविनघवसाइयमुक्तिः तदत्र निकुंजवासि सिंहकृतयाक्षानिरस्मात् हेमनगा विधिर्वाच्यः स एव निकुंजान्त
मरणाद्योग्यनुमितिमभवति पतत्पद्गीरूपमरणं तत्तद्भयकारणानि रसुपलब्धिपूर्वकं लिंगं वासिंहोपलब्धिरितिव्या
पकविरुद्धोपलब्धौ पर्यवसानात् भ्रमणस्य व्यापकं भयकारणाभावोपलब्धिः प्रतीताः नहि दृष्टं भयकारणात् दु
पलब्धेः यथा नात्र हठकारस्पर्शः वह्नेः अनुमानेनैवं गोदावरीनिकुंजं स्वभीरुभ्रमणायोग्यं सिंहवत्वादिति ननु च प्र
ते स्वभीरोरवीरस्य भावस्य भ्रमणयोग्यत्वमत्र साध्यं वीरस्य भावस्य वा विशेषोदासीन्येन तत्तो मान्यमेवता अ
थ व्यभिचारः ताहक्षस्यापि प्रभोर्गुरोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण वा नि पिलाभा दिशंकया वा भ्रमणादर्शनात् अत्र तर

काम० ९९

२ किंतु पुंश्चली वाक्यनादरणात्ः २

वनोत्थोपि । मध्यमेन विरोधः । स्पर्शादि शोकयोरन्यथोरूपेण तया वाच्यत्वेन विस्पष्टतोपि मृगयादिकुतूहलेन सिंहवद्धेशोवीरस्या
पिन्मरणात् । किंच । पक्षे सिंहस्य डाबोनमानांतरेणावधारितः । न च तद्वचनं निष्प्रापकं । अर्थेन समं संबंधानियमात् इत्यनि
ष्टरूपाऽप्रसिद्धिः । स्वंचनिः शेषच्युते स्याद्दोत्वंदनव्येवनाश्रीनि उपभोगमप्यककर्तयोपात्तानि । नच तानि तच्छ्याप्यानि । कारणां
र
तरतोपि संभवात् । अतएवात्रस्नानकार्यत्वेनोपात्तानि । अतोऽनैकांतिकात्कथमनुमितिः स्यात् । ननु व्यतिरेकित्वेनेतरि
तिचेत् । अधमपदस्याहित्यादितिब्रूमः । अस्माकमपितत्साहित्येनानैकांतिकताव्यतिरेकव्याप्तिर्वेत् । अन्वेदष्येवं । यद्यधमत्वं
प्रमाणान्तरावधारितं भवेत् । न त्वेवमस्ति । व्यक्तिरापि कथं तादृशात्तु भवेदितिचेत् । विमृश्य । अन्यनायोन्यव्याप्तेर्नैबाधपक्षधर्मता
यानिर्धारणासंगतेः । किंतु संभावितान्यप्येवंविधा [illegible] दैवंविधोर्थः प्रतीयत इति मन्कीमनव ॥ ७ ॥ इतिश्रीमन्महोपा
ध्याय श्रीगोविंदठक्कुरविरचिते काव्यप्रदीपे द्वितीय उल्लासः ॥ ॥ एवं गुणीभूतव्यंग्यत्वेपि नेदीनसीतेविचमेदंदर्शयितु
मवसरः । तत्र अपदव्यपदिश्यत्वाविनाभावि [illegible] तरूपमेदस्थं पंचमपंचमो हास्यएवदर्शितं तत्तमेदाश्चालंकारमनेदंदर्शनेनैव यान

९९

श्री

वी

प्रदर्शिता न विघ्नंतीति न किंचिदस्तीति तत्र प्रदर्शनीयं तथापि दर्शितमेतद्द्वयमेव तावदनुपपन्नं शब्दार्थालंकारयोरन्योन्यनैर
पेक्ष्येणानुपलंभात्तदुपलंभेऽवाविशेषपरत्वाद्वा चेत्तौ यन्नेदम्य संगत इति तदुपपादयति शब्दार्थचित्रेऽपत्सूर्वे काव्यद्वयमुदा
हृतमनयोरप्राधान्यतस्तत्र स्थितिश्चित्रार्थेऽशब्दयोः शब्दार्थालंकारयो रेकैकमात्रावस्थानपुरस्कारेण न विभागः किं ल
प्राधान्यपुरस्कारेण तथा च नैकाधिकरण्यमनुपपन्नमिति विभागः नेतु तथापि विभागोऽनुपपन्न एव यतः केचिच्छब्दालंकारमा
त्रेके विद्यार्थालंकारमात्रमुररीचक्रिरे तत्कस्य मतमाश्रित्य विभाग इति चेत्सत्यमेव केचिदुभयोगीकारिणः तथा चोक्तं रू
पकादिरलंकारस्तस्यान्यैर्बहुधोदितः न कांतमपि निर्भूषं विभाति वनितामुखं रूपकादिमलंकारं बाह्यमाचक्षते परे सुपां
तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलंकृतिं तदेतदाहुः सौशब्द्यं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी शब्दाभिधेयालंकारभेदादिष्टं द्वयं तु न
इतिश्च स्यार्थः । अर्थस्य वनिताया वादिरूपतैन रस्यं ज्ञकत्वान्नेच्छा रूपकादिरेवालंकारः केचित्तु
काव्यस्यालंकारो वाच्यः काव्यं च कविकर्म शब्दरूपमेव तदाश्रितास्तु सिद्धो विशिष्टोऽत्र रलंकारा रूपकादिस्तु वर्णा

ढुं

काव्यप्र० ६७ प

ष्मितो लंकारो वाच्यः अलंकारप्रयोगस्तु तत्र यो रसस्य वेति वांछंति धुसमिति रेवकथं वाच्यो लंकार इत्यत आह तदेतदाह वक्रादि
शब्दानि र्षेति शब्दगतस्यापि कविसंरंभगोचरत्वं [illegible] यमकस्यैव शब्दस्यापि रसप्रतीत्युपयोगित्वमस्तु यत्नाश्रितोप्युपरूपो
ऽलंकार इति तत्र शब्दचित्रं यथा प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कनकप्रभस्तदनु विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलप्रभः उद्गमति
ततो ध्वांतध्वंसक्षमः क्षणदामुखे सरसबिसिनीकंदच्छेदच्छविर्मृगलांछनः अत्र [illegible] लंकार एव प्रधानं [illegible] शब्दालंका
रस्त्वनुप्रासः प्रधानं आसमाप्ति त्रैवसंरंभात् तथा धान्यस्य यमकविशिष्ट [illegible] तामात्रनिबंधनत्वात् । अर्थचित्रं यथा तेह छिमा [illegible]
पतिता अधिकस्य नात्र क्षोभायपदेशे लठ [illegible] मलका खेला [illegible] वाः सदैवसविलासमल्लीकल [illegible] पेकालतां कुटिलता
किंचनस्य मेति अत्र शब्दालंकारोनुप्रासः सन्नपि [illegible] तः अर्थालंकारस्तु समुच्चयः यथानंदामारं [illegible] भावा दासमाप्ति
निर्वाहणात् यथा वात्र किंचित् [illegible] गमस्तबेष्य यमकाव्यत्वं तथो [illegible] मो आस एव [illegible] अलंकारनेदा [illegible] ती सर्व
कारनिर्णयमेव तेनिर्णयंत इति ॥ इति महामहोपाध्याय श्रीगोविंदठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे पंचमउल्लासः ५ छ श्री ॥ एवं ध्वनि

ग्रा

राम ६७

णकाव्ये सम्यग्भेदे निरूपिते प्राप्तावसरतया दोषाभावादीनि लक्षणस्थानि विशेषणानि विवेचनीयानि तेषु च दोषाभा
वः प्रधानं सति दोषे गुणादेरप्यकिंचित्करत्वात् यदाह स्याद्वपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगमिति सहितदोषाभावे गुणा
दिकं विनापि किंचिद्विदग्धाह्लादसंभवात् अपदोषतैव विगुणस्य गुणः इति न्यायात् अतः प्रथमं तस्मिन्निरूपणीये स्वभा
वस्य स्वरूपेण निरूपणानर्हतया प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणीयत्वाद्दोषापरिचये तद्द्वारासंभवाद्दोषा नि
रूपणीयाः तत्र सामान्ये अविज्ञाते विशेषजिज्ञासेति तत्सामान्यलक्षणमाह मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदा
श्रयाद्वाच्यः उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः मुख्यस्यार्थस्य हतिर्यस्मादिति व्यधिकरणत्वेपि गमक
त्वाद्बहुव्रीहिः करणसाधनो हतिशब्द इत्येके मुख्यसमर्थस्य न शक्यत्वलक्षणं येनार्थसंगतिः स्यात् किंत्वन्यदित्य
ह रसश्चेति रसपदमिति स्तु लक्ष्यार्थ रसशब्देन भावादिरप्युपसंगृह्यते नन्वेवं नीरसेषु न कश्चिद्दोषः स्यादित्यभावाय
भावादिसत्त्वात् आह तदाश्रयाद्वाच्य इति आश्रयणमाश्रयः तदाश्रयः तेन रसेनाश्रयणादुपकारित्वेनापेक्षणाद्वाच्यो

काप्र०
६०

शब्देनैव बोध्यते नेनेति व्युत्पत्त्या

पितु रस्य रत्यर्थः नन्वेवं तु रसस्य शब्दार्थस्यानन्वयेनानुगमः काव्ये प्राधान्येनोद्देश्यप्रतीतिविषयत्वेनानुगमात् तदेवं
रसवति सर्व एव दोषा नीरसे तु अविलम्बितचमत्कारिवाच्यार्थप्रतीतिविघातका एवेति हेयाः इति मतं तत्र मन्नन्वेवं तयोरेव दो
षाधारत्वमुचितं न तु शब्दादीनामित्यत आह उभयोपयोगिन इत्यादि अत्र शब्दपदं प्रतिपादनात्मकशब्द[illegible]व्यापारबोध
पदवाक्ययोर्वृत्तेर्नाद्यपदाद्यर्थरत्वेन संगृहीते इति प्रकाशस्वरसः नन्वत्र बीजाभावः अन्यथा वर्णस्यापि विधेयत्वप्रसङ्गे
न्याप्येष्य साधाद्यु इति बहुवचनासंगतेः स्यादेतत् हतिर्विनाशः न च दोषेण रसो नाश्यते तस्मात् लक्षणमेतत् तन्मैव मिह
तिश्चन्दस्यापकर्षे वा विद्यमाने नन्वेवं रसानुत्पत्तिप्रयोजकेष्वव्याप्तिः अथ यानुत्पत्तिरेव हतिश्च व्यर्थीं न हि तत्र रसस्यु
त्पन्नस्यैव परत्वं पक्षष्यतेत तत्राव्याप्तिः तदेतत् [illegible] मति दृष्टिदं पक्ष्यो कृशतरनिशावं [illegible] निवे
केनापकृष्यमाणमपरं परिहरति किं वार्थरूपस्य मुख्यार्थस्यानुत्पत्तिरपकर्षो वा न दोषाभावि नइति अत्र मुख्यमः उ
देश्यप्रतीतिवि[illegible]घातलक्षणोपकर्षो हतिशब्दार्थः उद्देश्यपाच [illegible] रसेत्य[illegible]विलम्बित
प्रतीतीनीरसत्व [illegible] अविलम्बिता अनपकृष्टरसविषयाव नी १

ते

दृ

राम
६८

136

चमत्कारिणश्चार्थविषयीभूतस्य चर्वणाप्रतीतिविघातकत्वं सर्वेषामविशिष्टं यतो दुष्टेषु कश्चिद्रसस्याप्रतीतिरेव कश्चित्प्रतीय
मानस्याप्यपकर्षः कश्चित्तु विलंबः एवं नीरसे कश्चिदर्थस्य मुख्यस्य तस्याप्रतीतिरेव कश्चिद्विलंबेन प्रतीतिः कश्चिदचमत्कारित्वेऽस्य
तु भवत्यस्मिन्ननित्यदुष्टे स्यप्रतीत्यनुत्पादोऽपकर्ष एव तद्विघातकता चैकस्यचित्साक्षाद्यथा रसदोषाणां कस्यचित्परंपरया यथा
शब्दार्थदोषाणां तत्र क्वचित्कस्यचिद्विरुद्धोपस्थितेरभावात् यथा असमर्थत्वादेः कस्यचिद्विलंबबाधया निहतार्थत्वादेः कस्य
चिद्वाक्यार्थबोधाभावाद्यथा च्युतसंस्कृत्यादेः कस्यचिद्विलंबाद्यथा क्लिष्टत्वादेः कस्यचित्सहृदयवैमुख्यग्राम्यतायापाद
नेन यथा निरर्थकत्वादेः कस्यचिद्विरोधस्योपस्थापनेन विपरीतोपस्थापनेन वा यथा विरसविरुद्धमतिकृत्त्वादेरित्याद्य
द्यमर्थविघातकत्वं च कस्यचिज्ज्ञातस्य यथा व्याहतत्वादेः कस्यचित्तु स्वरूपसत एव यथा निहतार्थत्वादेः स चायं द्विविधो
नित्यश्चानित्यश्चैतत्रानुकरणादन्येन प्रकारेण समाधातुमशक्यो नित्यः यथा च्युतसंस्कृत्यादिः अन्यादृशस्त्व
नित्यः यथा अप्रयुक्तत्वादिः अयं च विशेषलक्षणानिरुक्त्या निर्णेतव्यः द्विविधोऽप्ययं त्रिविधः शब्ददोषाः अर्थदोषा रसदो

137

काप्र
६८

[illegible]दोषा उच्यन्त इति तत्र शब्दार्थयोः सामान्यपूर्वमुपस्थितिः प्राथमिकी तत्क्रमेणैव दोषमध्ये शब्ददोषनिरूपणीया इति श
ब्ददोषाणां प्राथम्यं तत्रापि च शब्दाः पदं तदेकदेशो वाक्यं चेत्येवं चतुराश्रितः शब्ददोषोऽपि त्रिविधः तत्र पदानां वाक्यघटकत्वेन प्रा
थम्यात्प्रथमं तद्दोषनिरूपणमिति परमार्थः तत्र [illegible] निरूप्यन्ते। एवं पदैकदेशस्यापि पदापेक्षया पूर्वप्राथम्यात्तद्दोषनिरूपण
स्यैव प्राथम्यमर्हतीति अत्र भास्करः स तमनुमते परं तु पददोषे [illegible]ष्वसंभवं केचित्पदैकदेशदोषा इति समादधते तन्नाभिम
नोरमं प्रस्तावे तथापि पदैकदेशदोषत्वेन प्रथमाभिधानापादने किमुत्तरमिति चिंतनीयम्। [illegible] उपदेशेतावत्प्राथम्यादि
विचारणा अतिदेशस्तूपदेशानंतरमेवेत्येवं पदैकदेशदोषोपदेशोऽतिदेशेनैव तल्लक्षणमेलाघवात्तेनैव पदैकदेश एवास्तु
पदेशः परत्वातिदेश इति वाक्यं पदैकदेशावृत्तीनामपि केषांचित्पदवृत्तित्वेन साहचर्यस्यावश्यकत्वादिति पददोषविशेषल
क्षणमाह दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थं निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाश्लीलं संदिग्धम
प्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत् क्लिष्टमविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत्समासगतमेव दुष्टं पदमिति प्रत्येकमभिसंबध्यते

३

राम
६८

138

ननु श्रुतिकटुप्रभृतिशब्दानां लक्षणपरत्वे विभागपरत्वाभावाच्च स्वानुपस्थितौ कथं लक्षणवाक्यत्वनिर्वाह इति चेदुच्यते रूढियो
गाभ्यामुभयार्थोपस्थितौ लक्ष्यलक्षणयोरुभयोरपि प्रत्ययःस्य आधाराधारसनवसुस्वकृष्णोत्तराणीन्द्रियाणि भूतेस्पष्टीद्वि
यलक्षणास्त्वेवं तमीपेऽस्य ये वा लक्षणवाक्यत्वे त्रिधाभ्यां लमित्यत्र त्रिधेति निरर्थकं तस्य विभागमात्रार्थत्वेन लक्षणेनुप
योगादिति चेन्न अस्त्री जराख्यस्त्री डाहिर्ज्जकमिलयसाधारणैकावयवशक्तिविरहेणानानार्थतया लक्षणत्वेपार्थ
क्यादित्यस्य तदर्थत्वात् तत्र श्रुतिकटुत्वं यद्यपि स्फुटुद्वेजकत्वं तच्च पुरुषभेदेनानियतं तथापि तज्जनकतावच्छेदकरूपत्वं विव
क्षितं तच्च परुषवर्णत्वं तच्च टवर्गादिवर्णत्वं स्मरानंगमंगलगृहापांगभंगितरंगितैः तन्वं ग्यालिंगितः कंठेकान्तिथिलमतेक
दाऽस्य कार्श्यमिति पद्ये परुषवर्णप्रायैः किंतु नरसस्पर्शकतावीजं दुःखजनकत्वमिति चेन्नैरौद्रादावपि दोषत्वप्रसंगात्
तं माधुर्यव्यंजकरचनामध्यपतितमेव तदुद्वेजयतीति चेत् तर्हि किं नाट्यलेन शान्तकरुणयोस्तत्स्वरूपस्यैवनाधारक
विशेषव्यंजकत्वाच्छान्तेपि प्राचुर्यकताहशायुर्दशावरोनोद्वेगाभावप्रसंगात् न चेष्टापत्तिरनुभवविरोधात् अन्ते

का. प्र
७०

तुसत्साद्यः प्रमाणं नह्य विदितविशेषा नपि तत्रैव तदुद्वेजयति नान्यत्रेति प्रमाणमस्ति किं चैवं वैयाकरणादेर्वक्तारि किं नि बं
धनो दोषत्वाभावः स्यात् अत्रो मते स्वायत्ते शब्दप्रयोगे कुतोपि यतापकशब्दप्रयोगेण श्रोतुरुद्वेगेन रसापकर्षायेति स एव तत्
द्वीजम् अत एव प्रतिकूलवर्णा इत्यभेदः कर्णायतापाहेतुत्वात् अत एव वैयाकरणे वैयाकरणादौ वक्तरि श्रोतरि वा रौ
द्रादौ रसे अपि रसे चैकार्थस्य दोषत्वाभावः स्यादेतस्यैवानुकरणीयत्वात् तयास्वापत्यभावात् द्वितीये चतत्स्वभावावगमे
नोद्वेगाभावात् तृतीये च श्रोतृत्वेनानुद्वेगात् चतुर्थे तदनुगुणत्वेनोद्वेगाहेतुत्वात् पंचमे तु स्वार्थहेतोरभावात् एवमर्थो
चित्यम् करणादिविशेषेणाप्यनुद्वेजकतया दोषत्वाभाव उपपद्यते च्युतसंस्कृतिं च्युता स्खलिता संस्कृतिः संस्करणं व्याक
रणलक्षणानुगमो यत्रेयद्रूपासंस्कारकं व्याकरणलक्षणविरुद्धं यत्र द्राघायां च्युतसंस्कृतीत्यर्थः इत्यपं ठनलक्ष म
णविरुद्धं किं तत्र विषयः संज्ञाशब्दानां बहुलवचनेन संस्कृतत्वोन्नतत्वाति व्याप्तिः यथा एतन्मंदविपक्वतिंदुक
फलश्यामोदरापांडुरप्रांते हंत पुलिंदसुंदरकरस्पर्शक्षमे लक्ष्यते तत्पल्लीपतिपुत्रि कुंजरकुवंकुंभाभयाभ्यर्थना दीनं त्वाम्

राम
७०

१

त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्रावृतं मा कृथाः । अत्र नाथतेर्याचतेरर्थे च्युतसंस्कृतिः सामान्यतस्तिबादिसूत्रेण प्राप्तस्या
त्मनेपदस्य नियामकेनाशिषि नाथ इति सूत्रेणाशिषि नियमात् तस्मान्नाथति स्तनयुगमिति पठनीयं । अनुनाथत इति स्व
रूपं संस्कृतमेव तथाप्यर्थविशेषे नैतदिति वक्तव्यं एवं वाच्यदोषत्वमाह नियतविषये शब्दप्रयोगविवर्जनेऽपि यो दोषोऽनुवर्तते तं
स्वार्थदोषत्वं वस्तुतस्तथा सति नियम इति तस्य शब्ददोषत्वमिति विभागं तं अर्थप्रतीतिदूषकताबीजमिति नित्यदोषत्वं अ
नुकरणे त्वर्थपरत्वाभावाद्दोषत्वाभावः अप्रयुक्तं तथानुशासनेऽस्त्विदमपि कविभिर्न प्रयुक्तं । यथा यथायं दारुणाचारः स
र्वदैव विभाव्यते तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा । अत्र दैवतशब्दः पुंसि वेदे नाम्नातोऽपि पुंल्लिङ्गो दैवतशब्दः क
विभिर्न क्वापि प्रयुक्तः नन्वत्र किं दूषकताबीजं न तावच्छक्तिविरहः तत्सत्त्वात् तथा शक्तिस्फूर्तिविरह इत्यपि नास्ति शब्दानुशास
नेन तदुद्धेस्ततो बाधकाभावादिति चेत् परार्थोपस्थितिविलंबे स्तबीजं अत एव श्लेषयमकादावदोषत्वमुद्दालं का
रसे पद्यार्थप्रतीतिविलंबस्य तत्रानुद्देश्यत्वात्तदपि वस्तु नो । एकविसमयत्वे घनप्रयोजनानुसंधानव्यसनतया मानुस्यार्थवि

नस्त

काप्र
७१

छिन्नि दूषकताबीजं अत एवानुकरणे दोषत्वाभावः यमकादावप्यदोषत्वं अत्र यत्रामसृज्यमानस्यापि तदर्थैकविभिः प्रयोग
स्य दर्शनेनाव्यक्तताभावादिति असमर्थमिति यत्त्यार्थे निबद्धं तेन यत्र तदर्थे परिपठितमपि प्रकृतस्थले विवक्षितार्थसामर्थ्यरहि
तमित्यर्थः समर्थस्यैवासामर्थ्यविरुद्धमिति विवेतनेउपसंदानोपजीवित्वात् सामर्थ्यस्य यथा हनधातोः पद्धतिगमने ॥ यथा
हि गुपदादिपदोपसंदानेनमार्गोपदेशोपसंदानेनवागतेसामर्थ्यं न पुनरविशिष्टस्यैव यथातीर्थान्तरेषु स्नानेन समु
पार्जितस्त्रिघः सुरस्रोतस्विनीमेषहंतिसंप्रति सादरं अत्र स्याथानुपास्थितिदूषकताबीजमिति नित्यतानिहतार्थ
निहतः प्रसिद्धेनार्थेनाप्रसिद्धतयाव्यवहितो विवक्षितोर्थो यस्य तत्तद्रूढेप्यर्थैकविप्रयोगान्नामप्र[illegible]कसंकरः उरा
यावकरसाद्रुमाद प्रहारशोणितकवेन दर्शितेन मुग्धा साध्वसतरला विलोक्य परिचुंबिता सहसा' अत्र शोणित
पदं अत्र स्यरुधिरे प्रसिद्धं प्रसिद्धिस्तु च्चलीकृतलरूपेविवक्षितार्थे दूषकताबीजं प्रसिद्धस्यैव झागुपस्थित्याविबुक्षि
तस्य विलंबोपस्थितिः अतो यमकादावदोषत्वं तत्रोपस्थितिविलंबस्यापि सहृदयसम्मतत्वेनाविलंबात् तदेव राम

रित्यस्याभित्यता १

७१

२ त्वात् । अनुचितार्थं अनुचितो विवक्षितार्थतिरस्कारको ऽर्थो यस्य तत् । यथा तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सत्रिभिरि-
ष्यते त्वया मया यां ति तामाशु गतिं यशस्विनो रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः ॥ अत्र शौर्यप्रतिपाद्ये पदांतरानपेक्षमेव पशुपदं का-
तरतामभिव्यनक्तीति तदर्थतस्याः दर्शनात् विरुद्धमतिकृत् पदांतरसापेक्षं तथेति तस्माद्भेदः । दूषकताबीजं च विवक्षिततिरस्का-
रकार्थोपस्थितिः । अतोऽस्य निरर्थकत्वं निरर्थकं अविवक्षितार्थकं हेतु निर्वाहमात्रप्रयोजनकमिति यावत् । अत्र एव वा-
क्यालंकारभूतं मम कारि निर्वाहकं च खल्वादि यदसदुष्टं तदभिघातरूपं चादिपदं हुकवनादि च उत्फुल्लकमलकेस-
रपरागगौरद्युते मम हि गौरि अभिवांछितं प्रसिध्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन । अत्र हिपदं अर्थस्याविवक्षितत्वात् दूषकता-
बीजं त्वस्य विलंबितार्थतद्भिन्नार्थानुपस्थितिः । पदांतरैरेव यावदभिधेयोप[illegible]पनात् नैवं मम वाचकादेः ॥ तत्र तदभि- स्था
धेयस्य वाक्यार्थघटकस्य पदांतरैरनुपस्थापनात् । तेनापि प्रतिकूलतर्कं च दूसविरोधितांवादीनां सार्थकत्वस्थले-
दू पि रसविरोधित्वमसंगत्या तत्स्वरूपस्य ताद्रूप्यादिति [illegible] नेन निरर्थकप्रयुज्ञानस्य वचसि सुहृदयानां वैमुख्यं दूषकताबी-

काव्य
१२ श्री

न्तप्रयोजनानुसंधानव्यग्रैतावाऽवाचकं विवक्षितधर्मविशिष्टस्य विवक्षितधर्मिणः काव्यिनवाचकं यत्तादृश्यं [illegible] एवास
मर्थ्यो ह्रदः तस्य क्वचिच्छक्तिस्वीकारात् एतादृशविशिष्टविरहस्य क्वचित्धर्मिणि शक्तावपि विवक्षितप्रकारेण शक्तिविरहात् क्वचि
त्प्रकारे शक्तावपि धर्मिणि शक्तिविरहात् [illegible]
[illegible] क्वचित्प्रकारधर्मिणोरुभयोरपि शक्त्यभावात् तैत्ताद्दृशाऽपेक्षितयोगमनपेक्षितयोगं व
तयो राघवश्चाऽप्येवमकोपस्य विहितः पदार्थमन्वेति वपाः स्वयमेव देहिनः [illegible] न्येन [illegible] ज्ञातहार्दिन
च द्वि[illegible] द्विपादरः [illegible] पूर्वार्द्धे [illegible] रूपापहितघातकत्वयाद्यात्वं विवक्षितमिति द्वितीयार्द्धे तु हेपरीत्ये [illegible] कंठपद
मद्यान्तरिप्रयुक्तं [illegible] इति योगमपेक्ष्य तस्य शक्तत्वेऽपि न विवक्षितयाऽस्य [illegible] प्रकारेण सत्त्ववाचकं [illegible] नपेक्षि
तयोग[illegible] ह्यधिकसाकिलतामसी [illegible] मुखी इष्टा मयाय [illegible] स्तेष रूज्ञांधकारितमिदं [illegible] दिनं कल्पितं किं
कुर्मः कुशलेसंदेवविधुरो [illegible] तान्वेतत्कथ्यतां [illegible] मवतीमयो भवतिमेनोजीवलोकोधुना [illegible] दिन परं प्रकाशमप

न

राम
१२

मित्यर्थविवक्षितं तामसीत्यनेनलक्ष्यस्यतमोमयत्वस्यवैपरीत्यान्निधानायोपादानात्तैनत्रधर्मिणि योगमनपेक्ष्यैवरूढ्या
दिनत्वेनशक्त्वेनपुंसःप्रकाश्यमपत्वेनेत्यवाचकं द्विजो यया जलं जलधरे क्षारमुपयच्छतिवारिदःहृदं हंहिजनममानोकंकुं
नेषहे षतैश्च जलधरशब्दस्यजलाधारकत्वेप्रकारिसामर्थ्यपिनसमुद्रे धर्मिणि सामर्थ्यं यद्वपि योगशक्तिस्तत्रास्त्येव
वत्तथापि रूढ्याप्रतिबंधादनास्तिकल्पेवं [illegible] डउपसर्गसंसर्गीर्घ्यैतिरगतमन्यथा च तयोराघं जंघाकांडेभ
नालोनरवकिरणालसत्केसरालीकरालः प्रत्यग्नालकरुकाभाप्रसरकिसलयोमंजुमंजीरभंगः भर्तुर्नृत्तानुकारेजयतिनि
जतनुस्वच्छलावण्यवापीसंभूतांभोजशोभांविदधदभिनवोदंडपादोभवान्याः अत्र विदधातिर्धारणे प्रयुक्तः नवधारणे
धारणलेवासमर्थः विसंसर्गेसाकरणे निपतत्वशक्तित्वात् अत्र समस्तु वाचकत्वं यथा लाडित्वा दावुदाहरिष्य
नैते रेवनिरूढत्वेप्रकाशेषु रसमर्थेधर्मेधर्मिणि योगाद्यैरपि शक्तिविरहः अथवा वैकेऽधर्मसामीप्रेसः विरदधाहित्सुदाहरणेत्व
वाचकप्रकरणमध्येसमर्थस्यैवेति प्रलपितं तदा वाचकत्वोदाहरणानवलोकनविवंधनेसंदर्भविरुद्धं वेत्यनादेयं॥

६१

का०प्र०
७३

दूनकतावीजेऽविवक्षितायानुपस्थितिरितिनित्यस्वार्थेन्निवाश्लीलमिति॥ अश्लीलस्याश्लीलत्वेसिद्धाहिस्राल्लव प्रत्ययः।
कपिलकादित्वाद्रेफस्यलत्वं तेयावकोत्सभाववदितिपर्यवसन्नं कोत्यस्मावश्लातिप्रहठकइतिव्रीडाजुगुप्सामंगलव्यक्ति
हेतुकस्तद्विशेषोवक्तव्यः नेवेतत्रयेऽनीतिप्रसक्तमनुगतंरूपमस्तीतिव्रीडादिहेतुकंकांतिमल्लन्नानार्थोपमश्लीलत्वाद्य
त्वर्थः तत्रप्रत्येकंत्रिविधंक विद्धिवक्षितस्यैवार्थस्यव्रीडाद्यालंबनत्वात् कचिदविवक्षितार्थस्यार्थांतरस्यतथात्वात् कचित
दर्थार्थस्यानिर्वाहेऽगोपिस्मृतिमात्रहेतुत्वात् स्वबुद्धिभुक्तचिकित्सिद्दुराद्धिरपते तत्रव्रीडाव्यंजकावर्थांतरस्यतथाभावीय
था साधनंसुमहद्यस्यपक्षान्यस्यविलोक्यते तस्यधीशालिनः कोन्यः सहेतारालितांभ्रुवं॥ अत्र सैन्यार्थकस्यसाधनशब्दस्य
पुंव्यंजनमर्थांतरं॥ जुगुप्साव्यंजको यथा मृतार्थस्मृतिमात्रहेतुत्वे यथा लीलातामरसाहतोऽन्यवनितानिःशंकदष्टाधरः
कश्चित्केसरदूषितेक्षणइवव्यामील्यनेत्रेस्थितः मुग्धाकुड्मलितानेनेनददद्वायुंस्थितातस्यसाभ्रांत्यातांतयाघ
नतिमृतेतेनानिःशंखचुंबिता॥ अत्रवायुशब्दोऽपानवायुंस्मारयतिनतुतदर्थतयाऽवाकरमुपपद्यते॥ अमंगलव्यंजकोवि

राम
७३

वक्षितस्यैवार्थस्य तत्थालेयथामृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाथा नरुधिरकलापो निःसपत्नो बभूव अतः रति विगलितबंधे केश
पाशे सुकेश्याः सति कुसुमसनाथे कं हरेदेष बर्हीं अत्र विनाशशब्दस्य विवक्षितत्वात् ऽनंगलैः एवं त्रिषु भिन्नप्रकारो दाहरणे
नप्रत्येकं त्रिप्रकारकत्वम् हनीयं स्याव साम्यात् दूषकताबीजं त्वनुभवसिद्धरसापकर्षकता दृशार्थोपस्थितिः नीरसेत्वम
त्कारापकर्षकत्वं तस्याः अथवा तादृशार्थोपस्थित्याश्लोके वैमुख्यं तद्बीजं अतः श्लमकथायां दोषत्वाभावः। तादृशोपस्थितेः श्लम
पोषकत्वात् भाव्यमेगलादिस्तु पनेकामशास्त्रस्थितो च न दोषत्वं वैमुख्याभावात् शिवलिंगभगिनीब्रह्माण्डादिशब्दे बहुशः सम
प्रीतं गुप्तलक्षितेषु असभ्यार्थानुपस्थितेः संदिग्धं विवक्षिताविवक्षितो भयार्थो यस्याप्रनानुकूलस्वरूपहन्यनं संदेहविषयः॥
यथा आलिंगितस्तत्रभवान्संपराये जयक्रियां आशीः परंपरां वंद्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु अत्र वंद्यामितिपदं वंदीशब्देन
सम्यं तेवंद्याशब्दे द्वितीयांते वेति संदेहः प्रथमे हठगृहीतमहिलायां कृपां कुर्विति द्वितीये नमस्यामाशीः परंपरामिति सर्वो
पपत्तेः साधकबाधकप्रमाणाभावात्संशयः दूषकताबीजं तु दैश्यानिर्णयाभावः अतो मत्तसंदेह एवोदेश्यस्तत्रयत्र वाच्या

दिमहिम्ना प्रकरणादिवशेन वा निश्चयस्तत्र वारोपत्वमिति॥ अप्रतीतमिति॥ नत्रोऽस्यार्थकतया शब्दानुशासनातिरिक्त
शास्त्रमात्रप्रसिद्धमित्यर्थः अत एवाप्रयुक्ताद्भेदः तस्यान्यत्रापि प्रसिद्धेः उदा सम्यक्ज्ञानमहाज्योतिर्गलिताशयताजुषः
विधीयमानमप्येतन्नभवेत्कर्मबंधनैः अत्राशयशब्दो मिथ्याज्ञानजन्यवासनार्थः स चैवं योगशास्त्र एव प्रसिद्धः ए
वं शास्त्रांतरप्रसिद्धमप्यूह्यं दूषकताबीजं तच्छास्त्रानभिज्ञस्यार्थानुपस्थितिः अत एव यत्र तच्छास्त्राभिज्ञ एव प्रतिपाद्यः
स्वयमेव परामर्शस्तत्र न दोषत्वं प्रस्तुतार्थानुपस्थित्युत्सूचकतया गुणत्वं॥ ग्राम्यमिति॥ केवले लोके प्रसिद्धं ग्राम्यं न तु शास्त्रेपि अ
त एवाप्रयुक्ताद्भेद इत्येके अपरे तु देशभेदेन संगृह्यते कटिशब्दादयस्तु नोदाहर्त्तव्याः किंतु गल्लमक्षादयस्तदु
दाहरणमयमस्तं कटिशब्दस्य शास्त्रेपि प्रसिद्धस्याप्युत्सन्नस्य चोदाहरणत्वेन दर्शितत्वात् तस्मात्समस्तलोकप्रसिद्धं
तस्मिन्देशे सर्वैर्लौकिकैर्यद्यस्मात्पापकल्पत्वमवच्छिद्यते तदित्यर्थः तेन देशभेदेपि संगृहीतं अत एवाग्रे खादनपानेपान
गह्वादय उदाहरणीयाः कलममहिषीदध्यादयस्त्वप्रस्तुताहर्त्तव्याः उदारा काबिनावरीकांतसंक्रांतद्युति ते मुखं त राम

पनीयशिलाशोभा कठिन्ना हरते मनः ॥ अत्र कटिशब्दः लोकान्तमिदं प्रतीतदर्थानुपस्थितिर्दूषकताबीजमिति ग्रन्थः वस्तु
तस्तु नागशब्दोपनागरोविहायगनाम्यशब्दप्रयोगाद्यकुरवेदग्र्येऽन्यनेनश्लोकवैमुख्यं तदित्योलोच्यते अत्र सर्वविदूषका
दावधमेवकुरिनदोषत्वं तस्यतथैवौचित्येनवैरस्याभावात् कटिशब्दस्तु नाम्यतामयोजकेनाश्लीलत्वमिति न तत्वं केरः ॥
ने ॥ नेयार्थ॰ नेयोर्थोपस्थतन्नैयत्वेनैनिहतालक्षणाः काश्चित् सामर्थ्यादिमिभाव्यते क्रियंते वाधुना काश्चित् काश्चि
न्नैवत्वमाक्षितइत्यनेनरूढिप्रयोजनाभ्यां विना निषिद्धपालक्षणातद्विषयत्वं यथा सरकाल्जसमुल्लासिपूर्णिमाश
र्वरीप्रियंकरोतितेमुखंवत्त्विचपेटायातनातिथिं अत्र चपेटापदं निर्जितत्वे लक्षणया प्रयुक्तं न त्वतयास्य रूढिर्न वा प्रयो
जनंमुख्यमात्पार्थातिरेकिणोऽर्थस्याप्रतीतेः दूषकताबीजं च रूढ्यभावेनार्थानुपस्थितिरिति नियांदोषः ॥ अयमनेवे
स क्लिष्टमित्यादि ॥ क्लिष्टादिकं दुष्टं पदं समासगतमेवेत्यभिसंबंधः तदयमर्थः क्लिष्टत्वादिदोषत्रयंपदितरसाहित्येनैव संभ
वति तथा च यदि तयोः पदयोः पद्यासमासः तदैव समासेनैकपद्यात्पददोषता ॥ असमासत्वे वाक्यदोषत्वमेव इत्यरे

काव्यप्र०
७५

ब्यं तु समासेऽसमासे च पददोषत्वं द्वितीयपद्येऽपि स्वैरेव दुष्टत्वादिति तत्र क्लिष्टत्वं अर्थप्रतीतौ क्लेशवत् यतो विवक्षितस्या
क्षितविशेषस्य प्रतिपत्तिर्विलंबितात् द्विलष्टोः निहतार्थदोषे तु पदार्थोपस्थितिरेव विलंबितेति ततो भेदः विलंबश्चाप्रत्यासत्ते
र्वा सामान्यशक्त्यात्मकरणाद्यभावे विवक्षितविशेषस्य झगनुपस्थितेर्वा आद्ये वाक्यमात्रदोषत्वं धम्मिल्लस्येत्यादौ अंत्ये प
पददोषत्वमपि तद्यथा अत्रिलोचनसंभूतज्योतिरुद्गमभासिभिः सदृशं शोभतेऽत्यर्थं भूपाल तव चेष्टितं अत्रिलोचनसंभूते
त्यादौ सामान्यतोऽवबोधाविलंबेऽपि अत्रिलोचनसंभूतेत्यादिना चंद्रादेर्झगनुपस्थितिः। अन्यस्यापि तथाभावात् नि
यामकस्याभावाच्च अतः कुमुदेत्यस्य व्यवधानेनोपस्थितिः इदमेव च अत्रिहृच्छेः सहृदूतस्योद्योतेनावभासिभिरिति पाठे
द्वितीयपद्येऽवाक्यदोषोदाहरणं दुष्टव्यम्॥ दूषकताबीजं प्रतीतिविलंबः प्रहेलिकादौ त्वस्य गुणत्वाद्दोषत्वं मनोरुत्वादौ तु गुण
त्वमपि तद्दोषत्वात्॥ अविमृष्टविधेयांशमन् अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत्त्वा धान्येन तथात्वं तथाऽनेतीति वी
गपतासाचानुपसर्जनीभूतत्वे सत्युद्देश्यानंतर्ये अतोऽन्यकारोद्यामित्यादौ लक्षणमयमुक्तेत्यादौ वक्तव्यादिः प्रथ
र यमकादावप्यदोषः प्रतीतिविलंबस्यानुद्देश्यत्वात्तेनानित्यदोषोऽयं १५४२४

राम
७५

150

मेऽक्तरूपप्राधान्याभावेन द्वितीये विधेयस्य प्रसज्यप्रतिषेधस्यानिर्देशेन विधिरविरहस्तत्वात् ठदाम्रद्धीमुत्कटत्वक्ता
विरलगलद्रक्तसंसक्तधाराधौतं छिन्नमस्तादोपनततत्पनगरज्जातमित्यत्र महिम्नाम् कैलासोच्छ्वासने छायापतिकापि
नो सर्पिर्दृष्टीहुरोमांतो हस्तौ चेषां किमेतत्फलमिहनगरीरक्षणो यत्प्रयासः अत्र नगरीरक्षणम् एव प्रयासस्य साफल्यं
महिम्नामित्यत्रानिष्यत्वं विधेये अप्राप्तत्वात् अतएव नानुवाद्यं प्राप्तत्वेऽलमित्यत्र महिम्नामफलत्वमेवोचितमतः विमृश्य
फलमित्यादिना नाभिसंबंधः स्यात् तच्च बहुव्रीहावन्यपदार्थे गुणीभूते विशेषणप्राधान्ये समासा न तु पाठन्यात् किं त्वीदृ
शं विधेयं च यद्यपि पदक्रमदाम्यासुपतिष्ठते तत्र प्राप्तमुद्दिश्याप्राप्तविधीयते न च समासे पदक्रमदानुपस्थितिः अत्र पदमुपस्थि
तो वचनतथाव्युत्पत्तिरिति एवं समासांतरेष्वपि विमृष्टं लब्धव्यम् तत्र कर्मधारये यथा स्रस्तांसमिते वारबरीयसी पुनः केसरदामका
ञ्ची न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य अत्र द्वितीयत्वं मौर्व्यामनूद्य विधेयं । तत्र समासे गुणीभू
तामौर्वी द्वितीयामितिप्राप्ते तु निराबाधा प्रतीतिः न तु त्रकांच्यां द्वितीयमौर्वीत्वं विधिः समे बोध्ये ऽप्यमतो नोक्तदोषावकाश इति चेत्

काप्र०
७६

नतथापिहिविशेषणांशस्यद्वितीयत्वस्यप्राधान्यंद्वितीयस्तद्भावे एकस्यान्यासीकरणेगोविस्यात मौर्वीलंतस्याप्रयोजकं अन्यस्या
पिसद्वितीयस्यांतरोवित्याद्वितिवस्तुविशेषपरिचायकतामात्रं तस्माद्विशिष्टविधावपिविशेषणमत्रप्राधान्येनवक्तव्यं अनतर
वाकरारादेकासंज्ञेत्यत्र एकत्वस्याप्राधान्यमसंगमयेनसमासोनाकारीतिव्याख्यातारः अन्यथातत्राप्येकत्रसंज्ञित्सुद्देश्ये
एकत्वविशिष्टसंज्ञाविधानेदोषोनस्यात बहुव्रीहावेवतद्वितार्थेगुणीभूतेन्यपदार्थेगुणीभावोयथावपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्म
तादिगंबरत्वेननिवेदितं वसुवरेषुपशालमन्गात्तिमन्यपतेतदस्तिकिंव्यस्तमपित्रिलोचने अत्रवरेषुमार्गणीयानांधर्माणांवे
कल्पदर्शनमस्तावाञ्जन्मन्यलक्ष्यत्वंविधित्सितं तत्रसमासेन्यभूतं अलक्ष्यताजनिरितिपाठेपोवायदिविपर्ययसत्वेविमृश्या
सन्निबंधनमप्राधान्यंनिवर्त्तते नतुसमासेयथा आनीदसिंधुरीतिचापलशालिस्थितसंदानेनेकमदनेक्षणभ्रमयमुक्ता
यामवदेवभवतात्तदुदंतचिंतातोतितनोतितनवसंमतिभिरिविगस्तान् अत्रावांतरवाक्येमनुक्तेत्यनेन नवजलधरः सं
न्नद्धोयनेरमनिशाचरःसुरधनुरिदंहराकृष्टंनतामसारासतने अयमपिपटुधारासारोनबाणपरंपराकनकनिकषस्नि-

राम
७६

२ नुवादेनान्यत्किंचिद्विधेयमस्ति नवसमासेन नञः प्रसज्यप्रति

ग्वाविधु ख्रियान्नममो वैशी त्वं नैव मसज्यप्रतिषेध एव विधेयो न तन्तु गोयात्मान्यौ मत्र स्तोमे ज्ञेषर्म मनाजरः अमधुरा दर्देसो
र्म्म नसक्तः स्वरवमत्वमत तस्य त्रात्र स्तवाद्यनुवादेनात्मनो गोपनादिवदनुक्ततौ पर्युदासः सविशेषो यत्रोत्तरपदेन नञ्त्रितिं
कथं तर्हि अभ्याहृभोजी स्यादेव मसज्यप्रतिषेधलाभः पर्युदासेनाक्षेपात् न नु पर्युदासार्थो ऽमुक्तत्वमेव विधीयतां फलाविशे
षादिति चेद्भवेदृष्टे वैपरीत्यं तथा सति क्षरणमपीत्यनेन न संबंधः स्यात् सहि मुक्तत्वेनैव प्रतियोगिना विवक्षितो न च पर्युदासे
तथा संभवः नन्वेवमपि नाविमृष्टविधेयांशता विधेयस्यानुपस्थितेः किं तु धारणोपि दृष्टांतिवद्वाचकत्वमेव स्यात् समासे
ऽर्थांतरनिरूढत्वादिति चेत् प्राधान्येनानिर्देशस्य तथाप्यक्षतेः अत एव प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्रेत्याहुरित्युक्तं नत्व
प्राधान्येन निर्दिष्ट इति तर्हि विधवदित्यस्याप्यत्रैवांतर्भाव इति चेन्न तदर्थस्यानिर्दिष्टस्याप्यविधेयत्वात् अस्तु केवलस्याविमृष्ट
विधेयांशस्यावाचकमवेशाइति चेत् न उभयोर संकीर्णस्थलसंभवे वैकल्पिकत्वं करेष्य दोषात् दूषकता बीजं च विवक्षितार्था
प्रत्ययः तस्मान्नित्य दोषोयं॥ विरुद्धमतिकृत पदांतरसंनिधानेन प्रकृतमती तिन्यक्कारमतीति जनकं तद्वैरमनेकधा प्रव

का.प्र
७८

त्तेति क्वचित्समासांतरविग्रहेण यथा सुधाकरकराकारविशारदविचेष्टितः अकार्यमित्रमेकोऽसौ तस्य किं वर्णयामहे अत्र का
र्यमंतरेणामित्रमिति विवक्षितं [illegible]
[illegible] अकार्यमित्रमिति तु प्रतीयते क्वचिन्नामपदयोः समासे विरुद्धार्थनिरूढपदघटनया यथा
चिरकालपरिप्राप्तलोचनानंददायिनः कांताकांतस्य सहसा किं दधाति गलग्रहः अत्र कंठग्रहः इति यावि वक्षितो गल
ग्रहशब्दो रोगविशेषे निरूढः क्वचिद्विवक्षितविशेषपरत्वे पदवैयर्थ्यप्रसंगेनाविवक्षितविशेषपरत्वं तावद्यथा नेत्रा
स्यापदिनामभूतकरुणासंतानशोतालनेत्तेन भारुजताधनुर्भगवतो देवाद्भवानीपतेः तस्मत्सु मदांधतारकवध
हिमवस्य दत्तो भवः स्कंदः स्कंद इव प्रियो हमथवा शिष्यः कथं विस्मृतः अत्र भवस्य पत्नीत्वर्थे भवानीति सिद्धं तथाच
भवपत्नीपतेः प्रतीयमानो भवातिरिक्तः स इव प्रतीयते नहि भव एवाभिधेयो भवपत्नीपतिरिति प्रयोगोऽस्योग्यः स्वे
तसां क्वचित्समासे केऽपि समस्यमानपदयोर्थ्यैयतया यथा जेरपि यदाहतो प्राप्तवतः सोऽपि गिरिसुतासिंहः

राम
७८

ग

सविधे गिरहंकारः पापाह्वः स्रोविकारमरा॥ अविकारमणपदयोर्गौरी प्रीतिकारकत्ववन्मात्स्वामित्वमप्यर्थः॥ दूष क
ता वीजं विवक्षितार्थतिरस्कारोपस्थितिः अतो यत्र विरुद्धार्थो विवक्षित एव तत्रादोषत्वं क्लिष्टत्वादिविशेषेषु समासग
तत्वनियमविधानात् श्रुतिकटुसमस्तनिष्ठानि यमोभ्यनुज्ञातः॥ तत्रासमासगतमुदाहृतमेव॥ समासगतेषु श्रुतिकटु
यथा सुदूरे वसुधालांद्गतरं गितविलोचना वहिनिष्ठीदनाहेर्विकीलक्ष्म समुपागतः समासादेकपद्येवं च्युतसंस्क
त्यादयो दृष्टव्याः॥ उक्तान्यददोषान्यदेकदेशो वा क्वचिदादिशति॥ अयास्यच्युतसंस्कारमसमर्थनिरर्थके वा
क्येपि दोषाः संत्येतेपदस्यांशेपि केवलं॥ च्युतसंस्कारेत्यादिभाविमधानो निर्दिष्टः॥ एतेष्विति श्रुतिकटादिपदमष्टत्रिनिमि
त्रभूताः श्रुतिकटुत्वादयस्त्रयः॥ अत्र यत्र पदांतरसाहित्येन पदानां दुष्टत्वं स वाक्यदोषः॥ नेत्यसाधुसमर्थनिरर्थकानां
दुष्टत्वे पदांतरसाहित्यापेक्षेति तन्निमित्तपापासन्नमितिहेमराय॥ तत्र तत्र सोऽप्येषत्वादोषः श्रुतिकटोर्दुष्टत्वे पदांतरसाहि
त्यस्यानपेक्षणीयत्वात् दुराहरणविरोधात्॥ नेवं तत्रापि तत्र वेति वाच्यं परुषवर्णारब्धत्वस्य स्वत एव सत्वात् तथा

का०प्र०
७८

ग

त्वेपि दासपर्यौल वो दुष्प्राप्यवनत्वाद्यप्रयुक्तत्वमुदाहरणव्याप्तिः नहि तत्रापि दुष्टत्वे पदांतरापेक्षेति वक्तुमपि शक्यते किं
वाचकमथ समर्थस्तमानशीलं किमिति नाशास्तिनिहितत्वर्व्याख्यानेषु विनिगमकं वक्तव्यमिति अत्र ब्रूमः विवक्षि
तधर्मिमत्वाघकशब्दद्वहितत्वे सति नानापदद्वहितत्वमेवात्र वाचकद्वहितत्वमभिप्रेतं न्यक्कारो ह्ययमित्यत्रापि नाव्याप्तिः उ
द्देश्यविधेयाभिधायकयोर्द्वयोरपि दुष्टत्वात् अत एवाविमृष्टविधेयांशमित्यत्रांशपदोपादाने योसौ समगेन वागतद्
सुदाहरणे प्रकाशे स्फुटमेतत् एवं चयुक्तं श्रुतसंस्कृत्यादि सुदृषनमं न चासमर्थे समर्थसहोदरस्यावाचकस्यापि
सुदाहृतो युक्तः तेनापि केनचिद्विवक्षितधर्मिज्ञापकत्वात् यथोदाहृतेन अंशपदेन सुदृस्तेषु पुनर्नकोपि भेदो
विवक्षितधर्मिप्रतिपादक इति ॥ तत्र श्रुतिकटु वाक्यगतं यथा सोध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट पितॄनतार्प्सीत् समममंस्त
बंधून् व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ समूलघातं न्यवधीदरींश्च व्यक्तौ अप्रयुक्तं यथा सपातु वो दुष्प्रच्यवनो भावुका
नां परं परां अनेडमूकतां घेत्तु घनदोषे रसम्मतान्दुश्च्यावनशब्द इंद्रे अनेडमूकशब्दश्चेडमूके प्रयुक्तोपि नि

रा
राम
७८

हतार्थे यथ्यांसायकसहायबाहोर्मेकरवज्ञ विययमितक्षमाधिपतेः अश्वरुत्विर्मौस्वरस्तेमाहित राम्वनिपश्लोकः॥ अ
त्रसायकशब्दः खड्गेमकरध्वजशब्दः समुद्रेक्षमाशब्दो भूमौ अ[illegible]नशब्दः [illegible] इ श्लोकशब्दो यशसिस्वमप्युक्तः॥ नचैष
मतेषु प्रसिद्धिः भूयस्तं अतः प्रसिद्धैः शरमहनक्षोणिपदयपदेरर्थैर्निहताथीः अनुचितार्थपदत्वं कुविंदस्त्वं तावत्पटप
सिगुणग्रामनामभितो यशो रां घेत्यतो दिशि दिशि वनगतास्त्वबहिर्भोशारण्योत्स्याकौतस्फुटविकटसर्वांगसुभगानथ्या
पिलवकी त्रिभिर्भमति विगताछादनमिहं अनकुविंदइतितंडवायंपटपसीति पटकरोबीतिगुणोतितंतंननेति वल्ली नै
पशाङ्कस्यकारस्यश्लेषादपशः विगताछादनमित्यर्थो नुपश्लोक्यमानानायकर्णचोतकतया अनुचितार्थकाशपतिः अ
नावकंयप्रासमोत्माद्विस्तुधामाप्यविषमाश्रयः कपेत्यपेनिद्रांसहस्रपत्राणां नीपलापनपरापत्रणां ॥ अत्रैनेत्रा जलरुह्म
मा इ जलदः प्रकृष्टः न्नमा समर्गतं हिंस्तुधानेत्यस्यविशेषणं ॥ अत्रापात्नमाडिनिमकृष्णजलदे विस्तुधानेनिविस्तुप
देविषमाभ्यदतिसहास्येत्निङ्गितिसंकोचेसहस्रपत्रेति सहस्रदलेमकृष्णजलदत्वादिनाप्रकारेणाधावकानिका

काप्र
७८ विवा

निर्[illegible]थमिरिणिशक्रान्येवेति पद्योक्त्वाकृपदोषतं अथश्लेषबीजोपिय[illegible]स्यपतेरूपसंपंदीती कंपनावामलोचनातनस्य हरणोत्सा
स्वतीमो हन्त्मादृथे अत्रोयसप्रंपतीति सुरतौ रंभंमहरणो नेति ताडनविशेषस्तोहन नमिति चार्थान्तरं प्रतिपादयद्व्रीडादायि जुगुप्सा
दापि [illegible] ते न्येषांतिसम श्लानिपरोत्सर्गंच भुजते इतरार्थगतहेयेषां कुर्वीनास्या स्यवर्तने अत्र वांतोत्सर्गशब्दो व्रीडादिनिपुरीषादि
तयाप्रवर्त्तनमिति पुरीषार्थांतरतया जुगुप्सा प्रयच्छंति अमंगलार्थमप्या पितृवनमिव हर्विरिवारगरोतप्रत्रमे भवति सपदि
पावकान्वये हृदयमशोषितशोकशल्यं कैलासपिसर्गहं यावनेवंशइतिवद्विवासितेपितृवनेत्येषां पावकान्वयशब्दोस्मशानवह्नि
संबंधरूपामंगलार्थोतरेसंदिग्धं यथा सुरालयोल्लासपरः प्राप्तपर्याप्तकंपनः मार्गणप्रवरोभास्वद्भूतिरेषविलोक्यतां अत्रे
सुरालयेति देवगृहमदिरामंदिरयोः प्राप्तपर्याप्तकंपन इति प्राप्तसैन्यबलप्राप्तकंपतयोरूपस्याबकं एवमन्येपि अप्रतीतं य
था तस्याधिमात्रोपायसंपत्नी व्रतसंवेगतानुषः दृढभूमिः प्रियप्राप्तौ य[illegible]ः स फलितः सखे अधिमात्रोपाय दृढहानवानुपाये
यमादिर्यस्पतीव्रः परमः संवेगो वैराग्यं यस्य तत्प्राप्तुकस्य दृढभूमिर्दृढसंस्कारः इदं योगशास्त्रमात्रप्रयोज्यमधिमात्रोपायमित्येति

यो

न

दा

व्रजानिमस्त्

राम
७८

त्रिविधा अधियोगिनः प्रत्येकं मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगश्चेति त्रिविधाः॥ अत्राधिमात्रादयः शब्दा योगशास्त्रमात्रोपा
त्तेप्रसिद्धाः मान्मथ्यथा तौ तूलमतगह्वोयं भक्ष्यं जनस्यातिमानुषः करोति खादनं पानं सदैव लपयानतथा अत्र गतमद्रमानुषग
दनयान शास्त्रग्राम्या॥ नेयार्थं यथा वल्लवेद्र्यैवरणेः क्षतसत्वरजः पराणि ध्वंक्या रचिता नेत्रयुद्वं वेदयसांप्रतम् अत्र वल्लवेद्र
ये शाचरणेः क्षतसत्वरजः पराणि ध्वंक्या रचिता नेत्रयुद्वं वेदयसांप्रतम् अत्र वल्लवेद्र्यं शाब्दे नांबरमणो विवक्षितत्वाद्वल्लशाब्दे
न गगनं विवक्षितं न चास्यात्र शक्तिरिति वाचकत्वलक्षणेन शक्यसंबंधे नांबरपदं लक्षयति तस्मात्वगगनमतीतिः यद्यास्व
वाचकवाच्यत्वलक्षणशक्यसंबंधेन गगनमेव लक्षयतीति लक्षितलक्षणा लक्षणा वेति वस्तुगतिः एवं वैद्र्ये लस्यमरणे
वरणे तस्य पादे सत्वरजःपरे तस्य तमश्छिनि ध्वंक्ये तस्य वाच लायां भूनो युद्धमित्यस्य द्वं दवेदये तस्य बोधने लक्षणेव न च न
द्वीजं रूढिः प्रयोजनं वेति नेयार्थं॥ क्लिष्टं यथा धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरंगशावाक्ष्याः रज्यात्यपूर्वबंधव्युत्पत्तेर्मा
नसं शोभां॥ अत्र कुरंगशावाक्ष्या धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति संबंधे प्रतीतिव्यवधानं अविमृष्टवि

159

का॰ प्र॰
८०

धेयांशस्यान्यत्कारो ह्युपमेवमेयद्रपस्तत्राप्यसौ तापसः सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः धिग्धिक्छक्रजि
तं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः अत्रास्मरि सत्वं मयमित्यनूद्य मांसं क्षा
रत्वं विधीयते ऽतोयमेव न्यक्कार इति वाच्यं अनुवाद्यमनुक्त्वैव नो विधेयमुदीरयेदिति हि वचनात् अन्यथा त्वेवं परि ये
न विलेखेन वाक्यार्थाभावः प्रतीयेत अयं न्यक्कार इति उभयोः पदयोः परयोर्दुष्टत्वाद्वाक्यदोषत्वं अत एव समासगतमेव
दं दुष्टमित्युक्तं अपि वात्रह्यो छूनैरिति असंगतं उच्छूनत्वमात्रस्यैवानुवादो चित्यात् न तु वृथात्वविशेषितस्य किमेभिरि
त्यनेन वृथात्वस्यैव विधेयत्वात् अर्थभेदोपगमेऽपि किमेभिः किमेभिरिति वचैक्यस्याभिधानविरोधात् वृथोच्छूनस्य तदोऽस्ति त्वा
त् ननु न्यक्कारो यदि तत्रैवपरीत्ये न विधेयत्वमतस्तया दर्शदोष एवायं स्यादिति चेत् न तस्य तत्र विवक्षितो दोष्टुष्टः किं तु
क्रमविशेषाद्विवक्षितार्थप्रत्ययपरत्वेति शब्दविशेषस्य वा पराध्यति शब्दान्तरेण तत्प्रतीतेरवैकल्यात् यथा विस्रब्धमिति के
ति नके बले विधेयस्योपस्थापनं तत्रसुक्कमाख्यामेवापवाद्यदोषः किं तु विधेयानुपस्थितावपि यथा अयं गहे हारिततरीगा

नरंमिते दृशोर्मुर्बोरलोलतविलासवेल्लितं विस्मारिरोमांचकंचुकेन नोस्तनोतियोसेसुभगेनवागतः अत्रयोसावितिपदद्वय
मुद्देश्यविधेयार्थकतयाविवक्षितं उद्देश्यवाचिनोयच्छब्दस्य स्वार्थपरामर्शकतच्छब्दापेक्षितत्वात् नचेतत्रत्रातियादकं यच्छ
ब्दसान्निध्येनादसारीनोमसिद्धपरामर्शकत्वात् ननुकेवलयोरपियत्तदोः प्रयोगदर्शनात्साकांक्षत्वमेवानयोरसिद्धं उच्यते अ
नयोः परस्परार्थापेक्षार्थकत्वंनियतमेव एतदेवोक्तं यत्तदोर्नित्याभिसंबंध इति॥ सचाभिसंबंधः शाब्द आर्थो वा तत्रद्वयो
रुपादाने शाब्दः यथास्त्रुर्मतिः श्रेयसि यस्य नादर इति एकस्य द्वयोरपि वानुपादाने त्वार्थः अनुपात्तस्यापि सामर्थ्याद्देवाक्षे
यात तत्रतच्छब्देन यच्छब्दाक्षेपः प्रक्रांतप्रसिद्धानुभूतार्थकेन यथा कातर्यं केवलानीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितं अतः सि
द्धं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेपक्षः अत्र स इति प्रक्रांतेराजानमाह इयंगतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपा
लिनः कला च सा कांतिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी अत्रसेति प्रसिद्धं उत्कंपिनी भयपरिस्खलितांशु
कांताते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपंती क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा धूमांधितेन दहनेन न वीक्षितासि अत्रतेत्यनु

काप्र
८१

म्लेनेत्रिच्छप्येषुपञ्चष्टस्योपादानेनावश्यापेक्षणीयेतदभावेप्याक्षेपादेवयः पूर्वोक्तगुणवान्यायप्रसिद्ध्यपेक्षानुक्ततेइतिवृत्त
यावियातान यच्छेष्टस्तत्रखाक्यगतस्वसर्वत्रतच्छब्दाक्षेपसमर्थः यथासाधुचंद्रमसिपुष्करैः कृतंमीलितंयदभिराम
ताधिके उद्यताजपिनिकामिनीमुखेतेनसाहसमनुष्ठितंपुनः यथावममममातभीरितिवत्सवत्सलतयाकिन्नामन्नाचर्यते
भिन्नाशिरास्थिरताविवेकविनयाः कार्येत्त्वदर्थितं इत्यालोच्य विमृश्य मामिहमन्नागताहितंस्थीयतांयावत्त्वद्हृदयविश्रयो
गत्सुभगालक्ष्मीमुपालभ्यते पूर्ववाक्यगतस्तु तदाक्षेपासमर्थत्वात्तदुपादानमेवापेक्षते यथा श्रोराहरणे पूर्वार्द्धपादयो
व्येलासेनन्तुपूर्ववाक्यगतोप्ययंतदाक्षेपसमर्थो यथातत्रस्तुयदिहाश्रितंकुवलयैरित्यादो इतिचेत् सत्वेसमर्थोनितुसर्व
त्रकिंतयदीसैतावइयत्तत्समर्थोपि वेदितिवा उत्तरवाक्यगतस्तु सकलरूपस्तत्येतिविशेषः यदायदीत्वमयमिदन्नत
पञ्चष्टः तद्विभिन्नस्वभावमेव एवंचेच्छप्रोपिदयोरप्यनुपादानेप्यार्थीयत्रदोः संबंधः यथाये नाम केचिदिहनः प्रथयंत्य
वज्ञांजानंतितेकिमपितान्प्रतिनैषयत्नः उत्पत्स्यतेस्तिममकोपिसमानधर्मा कालोह्ययंनिरवधिर्विपुलाचपृथ्वी अत्रपराम

८१

162

उत्पत्स्यतेऽस्ति वा मम समानधर्मा ते प्रतियत्न इति स्फुटमेवावगम्यते यथा श्रुते हि न द्वयीर्ईं नकथमप्यन्वयः पन्नु प्रक्रो
ताद्यर्थकस्य तच्छब्दस्य तच्छब्दस्य यच्छब्दापेक्षैवेति व्याख्याने तच्छक्तिविवेकाद्यनालोचनमेव नेमकाशकाराद्यभ
भिमतं च यदयं यच्छब्दोपादानं नापेक्षते तद्यथाह ननु यच्छब्दं नापेक्षत इति तस्माद्यथाव्याख्यातमेवादरणीयं एवं च योऽसौ
सुभगे इत्यत्र तच्छब्दस्यानुपादानात्तेषामसंभवाद्यच्छब्दः साकांक्षः ननु स्यादेवैतद्यदि तच्छब्दार्थे कोऽयमदःशब्दो न स्या
दिति चेन्न तर्हि किमदस्तच्छब्दपर्यायतया तत्प्रयोग इति असौ मरुच्चुम्बितचारुकेसरः प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः वियुक्त
रामातुरदृष्टिवीक्षितो वसन्तकालो हनुमानिवागतः इत्यत्रादःशब्दस्तच्छब्दार्थमेवाभिदध्यान्न त्विदमर्थे अयमेवं
पास्यादिष्टा यन्निमालं बस्ते नर्हि करवालकरालदोःसहायो युधि योऽसौ विजयार्जुनैकमल्लः यदि भूपतिना स तत्र कार्ये
विनियुज्येत ततः कृते कृतं स्यादित्यत्रासाविदत्र पुनरुक्तं स्यात् अदःशब्दे तु तदर्थाभिधानात् नन्वर्थान्तरमस्य न निषे
धामः किं त्वनुजानीमस्तदर्थकत्वं कथमन्यथा योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीश निखिलं भवद्वपुः॥ आत्मपक्षप

काप्र
८२

रिपूरिते जगत्यस्मिन्नित्यमुरिवनः कुतो भयमित्यत्रेदं शाङ्कस्यापि तच्छब्दार्थकता इदमदसोः समानधीलक्षणा रीतिचेत् सत्य
मात्यपरं तु यच्छब्दाव्यवहितानन्तरवर्ती समानाधिकरणस्तच्छब्दोपि यत्र सिद्धिमात्रे निरूढः किं पुनरिदमादिः यथा यत्र दृष्टि
तमस्तु गेहान्तर्गतो स्पर्शपतेंद्रीव्यक्ता क्लेशदातेन नूनं तदपि हारितं इत्यादौ तस्मायो विकल्पमित्यत्रैव व्यवस्थानेनाह:
प्रयोगे यच्छब्दोऽनन्तव्यवधानेन कथं नहि न केवलं योमहतोपभाषते भ्रश्यतीति तस्मादपि यः स पापभागित्यत्र तच्छब्दो नप्र
सिद्धार्थ इति चेत् यच्छब्दत्रविच्छेदेन व्यवधानात् योगस्य विलम्बेन तुं संभिन्नाय यच्छब्दे कनिविष्टेकदेशत्वेनाविच्छेदात् ननु भ
वेदेवं पदद्वयस्थ्योर्नित्यापेक्षसंबंधः स्यात्तत् एव तन्नास्ति कथमन्यथा पदपत्त्यागं प्रति जहि जगन्नाथ नमस्यत नमइत्यत्रै
कपत्नराम एवस्यैकेन तद्विपरामर्शेपि द्वितीययच्छब्दान्निराकांक्षा प्रतीतिः द्वितीयतत्पदाभावात् नचतत्राद्योयोपिप
दः पूर्ववाक्यगतत्वादितिमेवं नरवत्वे केनैवरूपेण यत्र द्वयोः परामर्शनियम इति ब्रूमः किं तं कस्यतां प्रपं परामर्शइति तथा
चात्रापि यायात्मकं वस्तु येन केन केन विद्धिशो यद्यमेन यत्पदाभ्यां परामृष्टं न तत्पदेन तु पापत्वेनैकेनेति को विरोधः वस्तुत

रा.प्र
८२

यथा इति त्रिनयनहृदयं किं तन्नित्यवीप्सयेरिति सूत्रेण वीप्सायां यदो द्वित्वाय न्नोपमादेयः तथा चादेशिना एकेन यत्पदेन तत्प
देन च काम्यानमप्येकेनैव रूपेण पापरामर्शः आदेशस्तु साकल्येन संबंधं परताम न्नाहकं इति पत्पदी येनैव तेन तदुपपत्तौ न तत्पद
पत्र तु न तत्पदे विधीयस्य तत्र न पत्पदे व्यादेशः किं तु भाभ्यां रूपद्वयेन सर्वो यस्यो क्तमिति सारं असमासे व्येकपदगतत्वेना
स्य वाक्यदोषत्वं यथा किं लोभेन विलंघितः स भरतो येनैतदेवं कृतं मात्रा स्त्री लघुतां गता किम् यथा मानैवमेम म्यमानि
ष्येतन्ममर्षिंतितं हित यमप्याप्यो नुजो सो गुरुमी तातातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधान्नाकृतं अत्र कलत्रे तातसंबंध
स्यानुजे वा येसंबंधस्योत्कर्षाधायकत्वेन विधित्सितयोः समासाद्गुणीभावः वाक्यदोषत्वं तु यथा तदुक्तं सोयं षष्ठी तत्पु
रुषः समासः एवं समासांतरेपि विरुद्धमतिकृद्यथा श्रितसोमारक्तभुवः शिवालिंगितमूर्तयः विग्रहक्षपसोनाथ
घोरते तेगतासुरवाः अत्र क्षोतिमंतो तुरक्तमुवः कत्पागालिंगिताः युद्धक्षपणोनद्धः भगवंतः घोरते इति विवक्षितो
मियतितारुधिरस्या नामिश्रिवाभिराल्लिंगिताः शरीरस्य परोन्नगतप्राणाद्युपाः घोरते इति विरुद्धं प्रतीयते असमस्त परार्थे

रि

काप्र
८३

विरुद्धोऽर्थो विवक्षित इति ततो भेदः । अप्रकाशितविरुद्धसंकरः । तत्राश्लिष्यानुशासनस्य व्यंजकतयाविशेषात् यदेकदे
शे यथासंभवमुदाहरणानि तत्र श्रुतिकटु यथा अलमतिचपलत्वात्स्वप्नमायोपमत्वात्परिणतिविरसत्वात्संगमेनांग
नानां इति पदैकदेशे तत्कलत्वस्त्वमालोचयामोऽस्त इपि नहरिणाक्षी विस्मरत्यंतरात्मा एकत्रपदे वर्णद्वयकटुत्वे पददोषत्वं
पदस्यैव कटुत्वप्रतीतेः एकस्यैव तथात्वे पदैकदेशदोषत्वे न चैवं संसोध्येछेत्यादौ प्रत्येकं पददोषाभावात्केवलवाक्यदोषत्वे
ति वाच्यं नहि नानापददुष्टत्वे वाक्यदोषता किंतु नानापदवृत्तितामात्रेण सा च पदावच्छेदेन तद्देकदेशावच्छेदेन वेति
को विशेषः त्वादिसमस्यकटुत्वात्स्मातो । तदुच्छसिद्धेऽकुरुदेवकायेम वीतिरलभ्य एव अपेक्षते तैर्भ्रत्यथमंगलच्छेमे वीडां
कुरुः प्राणुदयादिवांभः अत्र सिध्ये लक्ष्मेदसुद्दस्यद्धे निहताश्च एव यथा यश्चाप्सरो विभ्रममंडनानां संपादयित्री शि
खरैर्विभर्ति । बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसंध्यामिव धातुमत्तां अत्र मत्ताशब्दः स हि क्षीबायां सुप्रसिद्धः नि
रर्थकं यथा आदाय चंगनपुंगलिमवपुंश्चासानि लोहासितमोत्सर्ये हि रहानलेनत्ववतः संतापितानां दृशां

राम
८३

166

प्रत्येव निषेधकमस्त्युपयमादेवस्य चेतो भुवो मह्षीनामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरंगेक्षणा अत्र दृशामिति बहुवचन
मविवक्षितार्थमेव छन्दपूरणायोपात्तं। एकस्याः कुरं[illegible]गेक्षणाया दृग्बहुत्वाभावात्
म्लसबलितेत्यादिव्यापारभेदात्कुत्वमिति चेत् तत्रेक्षणे इतिवदस्यादनुपादानात् नच भावसाधनतयातैयादृक्त्व
वृत्तव्यापारे वर्त्तते विशेषणानन्वयप्रसंगात् एवं कुरुतइत्यात्मनेपदमपि निरर्थकं। प्रधानक्रियाफलसंबंधस्य क
र्त्रभिविवक्षणात् नच्चाशिषिनाथइतिवत् कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलत्वाभावेप्या। त्मनेपदमस्त्वेवनतुनिरर्थकं नाथतुइ
परं नियमयतो। नाशिषितरभावो बोध्यते तस्माद्योवनेतस्य पुनरसाधुत्वं स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल
इत्यनेनतु कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलविवक्षायांतन्नियमयतापराभिसंबंधविवक्षायांतन्निषेधः प्रतिपाद्यतेइति तत्रे
वासाधुत्वंनतु कर्त्रभिप्रेतत्वाभावमात्रे अतएव कर्त्रभिप्रायइतिकिं पराभिप्रेतक्रियाफलेनाभ्युदितस्योचत् नतु कर्त्री

काप्र
८४

भिप्रेतक्रियाफलत्वाभावद्द्योतनं वात्र पराभिप्रेतक्रियाफलत्वं द्योत्यं किं तु कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलत्वाद्योतनमा
त्रमिति नासाधुत्वं एवं बहुषु बहुवचनमित्येतत्सूत्रं बहुवचने नियमपरं नैकयोः स्थितयोः किन्त्विषुभिः ननु बहुत्वविव
क्षामात्रे इत्याभित्व न नहि त्वेकत्वे विवक्षिते येनासाधुत्वं स्यात् किं तु बहुत्वविवक्षामात्रमित्यनर्थो तेवेति पुत्क्रमोत्पस्य
मत एते भावप्रत्ययाभिप्रायेणानिरर्थकत्वं समुदायाभिप्रायेणासाधुत्वमेवेति चंडीदासमतमनादेयमन्यथा वाक्यं यथा
येस्मिन् पुरविजयी कार्त्तिकेयो विजेयः शास्त्रव्यस्तः सूदनमुदधिर्मूर्खोऽयं हन्तकारः स्वस्त्येवेत्किं तु कृतवतारेणु काकंठबा
बद्धस्पर्द्धस्तव परस्तुभा लक्ष्मीतेवं द्रहासः अत्र विज्ञेय इति परस्मैपदः क्रमत्पपार्थप्रयुक्तस्तत्र बाधकः ७ अश्ली
लेषु व्रीडादायि यथा अतिपेलवमतिपरिमितवर्णं लघुतरमुदाहरति शठः परमार्थतः स हृदयं वहति पुनः कालकूट
घटितमिव अत्र पेलवेति पेलवशब्दैकदेशो गुह्याङ्गस्मारकतया व्रीडादायि जुगुप्सादायि यथा यः प्रयतेस्तु रसरिन्मुर
तीर्थस्नानेन शास्त्रपरिशीलनकीलनेन सौजन्यमान्यजनि रूर्जितमूर्जितानां सोयं दृशोः पतति कस्यचिदे राम
८४

वपुसः अत्र पर्येति पृथग्व्यंजकतया जुगुप्सादापि अमंगलत्वेय थाविनयप्रणयैकके तनं सततं यो भवदंगतानुषः कथमेव
सतद्वदीक्ष्यतां तदभिप्रेतपदं समागतः अत्र प्रेतेति भागो ऽमंगलस्यस्मारकः संदिग्धं यथा कस्मिन्कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्र
पत्रे तराम् अयं साधुचरस्तस्माद्दं जलिर्बध्यतामिह अमंगचरभागो ऽत्र तपर्वैचराडितिवरटमत्पयो वाचूरेष्ठ इति टीत अचरधा
त्वैवेति संदेहात् पूर्वं साधुरिति वा साधुषु वरमीति वार्थ इति संदेहः नेयार्थं यथा किमुच्यते ऽस्य भूयालमोलिमालाम हामरो
रोः स्तुदुर्लभं वचो बाणोस्ते जेयस्य विभाव्यते। अत्र वक्त्रो बाणगण्डो गीर्वाणो विवक्षितः न च तत्र समर्थः गीर्वाणशब्द
रेव समस्तयोस्तदर्थे रूढिः न तु तत्पर्यायांतरायां अत एव गीः स्वरादिशब्दोपि न त्वा समर्थः पर्यायपरिहारसहत्वात् न स
इवः शब्दे नगीः शब्दो लक्ष्यते न च तत्र रूढिः प्रयोगः नवेति नेयार्थता एवं जलध्यादिशब्देपि परवर्त्तनं द्रष्टव्यं परं तु तत्रोत्र
पदमेव परिहारसहं वडवानलादौ न पूर्वं पदमेवेति तदन्यपरिवर्त्तने। थ दोषः॥ नन्वसमर्थत्वं विवक्षितार्थमतीतिसाम
र्थ्ये विरह एवोच्यतां सवमप्रसिद्ध्या वा तस्मनयाधभावाहेतुप्रयुक्ता वाचकानिहतार्थादयो। असमर्थदाभविलसमर्हतीति कि

169

का प्र
८५

मि३

मितिप्रत्यभिज्ञा निर्दिष्टा इति चेन्न प्रथमात्र परं त्वन्येरलंकारकैर्भेदेन दर्शिता इति तत्रैव निर्दिष्टाः किंच वैजात्याभावेपि शिष्यबुद्धिवैश
द्याय मभेदाव्रक्ताः एवेस्मतोपि विभज्योक्ता इति अथ वाक्यमात्रदोषलक्षणमाह प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसंधिहत
वृत्तं न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तं अर्धान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यं अपदस्थपदस
मासं संकीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतं भग्नप्रक्रमम् अक्रमम् अमतपरार्थं वाक्यमेव तथा अत्रापि रूढियोगाभ्यां यद्दोषोपस्थि
तौ लक्षणवाक्यत्वोपस्थितिः वाक्यमेव तथा प्रतिकूलवर्णत्वादिकं वाक्य एव दोषो न तु पदादिष्वपीत्यर्थः तत्र प्रतिकूलवर्णं
विवक्षितरसादेः प्रतिकूलाः अननुगुणाश्च वर्णा यत्र तत् अननुगुणत्वं वर्णानां गुणविवेचनावसरे वक्ष्यते शृंगारे यथा अ
कुंठोत्कंठया पूर्णमाकंठं कलकंठि मां कंबुकंठ्याः सवर्णं कंठे कुरु कंठार्तिमुद्धर अत्र टवर्गः शृंगारप्रतिकूलः अटवर्गा
इत्यादिना प्रतिषेधात् रौद्रे यथा देशः सोयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन्ह्रदाः पूरिताः क्षत्रादेव तथाविधः परिभवस्तात
स्य केशग्रहात् तान्येवाहितहेतिघस्मरगुरूण्यस्त्राणि भास्वन्ति मे यद्रामेण कृतं तदद्य कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधनः अ

राम
८५

अत्र द्वौ वर्णौ प्रतिकूलाः ओजस्विनि रसे विकटवर्णस्पर्शदीर्घसमासत्वस्य चानुगुणत्वात् । यथा प्रागप्राप्तनिशुम्भशाम्भव
धनुर्द्वैधाविधाविर्भवत्क्रोधमेदुरितभीमभ्रूभागविसृजस्तंभापविद्धः कारणात्उन्माथः परमुर्नवलशिथिलत्वं कण्ठपीठाति थिये
नानेन जगत्सुखंडपरशुर्देवो हरः श्लाघ्यते इत्यत्र प्रथम न क्रोधश्रद्धार्धपादे तत्र शिथिल एवमप्रयोगः अपरुषस्यापि रोद्रा
दिविरोधित्वाद्यस्य नश्रुतिकटुत्वे इत्थं नवश्रुतिकटोरेवातर्हि दोषत्वं तस्य परुषप्रयोगे प्रातिकूल्याभावात् अस्य स्थलवाक्यापि
तेन अत एवास्याप्यपदे दोषत्वं एकत्र तादृशवर्णप्रयोगस्य रसाविरोधित्वात् दोषत्वबीजमप्यस्य रसविरोधित्वमेव
अत एव नित्यदोषोऽयं नीरसादावात्मलाभाभावात् श्रुतिकटोस्तु नीरसादावात्मलाभादनित्यत्वमिति महान्भेदः इदं तु चिंत्यं
रौद्रादिरसेष्वोजोकार्थं पर्यन्तं समासेनैकपदे मधुवर्णप्रयोगे असमस्तकथं परुषदोषत्वमिति अथान्यसाहित्ये न दोषत्वं वाक्य
दोषत्वं निरस्ये सदोषत्वं तु पददोषत्वमिति चेत् एवं क्लिष्टादावपि पददोषत्वं न स्यात् किं बहुना यादृशविवक्षया क्लि
ष्टत्वं पददोषत्वेनोक्तं तया इदमपि तथेति न्यूनः पददोषत्वविभागः उपहतलुप्तविसर्गं उपहतविसर्गं लुप्तविसर्गं वेति

द्वयमित्यर्थः। उपहताश्चोत्वं प्राप्ता लुप्ता वा विसर्गा यत्रेति बहुव्रीहिः तेनो विग्रहः एकविसर्गस्य तथात्वे ऽवेर स्यात् उपघात ओ
ओत्वप्राप्तिः। उपघातो ऽन्तरस्य दोषांतरप्रवेशात् तेनैनेरंत ये योगे त्वमास बहुविसर्गत्वं तथा लुप्तबहुविसर्गत्वं च लक्षणे द्वयो
रेकमुदाहरणं धीरो विनीतो निपुणो वराकारो नृपोऽत्र सः यस्य भृत्या बलोत्सिक्ता भक्ता बुद्धिप्रभाविताः दूषकताबी
जं वैधपारुष्येणासहृदयोद्वेगः अत एवार्थनित्यः अन्यापीदं विंत्वं नृपो महीपो ऽतियशो विभूषित इत्यादौ कथं न पददो
षत्वमस्येति विसंधिः विरूपः संधिः सानिकर्षोपयत्रैवेनत्र्यप्यवत्रिधा विश्लेषोऽश्लीलत्वं कष्टत्वं च विश्लेषस्तु प्राप्तस्य श्लेष
स्य संहिताकार्यस्याभावः स चान्यत्र ठद्विभाषयेति वचनादैच्छिकः सानुप्रासनिकश्च तत्राद्यः प्रगृह्यादित्वात् पूर्वं
राज्ञि इत्यादिना विसर्गादिलोपासिद्धेर्वा नेष्टापः सकृदपि वृत्तिमान्दोषाय। इच्छानिबंधनत्वेनापाकिमत्वकतया
प्रथमत एव सहृदयोद्वेजकत्वात् द्वितीयोऽत्र सकृदानुशासनिकत्वेनाशास्त्रानुज्ञायकतया बंधपारुष्येणैव हितस्य दो
षत्वं तथा सकृत्प्रयोग एवतत्त्वैरूप्यवतामनुगमस्त्वान्यतमत्वेन अश्लीलत्वकष्टार्थत्वमेकदा एवं त्रिप्रकारे के विश्लेषे

आद्यप्रकारद्वयं यथा राज्ञन्न विभांति भवतश्चरितानि तानि इंदोर्द्युतिं दधति यानि रसातलेंतः धीदौर्बल्ये अपि जितते उचितानुवृत्ती आ
तन्वती विजयसंपदमेत्य भातः अंत्यो यथा तत उदित उदारहारि हारिद्युतिः दधावलारिविंदुः निःशंवेशा उदारकांतकांतिवृत्तमुका
मणिवसुकास्यनर्घः दूषकतावीजमस्योक्तं अश्लीलत्वं यथा वेगाद् उड्डीयमाना नेवलेऽमरवेष्टितः ॥ अथ पुनरुक्तं यते पत्रीतता
त्रैव रुचिं कुरु अत्र चिंकुड इत्यश्लीलं कष्टत्वं यथा उच्चैस्तावत्र वीलीमवेतेनाववस्थितिः नात्र हेतुः समतेंगत्वे शिरोन्नमयत
नानात्र अत्र दूषकतावीजं पदादोषमस्तावि उक्तमिति अत्रापीदं चिंत्यं समासेनैकपदे ऽश्लीलकष्टत्वा निवंधनविश्लेष
णाम अश्लीलकत्वा साधु मध्यमवेशोपि जोपालिहि निवंधनविश्लेषस्य पदे पिशुनवात कथमस्य न पदे दोषत्वं यथा ॥
कउच्चैर्महदुदात्त यथा उदारशीतेवधंतु तं केयामः लकलयमेदभिन्ना एते दोषा बाहुषणां करासंकीर्णा वाक्य एवेति वाक्य
एवेति वाक्यमेव तत्र वेति नियमार्थः अत एव नयपरदोषविभाग न्यूनत्वापि नाहत्वाद्येवं यदकत्रेस्तत्र विभागादिति हतवृ
त्तं हतं हते न्यत्रतहतत्वं वाक्यत्वं गुरुकार्यासमयादौ लघुवर्णयोगात् गणविशेषयोगाच्च यदाहतत्वमत्र अवं

काप्र
८७

भेदेन तच्च गुर्वादिनियमरूपलक्षणाननुगमात् यतिभंगगतस्थानविशेषेणाविशेषप्रयोगात् शिखरिणपादांतस्य लघोर्गु
रुकार्याक्षमत्वात् प्रकृतरसाननुगुणत्वाच्च तत्राद्यं यथा यस्मिन्पंचपंचजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः तमेव धीरो विज्ञा
य प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः अत्र श्लोके पंचमस्य गुरुत्वात् छंदोभंगः यतिभंगो वर्णाहुतं यथा अमृतममृतं कः संदेहो मधून्य
पि नान्यथा मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलं सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सत्रसांतरविज्ञो वदतु यदिहान्यत् स्वादु स्या
त्प्रियादशनच्छदात् अत्र हरिहरिणीछंदसि षष्ठे द्वादशे च यतिः सूचिता चतुर्थे लपादे तद्भंग इत्यश्रव्यता मात्रावृत्ते स्थान
विशेषेणाविशेषप्रयोगो यथा जंपरिहरउं तीरइ मणं पि ण सुंदरत्तणगुणेण अहणवरं जस्स दोसो पडिवक्खेहिं
वि पडिवन्नो अत्रार्यायां द्वितीयस्तीयो मकरगणमगणेगतौ वक्तव्या विधीछंदःशास्त्रे यदुः अवलंबेन प्रतिपादितो यदो
त लघोर्गुरुकार्याक्षमत्वं यथा विकसितसहकारतारहारिपरिमलगुंजितपुंजितद्विरेफः नवकिसलयचारुचामरश्रीर्हि
रति मुनेरपि मानसं वसंतः अत्र बाणादौ इति पादांतस्य गुरुत्वात् छंदोभंगाभावेपि पठ्यमानपादांतवर्तिन इकारस्य

राम
८७

लघोर्गुरुकार्य्यकरणाक्षमत्वं इंद्रवज्रादिषु लघ्नकार्य्यक्षमत्वाद्दोषः तस्मात्तहारिमुदितसौरभेति पठनीयं न केवलं प्रथम
तृतीयपादयोरेवायं दोषः किं त्वन्ययोरपि तत्र चलर्थ यथा अन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवो धन्या मृदन्यैव सा संभाराः खलु
ते अन्य एव विधिना येरेष सृष्टो युवा श्रीमत्कांतिजुषां द्विषां करतलात्स्त्रीणां नितंबस्थलात् दृष्टे यत्र पतंति मूढमनसा
मस्त्राणि वस्त्राणि च ॥ अत्र अवस्त्राणिपपीतिपादे गुरोरिव संयोगपरतया स्वरदृष्टो लघुरपि गुरुकार्य्यकारी संपद्यते एवं द्वि
तीयपादे द्युम्ने एषु चाम्रमता सहृदयोद्वेजिनी दुष्टतावीजं ॥ अतो नित्यदोषोऽयं प्रकृतरसानुगुणत्वं यथा ॥ हा नृप
हा बुध हा कविवंधो विप्रसहस्राश्रय देव मुग्धविदग्धसभांतररत्न क्वासि गतः क्व वयं च तवेति इदं दोषकस्य शोका
नुगुणं तद्विरोधि हास्यजनकत्वात् अस्य च प्रतिकूलवर्णत्वं दुष्टताबीजं नीरसे च नास्यानलाभ इति नित्यदोषता अन्यू
नाधिकेत्यादि न्यूनपदमधिकपदं कथितपदं चेत्यर्थः तत्र न्यूनपदं न्यूनं परं वाचकं यत्र क्वोपमतत्वं घोतकं न्यूनतायां
तु अनभिहितवाच्यत्वमितिकिं शेषः उदा ॥ तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पांचालतनयां वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्क

लघेरेः विराटस्याबाहेस्थितमनुचितारंभनिभृतं गुरुः खेदं खिन्ने मयि मज्जति माद्यापि कुरुषु अत्र पारत्र्य षष्ठे इस्मा
मिरिति खिन्ने इत्यस्य पूर्वमित्यमिति वपदं नास्ति अवश्यकेवले अन्यथा कर्तुरिलाभादेकवाक्यत्वासंभवाच्च तदर्थस्य वि
वक्षितत्वात् अर्थश्चैतादृश एव विवक्षित इति शब्दस्यैवापमपराधः यत्र तु एवं नतावदर्थं विवक्ष्यते तेन वार्थ एव दुष्टः इ
तिसाकांक्षेन दोषांतरमिति द्रष्टव्यं। विवक्षितामतिर्यत्र अपरूपकतावी नमनोकदिति आक्षेपत सहसा भेदः दोषत्वं अ
धिकपदं यथा स्फटिकाकृति निर्मलः प्रकामं प्रतिसंक्रांतनिशातशास्त्रततः अविरुद्धसमर्थितोक्तिः पुरुषः प्रतिमल्ला
स्तमयोदयः स कोपि अत्र स्फटिकमेव निर्मलतायामुपमाने विवक्षितं उपात्ते आकृतिपदे यथा कथंचिद्विवक्षिते वोपमि
तिपर्यवसानादित्याकृतिपदमधिकं नतु अर्थत्वात् रघुवर्णनेन संकर इति वक्ष्यते न केवलं समासं इगपराधिकं किं
त्वसमासेपि यथा इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां यदिह जरास्वपि मान्मथो विकारः। यदपि च न कृतं नितंबिनीनां स्त
नपतनावधि जीवितं रतंवा अत्र कृतमधिकं एवं चैवं स्वविनेव प्रतीतिपर्यवसानात् कृतं प्रत्युत क्रमभंगमाव

इति पृथ्वीईः कररागाः तथावयदपि वनुत्तुरंगलोचनमिति यत्क्लीयं निष्प्रयोजनत्वाद्वश्वरोन श्लोकर्वैमुखं दूष
कतावीजं अतोहर्षाद्यावनिर्वृंगपेन दोषत्वं कश्चित पदं यथा अभिकरतललतस्यं कल्पितस्वापलीलापरिमिलन्निमीलत
घोडिमांगेडपाली सुतनुकचयचकस्यवंजनपलंजसेवस्तरनरयति लीयोवराज्याभिषेकं अत्र लीलापदं वारद्वयमनुपा
त्तं दूषकतावीजं चकवेरस्यात्यन्तयनेन श्लोकेनुर्वैमुख्य मतोलाटानुप्रासा एव दोषत्वं अस्यात्पत्तुन्नयातः इदं तु विसं स
मासेसत्येकस्मिन्नपि पदे अवृथानाह्लादानुप्राससविरहे प्रसंभवात कथंनपददोषत्वमिति यत्तत्प्रकर्षमलंकारस्य
वंधकृतस्यवामकर्षस्यपत्रोप्रयोहरंपातोनिकर्षः यथा कः कः कुत्र न घुर्घुरायितघुरीघोरो घुरेत् शूकरः कः कम
लाकरं विकमलं कर्तुं करी नोद्यतः के के कानि वनान्यरण्यमहिषा नोन्मूलयेयुर्यतः सिंहीस्नेहविलासबद्धवसतिः पं
चाननो वर्त्तते अत्र शूकरघुरित्वा ने पिदिकटवं धकृतोनुप्रासकृतश्च प्रकर्षः सिंहाभिधाने घतितः दूषकतावीजं चा
राकृत्प्रत्ययनेन श्लोकवैरस्यं रसानुगुणानयानतयाते चिन्न दोषः समाप्तपुनरात्तं समाप्तमपि तत्पुनरुपात्तं वाक्ये समा

काप्र
८९

प्रेपुनस्तदन्यपिशब्दोपादानेनयत्रेत्यर्थः यत्तुसमस्तेवाक्ये विशेषविधाविविशेषणांतरोपादानमवलंतत्रलक्षणमितित्रप्रा
गप्राप्तेत्यादौवाक्यांतरारंभेविशेष्यविशेषणांतरानुपादानेतल्लक्षणाविरहेणतत्रानित्यदोषत्वमुक्तमित्यविरोधः॥ टं
कारःस्मरकार्मुकस्यसुरतक्रीडापिकीनांरवोझंकारोरतिमंजरीमधुलिहांलीलाचकोरीध्वनिः। तन्व्याःकंचुलिकाप
सारणभुजाक्षेपस्खलत्कंकणक्वाणःप्रेमतनोतुवोनववयोलास्यायवेणुस्वनः अत्रतनोतुवइतिसमाप्तमेववाक्यं
नववयइत्यादिविशेषणोनोपात्तं निराकांक्षत्वंचदूषकताबीजं अतएवानित्यदोषोयं वाक्यांतरारंभेतदभावात् अर्थां
तरैकवाचकं द्वितीयार्द्धेनतमप्रधानहेतोर्वाक्यार्थकमेकंवाचकंयत्तत् यथा मस्तकाचरणपातंगम्यतांभूःसदर्भाविरचय
स्मिन्वयोतंमत्तर्द्धिधर्मःकठोरःनदितिजनकपुत्रीलोचनैरस्त्रपूर्णैः यष्ठिपथिकवधूभिःशिक्षितावीक्षिताच अत्रभूःस
दर्भातन्मस्तकाचरणपातंगम्यतामितिवाक्यं तत्रवतादित्य इतिरगतं अत्रनिराकांक्षतादूषकताबीजं॥ …तमात्रेस्येवन्म
सदर्भत्वस्याक्षेपादिनाहेतुत्वप्रतीतेः यस्यालकत्रीडितैर्नतथाप्रतिपत्तिस्तस्याः इतिरोपदानेपि आत्मालाभएवनास्ति

रा म
८९

178

तद्भावेऽपि यानदोषत्वमिति अभवन्मतयोगं अभवन्नभिमतो योगो यत्र न चाविमृष्टविधेयमध्येऽस्यांतर्भावः उपजीव्यत्वेनभे
दादिति केचित् वस्तुतस्तु तत्र पदार्थयोरुपस्थितयोरभवन्नेव परं त्वनभिमतेनाबाधा न्यायादिना रूपेण अत्र तु संबंध एव तयो
र्न प्रतीयत इति महान् भेदः नन्वेवमभवन्मतयोगमित्यत्र योगमतत्वविशेषणानर्थक्यमिति चेत् न एकवाक्यस्य पदोपस्था
पितत्वाद्रूपस्य योगस्यापि सत्त्वात् मतत्वेनान्वयबोधविषयत्वमित्यप्रसंगः इत्थं च क्वचिद्विभक्तिभेदात् यथा येषां
तास्त्रिदशेभदानसरितः पीताः प्रतापोष्मभिर्लीलापाननभुवश्च नंदनतरुच्छायासु यैः कल्पिताः येषां हुंकृतयः कृतामरप
तिक्षोभाः क्षपाचारिणां किं तैस्त्वत्परितोषकारि विहितं किंचित्प्रवादोचितं अत्र येषामित्यस्य विशेष्यतया क्षपाचारि
णामित्यर्थो विवक्षितः न च तेन तत्सम्बन्धयोगः प्रतीयते विभक्तिभेदात् अत्र यैर्लीलापाननभुवः कल्पिताः येषां प्रतापोष्म
भिरित्यादिप्रकारेण यच्छब्दाभिधेययोरेव तत्पदयोरुक्ते किं विशेष्यान्तरविवक्षयेति चेत्। अनुवाद्यानां हि विधेये नै
वसाकांक्षा दत्त्वेन तु तदन्ते। तन्माध्यानुवाद्यान्तरेण गुणत्वस्योभयत्रानुपपत्त्या विशेष्यत्वविनिगमनाया अशक्य

त्वात् तदेतदुक्तं गुणानां च परार्थत्वादसंबंधः समत्वात् स्यादिति अत एवारुणैकहायन्या पिंग्याक्ष्या गवा सोमं क्रीणा
ती त्यरुणादीनां पिंग्याक्ष्यादिभिर्नान्वयो नापि गवा तस्या अपि क्रयसाधनत्वेन गुणत्वात् किं तु क्रयेणैव कथं तर्हि ध
र्म्यैत्तरस्यैरथारुण्यादिभिर्नैकवाक्यमिति चेत् अरुणा पारुण्या दीनां गोत्वाहानां आर्थसमाजात् तर्हि इदेवाअप्यार्थ
एव समाजो स्त्विति चेत् भवेदेवं यदि तद्वत्समानविभक्तित्वं भवेत् कथं तर्हि भवत्यभिमतो योयमिति चेत् लक्षणया वारिभिरि
तिपाठे कर्मसंकलयत् पदनिर्दिष्टानां तत्पदेन परामर्शे तेषां सर्वेषां लक्षणया चारित्वावगतेः क्वचिन्न्यूनतादिनिबंधनोप
था त्वमेवं सौंदर्येण च रुचिरतया पारिचितः कलानां सीमानं परमिह युवामेव भजथः अपि द्वंद्वं दिष्ट्या तदिति मन
गे संवदति चामतः शेषं यस्यास्तिनिहत इत्यानी गुणितया अत्र शेषसंपदेगुरितात्य प्रयोजकत्वाव योविवक्षितः
त्वविशेषासंभवति यदि त्वस्यचेदित्सर्थकतया तद्यदिपदार्थयोर्विवक्षया वा तयोरपि द्वंद्वमेत्तासर्वे तया ऽवाचक
ती हिती येत न्यूनपदत्वमिति नन्यूनपदस्यापि अत्रैवोत्तमो बाः क्वचिन्न्यूनपदे पि अभ्याहारादिनामतयोगसंभवे

विलेवादेवदुष्टत्वसंभवात् कश्चिदाकांक्षाविरहात् यथा संग्रामं गमनमागतेन भवता चापेसमारोपितेदेवाकर्णाधयेनये
नयेनसहसापघृतसमासादितं कोदंडेनशराः शरैरारिशिर स्तेनापि भूमंडलं तेन त्वं भवता चक्रीति न घाकांक्षावलोकनं
अत्र पूर्वार्धार्थेन उत्तरार्धस्य योगो विवक्षितः न च कथं चित् संपद्यते तथाहि अर्थानां वाक्यार्थयोगः क्रियात्वेन वा का
रकत्वेन वा संबंधित्वेन वा एषां विशेषणतया वा हेतुत्वलक्षणत्वादिना वा तदादिना पूर्ववाक्यार्थमनूद्य वाक्यांतरा
र्थं नाहाकांक्षे कथा कथं तद् न भवेत् तत्र कोदंडादेः प्रथमतृतीयपंचमषष्ठ्याः पश्चात् द्वितीयचरणतावत्संभाविता
एव कारकमपि कर्म कर्तृ नाडावत्यान्वयानुपपद्यते तत्राकर्णनक्रियायां पदार्थमात्रस्य कर्मत्वेविवक्षिते कोदंडं श्रु
तमित्यादिस्यात् अथ परस्पराद्विताभिलिताः पदार्थाः कर्मत्वमत्रैकमतेन मत्वैकधावकात् कोदंडादिशब्दात्
द्वितीयेति चेत् न हि समुदायस्य प्रातिपदिकार्थमात्रार्थत्वात् कोदंडः शराः इत्यादि प्रथमा स्यात् मा हि संदिग्धसत्यर्थ
रं पदस्यादि वा त अथ तमासादनक्रियायां कोदंडादीनां कर्तृतयाशरादीनां कर्मभावेनान्वय इति चेत् नशो

181

काप्र
८१

गाः समासादितमित्यनन्वयात् किंच येन यत्समासादितं कोदंडेन शराः समासादिता स दाक्षरीयो। रसेति स्फुटं यथोदं
दुभिः अत्र संग्रामाध्वरस्य ऋत्विगादिषु सर्वत्रान्वयो विवक्षितो न च प्रतीयते समासच्छन्नत्वात् क्वचिद्वाक्यविरोधात्
यथा जंघाकांडोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मंजुमंजीरभृंगः भर्तु
र्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापीसंभूतांभोजशोभां विदधदभिनवो दंडपादो भवान्याः अत्र तनुपदा
र्थस्य पार्वत्या योगोऽभिमतः दंडपादेन प्रतीयते वाक्ये च यत्प्रधानं तत्रैव विनिवेशादि यदेवमुच्यते। दूषकताबीजमिष्टप्र
तीतिविरह इति निस्सन्देहोऽयं अनभिहितवाच्यमित्यावश्यकेशापः तेनानभिहितवाचकपदातिरिक्तमवश्यवाच्यं यत्र
तदित्यर्थः वाचकपदानभिधाने अन्यत्र पदत्वप्यवस्थापनात् यत्तु न्यूनपदे प्रतीतिमात्रे अत्र तु विरुद्धप्रतीतिरि
त्यनयोर्भेदः अप्राकृतस्येति वक्ष्यमाणोदाहरणे चमत्कृतसंबंधित्वेन वीररसोऽभिप्रायाभिरेव विरुद्धप्रतीतिरिति कस्य
चिद्व्याख्यानं तदनुभवविरुद्धं तथानुभवस्याप्रतीतेः इदं वान्यथावाच्यस्यान्यथाभिधानाद्वा अवाचकस्य पौ

राम
८१

तकादेरनभिधानात्। अत्रोदाहरणम् - अप्राकृतस्य चरितातिशयैरिव दृष्टैरत्यद्भुतस्य मम नाम तथापि नास्याः कोप्येष वीरशिशुका
कृतिरप्रमेयसौन्दर्यसारसमुदायमयः पदार्थः। अत्राहमपदं तोस्मीति प्रकारेणायद्भुतत्वस्य विधिर्वाच्यः। तेन वाक्यद्वयसंपत्तौ तथा
पि स्युपपद्यते द्वितीयवाक्यगतत्वेनैव तस्य प्रतीतेः नन्वयमविमृष्टविधेयांशस्त्वेतिचेत् न हि विधेयाविमर्शमात्रमत्र दूषणं किं तु
तथापि तस्यासंगतिरपि तदनुरोधेनैवाप्यद्भुतत्वस्य विधेयत्वाभ्युपगमे न [illegible] प्राधान्यात् एतेन वाक्यान्तरवाक्ये न विधेयावि
मर्श इति समाधानमपास्तं नारेयं। वीजाभावात् अरणामयमुक्ते स वाक्यान्तरवाक्य एव तदुदाहरणान्तरं अस्तु वा भीरोदाहरणो विधेया
विमर्शः तथापि द्वितीयमेदे तदसंकरमात्रे रोगेव दोषभेदव्यवस्थितेः यथा एषोहमद्रितनयामुखपद्मजन्मा प्राप्तः स्मरम
नोरथदूरवर्ती स्वप्ने निरुद्धघटनाधिगतानुरूपलक्ष्मीफलामसुरराजसुतां विधाय अत्र सुरासुरागामपि मनोरथस्य दूर
वर्तीत्यर्थो वक्तव्यः अन्यथा मनोरथविषयत्वमतीयते अत्र समासेप्यविदोषो यथा अरातय संगपराङ्मुखवे
तसस्तथापि निबद्धरतेः प्रियवादिनः॥ कमपराधलवं मम पश्यसि त्यजसि मानिनि दाससजनं यतः अत्र लवमपीत्यर्थो विवक्ष

183

का॰प्र
८२

वाच्यः अन्यथा लवनिषेधे स्थूलप्रतीतिप्रसंगात् इषकतावीजं प्रथमे ऽभिमतप्रतीतिः अंतयोरुक्तविरुद्धप्रतीतिरिति
मित्यदोषोयं अपदस्थेति अस्थानस्थपदमस्थाने स्थसमासं चेति द्वयमित्यर्थः अस्थानस्थत्वं चायोग्यस्थानस्थ
त्वं तयोराद्यं यथा प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसन्निधावुपाहितां वक्षसि पीवरस्तने स्रजं न काचिद्विजहौ जलाविलां वसंति
हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि अत्र न काचिद्विजहावित्यत्र योग्यं नञः स्थानं प्रतियोगिसन्निधिर्हितधर्मिन पुंक्तेनयपवधानेपि
नखलु वाणाः सन्निपातोपमस्मिन्नित्यादौ निरवद्यप्रयोगदर्शनात् परं न काचिद्विजहावपि तु सर्वा एव विजहुरि
ति विरुद्धप्रतीतिप्रसंगात् द्वयोगपस्थानमेजत विरुद्धमतीतिजननादिदं विवक्षितोपयोगस्य पदस्योपयोगात् तेन वाद
पिस्थानस्यायोग्यत्वे यथा लग्नः केलिकचग्रहश्लथजटालंबेन निद्रांतरे मुद्रांकः शितिकंधरेंदुशकलेनांतः कपोल
स्थालं. पार्वत्या नखलक्ष्मशंकितसखीनर्मस्मितव्रीडया प्रोन्मृष्टः करयेकजेन कुटिलाताम्रच्छविः पातु वः अत्र कुटि
लाताम्रच्छवित्वेन नखलक्ष्मशंकावीजमिति तत्पदमेव प्रयुज्यमानं न तु प्रयुज्यते न तु पश्चादिति स्पष्टदुष्टिवीजं नि स

राम
८२

श्चायं अस्थानस्थसमासं यथा॰ अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि स्थातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादि
वालोहितः उद्यन् दूरतरप्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणात् फुल्लत्कैरवकोशनिःसरदलिश्रेणीकृपाणं शशी अत्र पू
र्वार्द्धे क्रुद्धस्य शशिन उक्तिरिति तत्र समासस्य योग्यं स्थानं न पुनः कवेरुक्तावुत्तरार्द्धमित्यस्थानस्थसमासता न च प्रति
कूलवर्णत्वेन भविः समासस्यावर्णानुपत्वा अपि पततप्रकर्षता॥ प्रथमं प्रकृतस्य प्रकर्षस्याधस्तान्नेहितत्संभवोऽ
त्र तत्तद्वैपरीत्यं किं च उभयत्रोचितस्यैव प्रकर्षस्याभावेन तत्संभवः अत्र त्वेकतरत्रैव समासोऽस्तित्वमिति हृदयकतावी
जेस हृदयवैमुख्यं संकीर्णता वाक्यांतरपदेन मिश्रं यथा॰ किमिति न पश्यसि कोपं पादगतं बहुगुणं गृहाणेमं ननु मु
ञ्च हृदयनाथं कंठे मनसस्तमोरूपं अत्र पादगतं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि इमं कंठे गृहाण कोपं मुंचेति वाक्यत्र
येऽन्योन्यवाक्यस्य पदमादाय नाभिमतं मतीयते इदमेव च दुष्टिबीजं प्रतीतिविलंबो वा एकवाक्ये क्लिष्टत्वमिति तत
तो भेदः गर्भितं जातगर्भं अन्तःस्थितं वा वाक्यांतरं वाक्यमित्यर्थः तत्र वाक्यं क्वचित्स्वभावत एवेकं क्वचित्तु वाक्यैकवा

काप्र
८३

कृतया एकैकीभूतं तत्रायं पद्यार्थः परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह संगतिः वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन अत्र वदामि
भवतस्तत्त्वमिति वाक्यांतरं प्रथमवाक्ये स्थितं द्वितीयपद्यार्धं लग्नं रागावृतांग्या सुदृढमिह ययैवासियष्ट्यारिकंठे मातंगा
नामपीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतंती तत्सक्तोयं न किंचिद्गणयति विदितं तेस्तु तेनास्मि दत्ता भृत्येभ्यः श्रीर्नियोगा
द्गदितुमिव गतेत्यंबुधिं यस्य कीर्तिः अत्र तत्सक्तोयं न किंचिद्गणयतीति तेन भृत्येभ्यो दत्तास्मीति वाक्ये एकवाक्यमध्ये वि
दितं तेस्त्विति वाक्यांतरं स्थितं प्रस्तुतलक्ष्मीस्ततोपसरतीति विरुद्धमतिकारित्वात् प्रकाशितविरुद्धत्वं प्रतीतिच्छेदोत्र
दुष्टिबीजं अतो न यत्र प्रतीतिविच्छित्तिस्तत्र नायं दोषः प्रसिद्धिहतं मंजीरादिषु रणितप्रायं पक्षिषु च कूजितप्रभृति स
नितमरणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखं इति प्रसिद्धिमतिक्रांतं यथा महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्तकप्र
चंडघनगर्जितप्रतिरुतानुकारी मुहुः रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकंदरः कुतोद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वः पुरः
रवो मंडुकादिषु वैकविप्रसिद्धो न तु कुंभिविशेषे सिंहनादे न चावाचकसंकरः तुल्येनैव रूपेण यत्र शक्तिसत्वेपि स्क

राम
८३

नैवकश्चित्प्रयोगनियमात्स्मात् एवायं वाक्यदोषः विशेषणविशेष्यसन्निधानेनविशेषपरत्वादिति भग्नप्रक्रमं भग्नः प्रक्र
मः प्रस्तावो विलंघनमत्र ॥ तच्चानेकधा व्यवस्थिते तत्र प्रकृतेः क्रमभंगो यथा नाथे निशाया नियतेर्नियोगादस्तंगते हंत निशा
पि याता कुलांगनानां हि दशानुरूपं नातः परं भद्रतरं समस्ति अत्रास्तंगत इति गमेः प्रकृतेः प्रस्तावे यातेति याते: प्रकृति
क्रमभंगः भिन्नाभ्यामुपस्थापितं भिन्नवत् प्रतीतिः कुलांगनानां स्वामिसदृशावस्थाप्रतीतिर्न हि भवति तस्माद्गतानि या
पीति युक्तः पाठः ननु नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेणेति वामनसूत्रे अत्रापि कथितपदमनुपदमेवोक्तं तथा च पुनर्गमेः प्र
योगे दुष्टः स्यादिति चेत् न उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यातिरिक्ते हि कपदद्विःप्रयोगनिषेधविषयः तादृशेऽपि विषये प्रत्युत तस्यै
व पदस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषः यथा उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेक
रूपता इत्यत्र रक्त एवास्तमेति चेति पदिक्षयेतत्तदापदे तरप्रतिपद्यमानः स एवार्थो भिन्न इव प्रतीयमानः प्रतीतिं घव
दधीत प्रत्ययस्य यथा यशोधिगंतुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा निरुत्सुकानामभियोगभा

187

काप्र
८४

५

नोसमुतस्तुकेवांकमुपेतिलक्ष्मीः अत्रतुमुनःक्रमेतनोभिधानमेकरूपतामतीतिस्तगपतिस्तुरवमीहिलंवेतियुक्तः
पाठः सर्वनामोपयातोहिमालयमामेसपुनःप्रेस्पवृक्षलिनेति इंवास्मेनिवेषार्थैनद्विसछाः रवमुप्रयुः अत्रास्मे
इतीदमाप्रक्रमान्नद्विसच्छाइत्यमपि अनेनविसच्छाइत्येववाच्यंनवतदिद्मोरर्थाभेदः इदमः प्रस्तुतप्रत्यक्षपरामर्शके
त्वात् अन्ययानयोः पर्यायोपतायत्नेः वर्ण्योयस्यैया महीभृतः पुरूवतोपिदृष्टिः स्तस्मिन्नपत्येनजगामतृप्तिं अने
तपुण्यस्यपमधोहिस्तुतेद्विरेफमालामविशेषसंगा अत्रापत्येषुवहुषुसत्स्वपितस्मिन्नपत्येस्नेहातिशायविवक्षणाद्
पत्यशब्दप्रयोक्तव्येपुत्रशब्दप्रयोगात्पर्यायप्रक्रमभंगः केचित्तु अत्रहिपुत्रेषुतायोस्नेहोयुक्तस्तस्यपलमस्तपिपुत्रे
तस्यांसोप्यदितिविवक्षणाच्चात्रदोषप्रतीतिसमादधिरेतदयुक्तं अनंतपुण्यस्यप्रसूतइतिदृष्टांतवैषम्यमत्रैगात्रश्च
सामान्यविशेषभावेनउपादानाद्वाछ्तीतिकेतदेवोचितस्यात् तस्मादपत्यवतोपीतियुक्तः पाठः नवाअपिवहुत्वाला
भातदृष्टांतवैषम्यं अपत्यान्यस्यसंतानिवद्धं एवमकुयोविधानात् एतेनसाधुरेवपुत्रवतइतिपाठइत्यपास्तः केचि

राम
८४

188

दित्यनेनसांप्रदायिकाद्द्वयर्थकेनत्रिकतोत्रोनुमतिरेवेतिचंडीदासमतमनादेयं अथापत्यपुत्रशब्दयोः कथं पर्याय
ता तत्रकेचित् अपत्यपर्य्यायोपिपुत्रशब्दः अन्यथापुत्रीत्यत्रस्त्रीप्रत्ययस्यकेनानुपपत्त्याहुः तत्रपुत्रके तथा सति दो
षस्येवाप्रसंगात् अपत्यार्थकत्वाविशेषात् तस्मात्पर्य्यायत्वमेकार्थप्रतिपादकत्वमात्रं न त्वेकप्रकारकप्रतीतिजनक
त्वमपीति अतएवलघुतामुपक्रम्यागरीयानिति उक्तावपि पर्य्यायक्रमभंगउक्ते यथा विपदोभिभवंत्यविक्रमं रह
यत्यापदुपेतमायतिः नियतालघुताभागपदंनपङ्क्तियामिति अत्रेवविपदापदोरुपसर्गप्रक्रमभंगोदुष्टः तदभिभ
वः कुरुते निरापदं लघुतां भजते निरायतिर्लघुताभागपदंनपङ्क्तियामितिपाठो युक्तो पदिनच्छंदोभंगः काचित्कीर्णार
जोभिर्दिवमनुविदधौमन्दवक्त्रेन्दुलक्ष्मीरश्रीकाः काश्चिदंतर्दिश इवदधिरे दाहमुद्भ्रान्तसत्वाः भ्रेमुर्वात्याइवान्याः प्रति
पदमपरा भूमिवत्कंपमानाः प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमितिपुरोभावि नार्य्यः शशंसुः अत्र काश्चिदित्युपक्रम्य काश्चि
दितिवचनप्रक्रमभंगः तस्मात्काश्चित्कीर्णारजोभिर्दिवमनुविदधुर्मन्दवक्त्रेन्दुशोभानिःश्रीकाइतिपठनीयं कथ

काम
८५

मानाद्युक्तिवक्रं पमी पुरिति पठनीयेभ्रातस्यानुचोगर्गुणीभूतक्रियांतराभिधायकत्वनियमात् नचात्र क्रियांतुरं प्रधान
मस्ति गाहंतां महिषा निपानसलिलं शृंगैर्मुहुस्ताडितं छायाबद्धकदंबकं मृगकुलं रोमंथमभ्यस्यतो विश्रब्धैः क्रिय
तां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले विश्रामं लभतामिदं च शिथिरवपंठमस्मत्करं गराइत्यत्रतुकं स्वकलितंतपस्तेजोवीर्य
प्रथिम्नि यशोनिधाववितथमदकमेकारकवाचकस्य विश्रब्धसारवपंलमस्मत्करवराइत्यत्रतु स्वकलितंतपस्तेजोवी
र्यप्रथिम्नि तयोर्निधाववितथमदाध्यातेरोषान्मुनावभिगच्छति अभिनवधनुर्विद्यादर्पक्षमाय च कर्मणे स्फुर
ति रभसात्पाणिः पादोपसंग्रहणाय च अत्र तेजोवीर्यरोषोत्क्रमे लोपक्रमत्वतद्भयोर्विततयोः पादोपसंग्रहणं च तु
र्थं हरणयोः धोर्दोषयोः प्रयोगे पद्यासंभ्रममनुदेशः समानाक्रिति न्यायाद्विति तदन्यथाकरणे क्रमभंगः एवम
न्यदप्युह्यं अत्र सर्वत्रैकरूपप्रस्तावः प्रतीतेः स्थानमुपघातो वा हृतकतावीजं परकंपके मस्यान्यथात्वे न प्रती
तौ प्रस्खलद्गतो लाटः स्फुरन्नास्वादीयत्रग्लानित्वमस्मात्ते दोषः प्रक्रमभेदाख्यः शब्दानौचित्यमस्वतइति प्र

राम
८५

तत्र च नित्यदोषोयं अक्रमं अविद्यमानः क्रमो यत्र तत् पदानंतरं यत्र पदोपादानमनुचितं ततोन्यत्र तदुपादानमपक्रमे सर्वैः यथा
द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः कला च सा कांतिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी अ
त्र लोकस्य चेति चकारस्त्वंशब्दार्थस्यैवाव्यतायां समुच्चयस्य द्योतनीयत्वात् लोकपदार्थसमुच्चयाभावात् अथायदस्य
पदादस्य को भेदः तत्र प्रतीत्यंतरमत्र सैव प्रतीतिः किं लविलंबितेति केचित् तन्न कुतः लाताद्धविरिसुदाहृते पदस्य पदे प्रती
त्यंतराभावात् वयं तु ब्रूमः अव्यवधानेनैव यत्राभिमतप्रतीतिजननसामर्थ्यं तदेतस्य विषयः अन्यः पुनरितरस्य वादीनां
चाव्यवहितपदार्थ एव समुच्चयादिद्योतकता यदुक्तं महिमभट्टेन अत एवाव्यवहितेषु धानेष्वंति चादिभिः संबध्यंते हि स्वा
र्थिभिस्तु परस्परमनंतरैरिति न च नत्रोप्यव्यवहितस्यैव तत्पत्वमतः स्वजोनकादिह्नहाविस्तादिकमप्यक्रमभेदः स्यादि
ति वाच्यं न खलु न खलु गुणाः हविषपतो यस्मिन्नित्यादो व्यवधानेपि प्रतीतिविरोधाभावात् न चापंचादिपदेष्वेव दोषः किं वि
स्पष्टादिष्वपि यथा क्रिनिहिंशाने यत्र बलजुगलेनापदोषाकरश्रीर्वक्त्रे पार्श्वे प्राप्रतिवसति तं हा कुंदिनीखंडयामिः

काप्र
८६

आलेख्यं सर्वगाले प्रसरति पुरतः किं मया दृश्यते प्रोषेवेस्यं प्रकोपात् सितया यस्य कीर्त्या प्रयाते अत्र दृष्टत्वं प्रोक्षे वेति वाअसं दृश्यं
वाच्यस्याव्यवहितपरामर्शकत्वात् यादृशयस्येव्यवपरामर्शनीयत्वात् एवं लग्नेरागाहृतांगयेत्यादावपि हृत्तिन्शीनियोगादिति
वाच्यं दृते रपितसुल्यत्वात् कपकतावीजं चोद्देश्यप्रतीतिविरह इति मिलोयं अमतपरार्थं अमतपरार्थं अमतःपरार्थो हितो
योर्थोयस्यतत् अमतत्वं च सेयो व्यंग्यावीभत्सोन्तथावीररसयानकोरो दास्कतोत पाहास्यकरुणौ वेरिणो मिथः इत्याद्
रुक्तिदिशा प्रकृतरसविरुद्धरसव्यंजकत्वे यथा राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी गंधवद्रुधिरचंदनोक्षि
ता जीवितेशवसतिं जगाम सा अत्र प्रकृतस्य वीभत्सस्य विरोधी व्यंग्ये शृंगारः तस्य व्यंजको द्वितीयो र्थः। तादृशार्थोपस्थित्या
~~रसापकर्षकतास्य दोषत्वबीजमतोनिरुक्तोयंदोषः नीरसेस्वात्मलाभस्येवाभावात्. तस्य व्यंजको द्वितीयो र्थः। तादृशार्थो~~
~~पस्थित्या रसापकर्षकतास्य दोषत्वबीजमतोनिरुक्तोयंदोषः नी~~ रसापकर्षकतास्य दोषत्वबीजमतो निरुक्तो यं दोषः नीरसे स्वा
त्मलाभस्येवाभावात्॥ अर्थदोषलक्षणमाह। अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुःक्रमग्राम्याः [सं]दिग्धो निर्हेतुः प्रसि

राम
८६

द्विविधा विरुद्धस्य अनवीकृतः स निषमानि यमविवेकोबाविशेषपरिहृतः साकांक्षोपदमुक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशितमविरुद्धः
विध्यनुवादायुक्तः त्यक्तपुनःस्वीकृतो ऽश्लीलः पददोषलक्षणास्त्वस्य दुष्टमितिपदे लिंगादिपरिणामेन संवध्यते तत्रापुष्टः
पुष्टाद्भिन्नः पुष्टत्वं च विवक्षितार्थावाधप्रयोजकानुपादानेन तेद्विरहस्तदिधास्य प्रयोजकत्वात प्रयोजकत्वं चान्यलभ्य
त्वाद्यपेक्षयार्थमात्रगतंयेयघ्रदस्यात्रिरूपयोजनमित्यनेन भोजराजोक्तमर्थमाह अत एव प्रकाशकारोपि अत्र विततत्वा
दयोनुपादानेपि प्रतीयमानमर्थं नव्याधंत इत्येवाह न त्वप्रयोजका एवेति उदा॰ अतिविततगगनसरणिप्रसरणपरिमुक्त
विश्रामानंदः मरुदुल्लासितसौरभकमलाकरहासकृद्विजयति अत्रातिविततेनिखिलेवेद्योत्ति अविश्रामेगमनादिनु
रामकाश्यपकमलप्रकाशनाच्च रवेरुत्कर्षो विवक्षितः तत्रातिविततत्वं गगनस्यार्थादेवावगम्यते अग्रे विशेष्यं॰ सरभिरात्
मरुदुल्लासितसौरभत्वं वाप्रयोजकमेवेत्यपुष्टा एते ऽर्थाः नववैतेर्था अपुष्टा इति सिद्धं पंरंत्वत्र विवितते ति पुनरुक्तः गगा
नयदादेवतदुपस्थितेः मरुदुल्लासितसौरनेतिविरुद्धं विकासात्पूर्वं सौरभावेनतत्राद्धिशिष्टस्यस्य स्पर्शैरणाप्रकीर्णपत्वादि

काम
९८

तिनायेयत्याशिनित्ये वगनृपदं नखितत्वेयाहके अर्थत्वमत्वेवनुपुनरुक्तता पदुक्तं भोजराजेन काव्येति हाहा द्राववर्थहत्या
लक्ष्यस्य सास्रात्तमरानमेयोनरु न्यायेति । नापि विरुद्धं सो रमस्योपलक्षणत्वात् यद्यपि चाहेतुपुरस्कारेण प्रत्येभावाभिधा
नात् अधिकपदादस्य कोभेदः अप्रयोजकेपयोजनाभावेह्येतोपि भेदो न संभवति अमकश्चिन्नपरार्थोपूपसमकालं दुष्ट
त्वप्रतिभास इहतु तद्वेत्तरमितिविशेषइतितन्नातिसमीचीनं तथापि यमेप्रमाणाभावात् एताबताधिकोनारब्धदोष
त्वमेकस्यापरस्यार्थदोषमितिविभागानुपपत्तेश्च ॥ विरुद्धमतिकृदमतपरार्थो हि शब्ददोषेऽविमृष्टविधेयांशमेवदुष्टत्व
प्रतिभासात् तत्रपर्यवसानमः यत्राविवक्षितएवार्थोऽन्यथाभिधानेन दुष्यति सोऽर्थदोषः अन्यस्तु रसदोषभिन्नः शब्ददोष
वे१ इति दिक् ॥ तथा च पदाद्यविवक्षितोऽप्यर्थः कथंचिद्दुष्टत्वतया अभिधीयते तत्राधिकपदत्वं न तत्परे न विधिनापि तन्निर्वाहात् यत्र
तु तोऽर्थो विवक्षितस्तत्परत्वमप्रयोजकत्वान्यत्वमप्रत्वाभ्यां न शब्देनोपानुमर्हः तत्र पुष्टत्वे स्फीटकालतौ लमनाकपिपद
र्थं उमानत्वेन विवक्षितः तस्य नैमित्तिकत्वात् यदपि चनहेतोर्निर्विनीतानि समापि वरतस्य स्तत्वपतनावधित्वमिति राम
९८

रेक एवानुचितत्वेन विवक्षितः नन तत्र क्रियाव्यतिरेकः प्रतीयते येनैवं स्यात् किं तु ध्वंसेनानुरोध्या इति नाधम्यमधिकं बाधि इन्तिनत्वेनो
पात्तमित्यधिकपदत्वं प्रतिविहितं तेषां दोषत्वं प्रतिविहितत्वादिकं वक्तुर्विवक्षितमेव परं त्वर्थलभ्यत्वादिना नोपात्तं नाहीनत्वपुष्
कं चापर्थस्याप्यशब्ददोषत्वमुक्तं रसस्य वाच्यदोषत्वमिति दूषकतावीजं वाच्यस्फुटत्वेन न चाप्रौढत्वेऽमुख्यं तत एव यमकादावपि
षतानां त्वालंकारान्तरारम्भेनाशक्यस्य तु नानुपयोगात् कर्णावतंसादिपदे च विशेषणद्योतकत्वेनानतिरिक्तार्थत्वेनानुप्राप्तायकमिति तदु
क्तं त्वे स्वतस्य विशेषणाद्यानार्थविशेष्यप्रयोगेऽपि दोषाभावः कष्टः प्रतीतिक्लेशवानन्तु दुरूहत्वदोषः यथा सदा मध्ये यासामि
यममृतनिस्यन्दसरसः सरस्वत्युद्दामा वहति बहुमार्गा परिमलं प्रसादं ता एता घनपरिचयाः के न महतां महाकाव्यव्यो
म्नि स्फुरितरुचिरा यान्तु रुचयः अत्र यासां कविकुलचीनामध्ये सुकुमारविचित्रमध्यात्मकमार्गत्रयवती भारती चमत्कारं वहति
ता एव परिचिताः कथमसन्तो भवन्तीत्यर्थो विवक्षितः स च शब्दान्तरेणापि क्लेशेनैव प्रतीयते इत्यपुष्टार्थत्वं दुष्टः किं च व्यादि
के तु शब्दे दोषोद्भावनोत्तरेणार्थस्य स्फुटत्वेऽपि न प्रतीतिः सम्यक् प्रतीतिविरहश्च दूषकतावीजं अतो नित्यो यं दोषः व्याहतत्व

काप्र
९८

त्कर्षो वापकर्षो वा प्राग्यस्येव निगद्यते ममैवेवाप्यतदन्यत्रोपा हतो ऽप्यस्त्र रामं वेदिमुपलक्षितमिह हृत्त्वगानः यथा ऽजगतिज
यिनस्ते ते भावा नवेंदुकलादयः प्रकृतिमधुराः संत्येवान्ये मनो मदयंति ये मम तु यदियं याता लोके विलोचनचंद्रिका नयनविषयं ज
न्मन्येकः स एव महोत्सवः अत्र प्रसर्वाईस्ता धारणा चंद्रिकावंद्रकलाः स्वप्रमसारतयामृतिया इति ताः तेनैवोन्नताद्वंद्रिकात्वमुत्कर्षो
पात्रो ऽप्यतदिति व्याख्यातः दृष्टकृतो वीजे चवाक्यार्थप्रतीतिरपेक्षितो दोषः पुनरुक्तः शब्देनमतिपत्ते तेसतिपुनस्तेनैवमतिपादित
स्यार्थेन प्रतिपत्तस्य प्रतिपादने ऽपुष्टत्वमुक्तं यत्नुमयोजनेनविनातिविशेषकृतामितिनदयुक्तं एवं सत्यस्यानित्यदोषत्वं नस्यात् प्र
योजनेनस्यालेपुनरुक्तत्वस्येवाभावप्रसंगात् तस्वायं द्विधा यदार्थवाक्यार्थभेदात् तयोराद्योयथा अरेरे अर्जुनार्जुन सात्यके
हास्येकेन युक्तं दृष्टो मत्तातस्य सुनशोककंतोत्थान्यस्तमस्त्रप्यदिवमुपगच्छतः केशाकर्षणानृपः परिभवः अपिच कृतमनुम
तं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः नरकरिपुणा सार्द्धं तेषां सभीमकिरीटिनामयमहमसृ
ङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिं अत्रार्जुनार्जुनेति संबोध्यपदैर्भवद्भिरित्यनेन परामृश्यते षामित्यनेन परामर्शात् अर्जुनस्या राम
९८

पिप्राप्रेः सभीमकिरीटिनामिति किरीटिपदार्थः पुनरुक्तः । नच साधारण्यप्रतिपत्तये पुनरुपादानमिति दोषता संबोधनेनैव त

द्धोतः । वाक्यार्थस्य पुनरुक्तत्वं यथा अस्त्रज्वालावलीढप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणे सेनानाथे स्थितेऽस्मिन्मम पितरि

गुरौ सर्वधन्वीश्वराणां कर्णालं संभ्रमेण व्रज कृप समरं मुञ्च हार्दिक्य शङ्कां । ताते चापद्वितीये वहति रणधुरं को भयस्यावकाशः

अत्रालं संभ्रमेण को भयस्यावकाश इत्यभिन्नार्थौ नचैवं कुः रोद्ररसाविष्टत्वं समाधानमाशंकनीयं वीरस्यापुरुक्तकारि

त्वावर्णनात् दूषकतावीजं वनिष्क्रयो जमात्रिधाने न श्लोलं वैमुख्य अत एव प्रयोजनमत्वेनादोषता रनिलोयं रोषः केचि

तु अर्थमात्रस्यापि वचने पुनरुक्तता तदुदाहरणमस्त्वालेनि अप्रयोजकाभिधानमात्रस्य ले लघु प्रार्थ लं रसादुः

क्रमो दुष्क्रमः । दुष्क्रमत्वं च क्रमस्य लोकशास्त्रविरुद्धत्वं तत्राद्यं यथा भूपालरत्न निर्दैन्यप्रदानप्रथित तोलव विश्रा

णमतुरंगमेमातंगं वा मदालसं अत्र तुरंगाभ्यर्थितमिमातंगं देहि तुरंगं वेति लौकिकक्रमः गुरुतरानायकोऽलघु दातो

चितात् वक्तुं अयथास्थितत्वेन क्रमो विवक्षित इत्ययं दोष एवायं । द्वितीयं लकावारिक्रणत्वदुर्गमस्लोम क्लिउरणी

काप्र
९८

मिश्रस्य· श्राक्खन्नं तिहिवारे जो रसिअं पुच्छिदुं वलिदो नक्खत्ताइं ज्ञान पूर्वकं स्त्रीरस्याशास्त्रेणाविधानात् नद्विरुद्धमिदं दूषकं
तावीजं च विरोधेनाप्रतीतिः सहृदयोद्वेगो वेति मिश्रस्यैवायं ग्राम्योग्राम संभवः श्लेषविदग्धोक्तिप्रतिपादितो रिरंसादिश्च पदुक्तं
सुग्राम्यो र्थो रिरंसादिः पामरैर्यत्र कथ्यते वैदग्ध्यवक्रिमवलं हि लेववर्जितादिष्विति यथा· स्वपिति पाव दयं निकटे जनः स्व
पिमि ताव दहं किमपेति तेन दपि संहर कूर्परमायतं त्वरितमरूमुद्धच य कुंचितं अत्र निकटे तावदहं स्वपिमि न्यग्विदग्धस्य
रिरंसोक्तिः एवमन्यत्र दूषकता चाश्लीलवत् किंचैतादृशोक्तिः कवक्त्रिते विभावादिरूपोर्थो न रसाय पर्यवस्यते अश्लीलवी
जमंकुरायेति संदिग्धः संदेहविषय स्तत्प्रयोजक रूपवानिति यावत् यथा मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः म
र्यादमुदाहरंतु सेव्या नितंबाः किमु भूधराणां किमु स्मरस्मेरविलासिनीनां अत्र भूधरनितंबानां कामिनीनितंबानां
वा सेव्यत्वं जनन्यामिति विपादविषितिहितीये न संदिह्यते प्रकरणाद्यभावात् यत्तु वक्तृविशेषसंदेह इति व्याख्यानं तत्व
मान्यानां तदुत्तानतादिलक्षितं वक्तुः पदवाक्यार्थत्वाभावेन तत्संदेहस्यार्थदोषत्वाभावात् अत्र एव हि निश्चितावक्तृविशे

व

राम
९८

पनिश्चयः संदेहाभावप्रयोजकत्वेनोक्तः तन्निश्चये एकतरनिर्णयस्यैव त्वनिर्णयेनासंदेहप्रवंथामित्याशेहितीयासंस
स्यंतत्वात्प्रापदएवसंदेहो ऽत्रत्वपदानामसंदिग्धत्वे सत्येवस इति पदसंदिग्धत्वात्भेदः दूषकताबीजं च उद्देश्यनिश्चयाविर
हः यत्रतु संदेहएको देश्यः तत्रादोषत्वमेवेति निर्हेतुः निःक्रान्तो हेतुर्यस्मात् यथागृहीतं येनासीः परिमयात्रोचितमपि
प्रभावाद्यस्यान्तु त्वत्तुल्यः कश्चिन्न विषयः परित्यक्तौ तेन त्वमसि सुजनत्वौ कात्र तु भयाद्विमोदयेशस्त्वामहमपि यतः
स्वीक्रियते अत्रस्वशास्त्रत्यागे हेतुर्नैयात्र: ननु तु विनाप्रतीतेः पर्यवसानेन वा आघेरोषाभावः अस्यैसाकांक्षसंक
रइति अत्र कश्चित् उपायस्य परेणान्वये साकांक्षत्वं अनुपादाने निर्हेतुत्वमिति विशेष इति तन्न साकांक्षोदाहरणे
उपेक्षितमित्साकांक्षतीत्यनेनानुपायस्य साकांक्षताया एव दोषप्रदर्शनात् तस्मात् हेतुतद्भिन्नसापेक्षतया द्वयोर्भेद इत्य
वस्यायः यद्वा अत्राप्रतीतिमात्रं तत्र तु विरुद्धाप्रतीतिः स्त्रीरत्न एवामर्षप्रतीतेरिति विशेषः दूषकताबीजं च उद्देश्यप्रती
तिविरहः। अत एवाप्रसिद्धावनुपादानेऽपि न दोषः प्रसिद्धिविरुद्धो लोके एककवेर्वाय त्रार्थेन प्रसिद्धिः यथा इदंते केनो

का प्र
१००

तैलकपयकमलातंकवदने परे तस्मिन् हेमन्तः कटकेमितिधत्ते खलुधियं इंदं तदुःसाध्यक्रमणापरमास्त्रं स्मितिमुद्गातवपु
लाचकंकरकमलमल्ले विनिहिते अत्रकामस्य चकं लोके कविमार्गे धान्यप्रसिद्धमिति [illegible] द्धिविरुद्धः यत्र लोकस्य कै
च्चमप्रसिद्धयोर्विरोधस्तत्र कविप्रसिद्धेर्बलवत्त्वं तथा च लोकविरुद्धेपि कवीनां यथा यत्र समयस्तत्र न दोषः यथा स्तु सितवस
नालंकाराया कदाचन कौमुदीमहसि मुदृशिस्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमनर्हं हिमुः तदनुभवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत येन प्रताप
निग्रहमगान्मुक्ताशंकाकनासिक्रमप्रदः अत्र कीर्तेर्मूर्तत्वं प्रतापस्य च तमः काष्ठ्यं नेव लोकविरुद्धं अपि कविसमयप्रसि
द्धेर्न दोषः एवमकीर्त्यादेर्मालिन्यादौ हृष्टव्यं पत्तुड यथा रिसरगोदोवर्ण्याः परित्यजताद्भुगाः सरणिमपरो मार्गस्ताव
द्भवद्भिरवेक्ष्यतां इह हि विहितो रक्ताशोकः कया पिहता शा धाचरणानलिन न्यासोद्दीनांकुरकंतुक इति कविसमयप्रसि
द्धोदाहरणं तत्र युक्तं चरणन्यासेनाशोकांकुरस्य कवीनाम प्रसंमतेः पुष्पोद्गम एव तेषां समयात् द्रष्टकता वीजं च
विरोधाद्दर्थप्रतीतिरिति उत्यादि नातत्प्रतीतावदोषः विद्याविरुद्धः शास्त्रेण विरोधवान् सवापंचशास्त्रमेदाद्भिद्यते त

रा म
१००

वि

अधर्मशास्त्रविरुद्धो यथा· सदा स्नात्वा निशीथिन्यां सकलं वासरं बुधः नानाविधानि शास्त्राणि व्याचष्टे च शृणोति च ग्रहीं
परागादिके विनाशयो स्नानं धर्मशास्त्रेण प्रतिषिद्धमिति तद्विरुद्धोयमर्थः अत्र महाबलस्यापि विसंध्यादिषु स्नानानुसरणमर्थ
शास्त्रेण विहितमिति तथ्यं न अर्थनेवीकृतं कीदृक् परिहृतं न लोके किमद्भुतं दिव्यं गोरवमाद्रियमुक्तं ततः लवणमं
सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता इतीदृक्· अत्र सतामविषादितादि तास्वाभाविकी तिनाम्ययपि यथा नलादि
दीहकत्वादीतिविवक्षितं तत्र च ततः किमित्यादिना किमद्भुतमित्यादिनवीकृतं पारुष्ये राशक्तिप्रकाशनेन वासरुदयो हेजनक
त्वं दूषकतावीजमिति निसोयं सन्नियमादिभिश्चत्वर्भिः परिवृत्त पदान्वयात सन्नियमपरिहृतादिवल्लक्ष्यं लभ्यते परिहृतिश्च
सन्नियमानियमयोर्विशेषाविशेषयोश्च द्विरोधः कामशास्त्रविरुद्धो यथा विधाय दूरे केयूरमनंगांगणामंगना बभा
रकांतेन करतो करज्रोऽस्वे रत्नमालिकां अत्र केयूरपदेन रत्नस्तं कामशास्त्रेविरुद्धं· बाहुमूलावगवि शेषेतस्य विधानार
थेतः शोषेषु प्रतिषेधात योगशास्त्रविरुद्धो यथा अष्टांगयोगपरिशीलनकीलनेन दुःसाध्यसिद्धिसविधं विदधद्विदरे

आसाद्यत्र निमग्नात्मकुन्ना विवेकख्यातिं समाधिवनमोऽलिमगणिर्विमुक्तः अत्र मुक्तिसमीपस्थसंप्रज्ञातयोगमन्यये स्यैव
वमोक्षो योगशास्त्रे विरूढः विवेकख्यातिः प्रकृतिपुरुषयोर्भिन्नत्वज्ञानं तत्र पालतो वितर्कविचाराद्यनुहारिस्तुयः संप्रज्ञातयो
गः पश्चात् पुरुषमात्रावलंबनस्वरूपोऽसंप्रज्ञातयोगः ततो मुक्तिनैतल विवेकख्यातिमात्रत एवेति हि योगशास्त्रे एवं तु रण
दिशास्त्रविरोधोऽप्यूहनीयः अभिनवमतीति विरहोद्दीपकतां बीजं अनवीकृतः अंगांतरे रागमवत्वेन तत्र भावितः एकमंगिवि
ईछानेकार्थ इत्यर्थः यथा प्रासाः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किं दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किं संमानिताः प्रणयिनो
विभवैस्ततः किं कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किं अत्र सर्वपक्षेषु ततः किमित्येकैव भंगिः अत एव कथितपदत्वं तन्ने
विष्यतीति चेन्न पर्यायांतरप्रयोगे भंगे रेकरूपतामात्रमसोक १४४ अविशेषः सामान्यं तत्र सनियमपरिहृतः स नियमत्वे
वक्तमुचितोऽनियमत्वेनोक्तः नवकृनपदत्वेऽनभिहितवाच्यत्वे वानुप्रवेशः तादृशोऽर्थो विवक्षिते तयोरवकाशात् अविव
क्षिते तेन तत्प्रसरात् अत एवापमर्थदोषः विवक्षितमात्रस्यपदांतरेणाप्युपस्थितेन स्पतादवस्थ्यादेवमितरेष्वप्यूह्यं य

तु अर्थत्वेन विशेषणं समाधानमिति। तत्र न्यूनपदादिषु त्रिषु च पदानां संकरप्रसंगात्। चंडीदासस्तु। शब्देभ्यो व्याकरणेनेतरे
मेव पदस्य प्रतिभासस्य शब्ददोषोपस्थलत्वमप्ययानेन तत्रमेव तत्सावर्ण्यदोषः अत एवानभिहितवाच्यादिष्वित्याह तच्छोषु
तं बहुषु स्थानेषु व्यभिचारात् शब्दार्थविभागस्यासंगतत्वात् उदाहरणं। यत्रानुल्लिखितार्थमेव निखिलं निर्माणमेतद्वि
धेरुत्कर्षप्रतियोगिकल्पनमपि न्यक्कारकोटिः परा। याताः प्राणभृतां मनोरथगतीरुल्लंघ्य यत्संपदस्तस्याभासमणीकृताश्म
सु मणेरश्मत्वमेवोचितं अत्रान्यापदेशेऽप्याभासमात्रेणामणीकृतेष्विति वाच्यं गुणांतरव्यावर्तनेन निंदातिशयप्रतीतेः अवि
षयमेतन्निंदनीयानां गुणांतरव्यवच्छेदप्रत्ययः तस्माच्छायामात्रमणीकृताश्मसु मणेस्तस्याश्मत्वमेवोचितमिति पठनीयं यच्छु
त्तरत्रयमनेनैव मुख्यबाधकत्वमेव दुष्टिबीजमिति निरस्त दोषोयं अनियमपरिवृत्तो यथा वक्त्रांभोजं सरस्वत्यधिवसति सदा
शोण एवाधरस्ते बाहुः काकुत्स्थवीर्यस्मृतिकरणपटुर्दक्षिणस्ते समुद्रः वाहिन्यः पार्श्वमेताः क्षणमपि भवतो नैव मुंचंत्यभि
क्ष्णं स्वच्छेंतर्मानसेस्मिन्कथमवनिपते तेंबुपानाभिलाषः अत्र शोण एवेति नियमो न वाच्यः वैयर्थ्यात् प्रस्तुतान्यजलाशयानां

का॰प्र॰
१०३

त्वकत्वप्रतीतौ पिपासातो विस्मारितशयाप्रतीतिः अधिकपदत्वे दोदूषकतावीजं च पूर्ववत् विशेषपरिवृत्तो यथा स्यामो रूपमलि
मानमान्यजनभोः सोऽद्रिर्मे शाकुचकैर्मैत्रं तं जामिपवयुस्महरतस्वेतोसलनोऽस्त्रियं च इदं वृत्तं प्रेयतस्मरणाच्छकस्याराः हलाहिलाय
हकेयेन दृष्टमहं सभेदशरिरो सनदहल्कमुष्टं किलाः अत्र स्यात्स्त्रीमिति राशि विशेषो वोध्यः अपरविशेषस्य स्वत एव स्यामत्वाव
त्राकांक्षाविरहात् इदमेवात्र दूषकतावीजं अन्यत्र विरोधादिकमपि दुष्टिवीजं द्रष्टव्यं विशेषनियामकप्रकरणादि सत्वे दोषत्वं
म सामान्यपरिवृत्तो यथा कल्लोलवेल्लितदृषत्परुषप्रहारैरत्नान्यमूनि मकराकरमावमंस्थाः किं कौस्तुभेन भवतो विहितो
न नाम याच्ञाप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोऽपि अत्र कौस्तुभेनेति विशेषतो रत्नवचने नोचितं कौस्तुभमात्रस्योपकारकत्वे नान्या
वमाननिषेधायोगात् एकेन किं न भवतो विहितः स नाम इति पाठे तु भेदानवगमात् विवक्षितनिर्वाहः तदनिर्वाहादिकं च दूषक
तावीजमिति विभाव्यं साकांक्षः सहाकांक्षया वर्तते इतरपदार्थो यया यद्विशेषणसाकांक्षं इत्यर्थः निर्हेतुर्भेदस्तत्र इदं [illegible]
वोक्तः उदास्थितेप्यमरकरीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभोः प्रत्युत दुह्यन्ते रात्रयः अविविक्तदुश्चरितेषु पुरुषस्य कन्यया उत्कर्षविपर

रा॰म॰
१०२

स्यमानपदार्थोर्विशिष्टं सन्‌ बाध्यते। स्त्रीरत्नं वज्रमुपैति ईशः सुरवो देवः कथं मध्यते अत्र स्त्रीरत्नमित्यस्यार्थे उपेक्षितमित्यस्यार्थे
माकांक्षति अन्यथा कथमध्यतद्रत्नेनामर्थ्यो वक्तव्य इति चाकामसंगः नहि स्त्रीरत्नस्यामर्षः किन्तु रूपे स्वाथो व च परस्ये त्वेतदंतर्भाव
तद्धर्मयोः स्थितिबाधे तस्य ज्ञानिताधयपदो ऽस्तेनानिराकांक्षत्वात् न चाभवन्मतयोगासंकरः वक्तृविवक्षितयोगस्यात्र सत्वात् प
रं तु विवक्षितस्य वा र्थः साकांक्षतया दुष्टः अत एव तन्मूलपदलोतत्भावः दृष्टकलाबीजं वाभिधानापर्यवसानं अतो निरस्यवाय क
स्मिंस्तु स्त्रीरत्नस्य कथमप्यतद्रत्नेनाकांक्षा तदन्वयपदार्थ परस्मै तत्तदंतर्भाव्य संभवति। तत्र ज्ञानितान्वयबोधत्वे न निराकांक्षमिति
दूषणार्थः अत्र पदप्रयोजकरूपवत्वेनोपस्थिततत्वेऽन्ययर्थ्यानसितार्थान्वयत्वं च लक्षणमतोऽभवन्मतयोगाभेदः तत्रात्र पद
योजकरूपेणानुपस्थितेः समासपुनरात्रे विशेषणस्यापर्यवसानमिहतु विशेष्यस्येति तन्नो भेद इत्याह तदन्निविशेषादिमन्तं
अपरमुक्तः अपदेऽस्थाने युक्तः यत्र तयोगे मकलविरुद्धमतीतिः इदं स्वामाक्रोशे शिरवामणिप्रत्यापिनी वा स्वामिन्वसु
ने वेनक्षिर्द् नयतोऽपि नाकिनिपदं लंकेति दिव्यापुरी उपलक्षितु हिरण्यन्वयेचतदहो नेहृणवरी लभ्यते स्यान्वेरेषनरावणः कतुप

नुरित्यादियोजितं समाधाने पर्य्यवस्यतीति हृष्टं उत्पत्तिर्दुर्हिरण्यत्वयेवेत्सत्रयपदियोऽन्यतेतरा विवक्षिता सिद्धिरेवेत्यपदस्यप
दवद्दस्य दोषत्वे नच प्रकाशितविरुद्धं तन्मीवः। स्या न विशेषयोगमनपेक्ष्य तस्य प्रकृते दुष्टिवीजं च विरुद्धमतीति: अतो नित्यप
थामं. केचित्तु अपदमुक्त इति पठित्वा व्याचक्षते अपदमुक्तः पदे स्थाने योगोऽस्तु कः: श्लाघा कैत्यादौ च स्यात् दोषत्वराव
राद्दृश्येतावता विच्छेदे कापि कांतिरस्तु भवति हि दाजीवस्य होराबरणादितिव त्सो धम्मयोत्रि चेत्र तस्यते अस्तु पुनरित्यादिन्या विस्तार्यं
तेतरा मध्यमदे क्षोनायमर्थोऽजक्षितपापक्ष्य सत्कारं नावहतीत्यनुभवसिद्धमिति सहचरभिन्नः समं व्याहृतविजातीयः वै
जात्यं चोत्कृष्टत्वापकृष्टत्वाभ्यां. उदा. श्रुतेन बुद्धिर्व्यसनेन मूर्खता मदेन नारी सलिलेन निम्नगा निशा शशांकेन धृतिः समा
धिना नयेन चालंक्रियते नरेंद्रता अत्र श्रुतबुद्ध्यादिभ्यउत्कृष्टेभ्यः सम्भिव्याहृतेभ्यो व्यसनमूर्खत्वयोर्विजातीयत्वं
उभयोरुपादेयत्वमनुपादेयत्वं वा प्रतीयतइति दूषकतावीजं विरुद्धार्थप्रकाशितविरुद्धः प्रकाशितो विवक्षितार्थस्य वि
रुद्धोर्थो येन वाक्यार्थेनासः सहचरभिन्ने पदार्थस्यैव तथात्वमिति ततो भेदः उदालगंरामाहतंगणासद्दटामिहृदयेवासिय

ष्वारिके हेमातंगान्यामपी होपद्विपरवुरूषे योन्वहष्वापतेती ततस्क्रोयेनकिं वितगण्यपक्षिविदितंनेस्कतेनास्मिंदत्ते
म्लेच्छः स्त्रीनियोगान् दिलमिवगतेसंबुधिंपस्पकीर्तिः। अत्रविधिवृद्धितंतेस्त्विनिवाक्यस्यार्थो लक्ष्मी सतोपसरवीति विह
ईमकृशायती इमेवचरूषकलावीजमिति नित्यरोषोपं विध्यप्रस्रोऽयुक्तविधिरित्यर्थः अनुक्तत्वंचविशेषविधेयस्य
वविधेयत्वेनवाक्यपुरुक्तमतयावातत्राघोपथा॥ प्रपलपृथिवीधितस्तविभिरघशेषेनिरूमकेशवमयाऽवंमुव
नमघनिः सोमकं इंपपरिहमाष्यतेररक्षयाघ्रतेः शालिनामैवेत्रिपुकान्नानिगुरुरघभारेनुवः अत्रपांडवमये
नाघावधितवनिघ्नान्भूदेव अघलनयाशानितेषु तेषुभिः शंकतयानि श्रावास्वंप्रयत्नेनवोध्यसइतितत्त्वप्र्वं॥
तथान्वशापिमस्त्वप्रयत्नेनबोध्यसइतिविविक्षुक्तो नतोषइतिरायनस्य अविमवविधेयांशेननुयुक्तस्यैवविधिः प
रं त्वविमर्षमात्रं अनत्वपुक्तस्यैवविधिरिति भेदः विवक्षितानि व्रीहि त्ररुष्टिवीजं द्वितीयोयथा॥ वाताहारतयाजगद्वि
षधरैराश्वास्यनिःशेषितं तेन्यस्ताः पुनरन्तोयकणिकातीव्रव्रतैर्वर्हिभिः तेपिक्रूरचमूरुचर्मवसनैर्नीताः क्षयंलु

काप्र
१०४

धुकैर्दमस्यस्फुरितं विदन्नपि नन्वोऽसल्लोगुरणानीहते भगवमेवसन्नमेघतोयकारिकापानं वा सुमञ्जरणं चेत्युत्तरोत्तरं
व्रमिमिति क्रमे प्राविधियुक्तः लोकप्रसिद्धक्रमलंघनेन श्रोळरुद्दे गोत्रद्रुमिवीजमिति लोयं अनुवादायुक्तः अयुक्तानु
वादः अयुक्तत्वेवात्रविध्यननुगुणत्वं यथा· अरे रामा हस्ताभरणा भसलश्रेणिशरणं स्मरक्रीडाव्रीडाशमन विरहिप्रा
णशमन सरोहंसोत्तंसप्रचलदलनीलोत्पल सखे सखेदोऽहं मोहं श्लथय कथय क्वेन्दुवदना अत्र विरहिप्राणशमने
त्यनुवादः कथय क्वेन्दुवदनेति विधिविरुद्धः तदेवच दूषकतावीजमिति निरसरोषोयं सकृदुक्तः स्वीकृतः पूर्वं स्वीकृतो
नन्तरं पुनः स्वीकृत उपात्तः तस्मिन्नेव वाक्यार्थे विशेषणांतरोपादानेन समाप्तपुनरात्तं अत्र त्वन्य एव वाक्यार्थ इति न
तो मेदः उदा· लग्नं रागावृताङ्ग्येति अत्र विदितं ते स्विति उपसंहृतो राजरोषस्ते नास्ति दन्तारसेभ्य इसेतावता पुनरु
पात्तः [illegible] स्याप्रयोजकः उत्प्रेक्षाया उपसंहृतत्वेनैव निर्वाहात् श्रीतिप्रोगादिवं तदुष्ठमेव अन्यथा वाक्ये कवा
क्यतोच्छेद्यत्वेः दूषकतावीजं त्वप्रयोजकत्वं सहृदयवैरस्यायानंवा लोकेपिहि त्यक्तस्य भक्स्पादेः पुनरुपादानं वैरस्य ताम

१०४

208

मावहति नित्यष्याये अश्लीलव्रीडादिसमर्थकोर्थः यथाउद्धतस्य परं हेतं स्तब्धस्य विवरैर्बिराः यथाप्यज्ञायते पातोनत
यादुनरुन्नतिः शब्दान्तरेण स्फुपारी यमालोयमर्थः पुंअंजननादिसाधारणत्वेन प्रतीतेर्व्रीडादायी नन्वादहरणेषुक्तेषु किमु
दाहृतास्वदोषाः तथासत्यन्यलक्षणान्वीतेषु दर्शनादिति व्याप्तिः अथ यत्र दोषांतराणापि तद्धि किमिति न प्रकाशितं
नीतिवेत अप्रकृतत्वादिति अथैषां यथायथमदोषत्वेप्रतिवादपि तन्मैव अर्थदोषाणां सन्निधानान्न प्रथमसमर्थदोष
वतत प्रतिमायपति कर्णावतंसादि पदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः सन्निधानादि विरोधार्थ अवतंसादिपदे जोत्पादहरका
रेणाकर्णाभरणादीन्येवोच्यंते तदस्य अर्थमात्रेकर्णपरादीनां यदद्ययुक्तार्थत्वं पुनरुक्तत्वं वा युज्यते तन्न यथिके चित्कर्णौ
ऽवतंसहत्यादि केयूरसत्राकवित्तल शरणादिनाव कर्णस्थित्यादि रूपस्याधिकस्य विवक्षितार्थस्य प्रतिपत्तेरदोषत्वं य
थातस्याः कर्णावतंसेन जितं सर्वं विभूषणं तथैव शोभते त्यर्थमस्याः श्रवणकुंडलं अत्रावतंसस्य कर्णस्थित्य
वस्याः कर्णपदेपादाने नावगम्यते द्वेगत्साकिं प्रयोजनमिति चेत्र वर्णनीयोत्कर्षः कथमिति चेत् तस्य रूपतास्य वि
त

काप्र
१०५

नभसागतेतत्वे॰ किं तत्कारणीवस्मित्येतिपर्यवसानात स्वंश्रवणतुं उत्तपरेप्युद्दे नकेवलंकर्णश्रवणप्रदयोरेवार्थमहि
माकिंत्वन्येषामपिपथ अपूर्वमधुरालापप्रमोदितदिशस्ततः आपपुर्भृंगमुखराः शिरःशेखरशालिनः अत्राभिरःप द
हानेशेखरस्वास्यमात्रंलभ्यते नतुतरलं कृतत्वे तथावततप्रतीतेः अदोषत्वं विदीर्णाभिमुखारातिकराले संयुगान्तरे
धनुर्ज्याकिणचिह्नेनदोष्णा विस्फुर्जितंतव अत्रधनुःशब्दोज्यायाआनाकृतत्वप्रतिपादनाय तथाकिणस्य प्रहारकृतत्व
प्रतिपत्तये यत्रनआनाकृतत्वंनतत्प्रतीतिप्रयोजनंवानास्तितत्रनधनुःशब्दोपादानमपि यथा ज्याबंधनिष्पंदभुजेनयस्य
विनिश्वसद्वक्त्रपरंपरेण कारागृहे निर्जितवासवेन लंकेश्वरेणोषितमाप्रसादात् अत्र प्राणेश्वरपरिष्वंगविभ्रमप्र
तिपत्तिभिः मुक्ताहारेण लसता हसतीवस्तनद्वयं अत्रहारस्यावस्पष्टमुक्तात्मसंदर्भशोभात्वेपिनमुक्ताशब्दवैयर्थ्यं॥ अन्यत्र
त्वाभिमत्प्रतिपादनेन्नेउत्प्रेक्षायामुपयोगात् सौंदर्यसंपन्नातराणियस्याप्तेतेचविभ्रमाः पृष्ठपदानपुष्पमालेवकं ना
कर्षतिमालासवे अत्रमालाशब्दोपयुपयुष्पस्येवसक्तिशंकः॥ तथापिनपुष्पपदमपुष्टार्थं॥ लक्षणापोत्कृष्टत्वप्रति

राम
१०५

पारकत्वात् । अयमेव करिष्टंहि तन्न्यायः ॥ ननु मन्याभाव स्पष्टस्प्रा तथा कृत्वमिति तस्यम्प्रकृत्यला मालेत्यादि प्रयोगदर्शना
दिति चेत् ॥ न । निरूपपदस्य तस्य तस्य तथा त्वात् । स्थिते चैतत् समर्थयते ॥ महाकवि प्रयुक्ते वसमाधाने नलस्वेच्छया कर्म
वंते साहित्य दर्पणजघनकौ आदिकरिकलमवत् । उष्ट्रकरभ्यादिवी प्रयोक्तव्यं ॥ वामनस्तु अपुष्टस्यापितु अपादानमुक्तिं तव
त्रतद्विशिष्यते अन्यथाकुतस्तद्विशेषणा बुधः स्यात् यथा जगदविशदांवा वेनमधुरा स्वरयात्रिनीमित्यादौ अत्र हि वा
वमिति स्तनुपादाने मधुरशब्दादिति तद्विशेषणयोगः कथमेतत्य इत्याह तत्रपदकमनुरक्तवं विशदं जगदित्यादि क्रियाविशेष
णत्वेनैव समीहितसिद्धे स्तस्मा घनन क्रियाविशेषणत्वे योगपत्त दुरुहरणीयं यथा चारुगत्र परिआरा राहिता म्यामपि
स्पृष्टेपादाभ्यां दूरमधानेन नव्रजन्त पिनखिद्यत इति अत्र हि चरणत्रेत्यादि पदविशेषणं न क्रियाविशेषणं हीमिति प्रका
राकृत तदपि नयुक्तमुदाहृतमिति ध्येयं कर्तृविशेषणत्वेनैवोपपत्तेः तस्मान्महीयं यदुदाहरणीयं यथा निर्वर्तितपरी
ररसोदराभ्यां विलोचनाभ्यां नवलोकयन्ती न केवलं दूनिमनो भवेपि अन्न क्रिं केचित्पसंप्रमावे अत्र निवर्तितपयोदर

सोदरासीत्येवं कर्मविशेषणत्वेनोपन्यस्तमिति चेत्सत्यं परं त्वलिपदोपादानमपेक्ष्यैव किंच सोदरत्वमात्रं नान्यविशेषणं
मविलमर्हति यथा मधुरत्वरसगन्धपरिग्रहरहितत्वे रत्यातेर्यानिर्हेतोरहुकृतापयाः चंद्रगतापयगुरुणाननर्कोरपयाः
नीचां द्रमसीमणिरत्वां उमासुखं तु पश्चिमलोलाहितसंक्रमोपमितिमवाघलक्ष्मीः रात्रौ चंद्रगतापाः पद्मगुणानुपभोगेप
यसंकोचो हेतुः दिवा च पद्माश्रितायाः चंद्रगुणानुपभोगे चंद्रस्य निष्प्रभत्वं कारणं ते चातिप्रसिद्धेरेवावगम्येते इति न तदु
पादानापेक्षेत्यदोषः अथ परिहृतदोषाणामप्यदोषत्वं क्वचिदित्याह अनुकरणे तु सर्वेषां प्रतिपादितदूषकतावीजाभावा
त् तत्ववैरस्याभावस्यानुभविकत्वेन तदतिरिक्तस्य लरवदोषत्वव्यवस्थितेर्वा यथा मृगचक्षुषमद्राक्षमित्यादिकथयत्ययं
परेष्वपि च विशिष्याह स्वचामासं पद्मेति च अत्रापि लोलेमेस्वचामपदानि अश्लीलकदुसुतसंस्कृतमधुक्तानि अनुकरणे चे
षामदोषत्वबीजं प्रतिपादितं तदन्यत्राप्यूह्यं वक्तृप्रतिपाद्यव्यंग्यवाच्यप्रकरणादिमहिम्ना दोषस्यापि क्वचिद्दोषत्वा
भावमाह क्वचित्तु भावोगुणत्वव्यवहारोपीत्याह वक्त्राद्यौचित्यवशाद्दोषोपि गुणः क्वचित्क्वचिन्नोभौ नोभौ न गुणो राम

न तेषम्भत्र तत्रस्य वैयाकरणत्वेम तिपिपादयिषितो वक्तुरिकरु त्वं गुणः प्रतिपाद्यस्य ततो निशयेन प्रतीतेः दोषत्वाभावश्चो
पपादित एव यथा दीधीङ्वेवीङ्समः कश्चिद्गुणवृद्ध्योरभाजने क्विप्प्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्र सन्निहिते न ते वैयाकर
णाद्धे प्रतिपाद्ये च तस्य गुणत्वं तद्वैव नाभाविततस्य ततश्रवणेन प्रीत्युपचयात् यथा यदा त्वामहमद्राक्षं पदविद्यावि
शारदं उपाध्यायं तदा स्मार्षं समस्माक्षं च सेपदं अभ्यास्विनि अशादि रसे वंगपेव तस्य गुणत्वं केहिनशाद्रस्य तद्भं
कत्वात् तत्रवीतत्वे यथा अत्रमतेतद्धहरहत्कपालनलकक्रूरक्वणत्कंकणप्रायप्रेंखितभूरिभूषणरवैराघोषयं
त्यंबरं पीतच्छरितरक्तकर्दमघनप्राग्भारघोरोल्लसद्व्यालोलस्तनभारभैरवपुर्दर्पोद्धतं धावति अत्राश्विनिसिंहारोवाये
पितस्य गुणत्वयतोगमस्य शाद्वप्रयोगेभ्योर्जितो यथा मुद्वहासतेऊर्जितशाद्वप्रयोगेत्वोर्जितेन उदामातेगाः किमुवलि
तेः किमफलैः राजवैरैर्मुक्ताः सारंगाना हिमामदं व्रजतं किं मूर्च्छमुग्धानके कोपाटोपसमुद्भटोत्कटसटाकोटेरिभारेः पु
रः सिंहस्यानिनिर्हतं कृते स्फुरति यन्महूर्जितं गर्जितं अत्र सिंहोवाच्यः प्राकरणविशेषेण वक्तुर्वैयाकरणत्वाद्यभा

काप्र
१०७

वैयिकोपादिप्रस्तावेनानरनुगुणत्वात् यथा रक्ताशोककृशोदरीक्वनुगतात्यक्त्वानुरक्तं जनं नो दृष्टेति मुधैव चालयसि किं
वातेनावधूतं शिरः उत्कंठाघटमानषट्पदघटासंघट्टदष्टच्छदस्तत्पादाहतिमंतरेण भवतः पुष्पोद्गमोयं कुतः अत्र मिथ्या
शिरोवधूननेन कोपमकरोन्नवास्यैवंगपरमवेशः कोपस्यैवंगपत्वादिति विरम्य वृक्षाघतिरिक्तस्यानीयस्यैवंगपस्यैवं
पदोपादानात् गोवलीवर्दन्यायात् दोषत्वाभावश्चेत्तेषु गुणत्वमस्येः स्फुट एव कश्चित्पुनर्न दोषत्वेन वा गुणत्वे पयन्नर
सो नवा प्रतिपाद्योस्त्विसंप्रयनीरसेपदिविद्यात्वाभावादस्यादोषत्वेंतरान्येषामपिस्यात् तथा च नीरसदोषोदाहरणं
विरुद्धेतिचेत् न तस्योपलक्षणत्वात् दोषपरिचयमात्रार्थत्वात् यथा श्रीशीघ्रारागांश्विपासीन्नवरिभिरयमैवेर्घ
रायकृष्णेनानरदीर्घायाता नदोषेः पुनरपियद्दष्टपत्वेकउद्धीयपदयः यर्मादोसरस्योतर्हिगुणाघनघ एणानिघ्नवि
विध्वस्त्रे देन्ताग्रेः स्मिहसंधेविदिधत्वघ्नएपः मीघ्रमेहोविद्यातं नीरसत्वं चात्रानुप्रासमात्रमग्न तथा रसे तात्पर्याभावा
त् न चानुप्रासास्यदेकत्तेपि वगुणत्वमोघ्नेच्छवेदानित्याशवयितद्दापत्तेरिति न च परुषवर्णत्वमनुप्रासेप्रयोजकं येन

राम
१०७

नरघट्टकतया: दोषत्वं स्यात् अत्र अप्रयुक्तनिहतार्थौ श्लेषयमकादावदुष्टाविति प्रतिपादितं प्राक् यदि च प्रयोगमात्रानुसंधान
मात्रतानुविधीत्वे तथाप्यवाचकत्वेन दोषतालदलंकारत्वस्य प्रयोजनवस्तुप्रतीतेर्व्यक्तताभावात् यथा येन ध्वस्तमनोभवेन बलि
जित्कायः पुरास्त्रीकृतो यो गंगां च दधे ऽधकक्षयकरो यो बर्हिपत्रप्रियः यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः सा
व्यादिस्वभुजंगहारवलयस्त्वां सर्वदो माधवः ॥ अत्र माधवपक्षे राहोयच्छिरोमतपदे अप्रयुक्तं उपपदं गंगहेनिहतार्थं न
चश्लेषनूपालंकारप्रयोजकतया गुणत्वमविशेषकनीय ॥ तत्त्वस्य तत्प्रयोजकत्वात् एवमन्येषु मतीति विविलंबवस्तु दृष्ट
वं अश्लीलत्वं कवितगुणो यथा सुरतारंभगोष्ठ्यां द्व्यर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु इति कामशास्त्रस्थितौ दोषता
नाचे सुलभपिनप्रकटनात् यथा करिहस्तेन संबाधे प्रविश्यांतर्विलोलिते उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते अ
त्र संबाधादिपदानि शमनकथास्वप्यश्लीलं गुणः तत्प्रयोजकत्वात् यथा उत्तानोच्छूनमंडूकपाटितोदरसन्निभे क्लेदिनि
स्त्रीव्रणे सक्तिरकृमेः कस्य जायते स्त्रवनीयविशेषे यथा निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां नंदंतु पांडुतनयाः सह मा

काव्य
१०८

यदेन रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च स्वस्था भवंतु कुरराजसुताः सभृत्याः अत्र प्रधानादिति स्वस्था इति मरराग
येकत्वादस्त्रीले; विभाग्मंगलस्तु च नागगुणाः संदिग्धमपि वाक्यमहिम्ना नियता यमतीति कारित्वाभ्याजस्तु निपर्य्य
वसापितया गुणाः यथा पशुकान्तस्वरणान्तोल्लेषितनिःश्वासयरिजनं देव विलसत्करेणुगहनं संप्रति सममावयोः सर
अप्रतीतमपि पत्र अनिपाद्य
ने अत्र पशुकान्तस्वरादिशब्दाः पशुकानामार्त्तस्वरः पशुवत्तु लंकार्त्तस्वरितिसंदिग्धाः॥ अप्रतीतमपि पत्र अनिपाद्य
प्रतिपादकयोर्द्वयोरपितत्स्तात्तत्रगुणाः अनीतिनूपवीआभावेनादोषमायांमुसत्रिप्रकटकत्वात् यथा आत्मा
रामाविहितरतयो निर्विकल्पेसमाधौ ज्ञानोद्रेकाद्विघटिततमोग्रंथयः सत्वनिष्ठाः यंध्यायंते कमपितमसां ज्योति
षांवा परस्तात्तंमोहांधः कथयमम्मुंवेत्ति देवंपुराणं इयं भीमसेनस्य सहदेवं प्रत्युक्तिः अत्र निर्विकल्पकादिशब्दा
आत्मना त्रावलंबनत्वा द्यावर्थयोगशास्त्रमात्रप्रसिद्धाः स्वयंपरायशोर्थ्येवमेवगुणत्वं यथाषडधिकदशनाडी
डीचक्रमध्यस्थितात्मा हृदिविनिहितरूपःसिद्धिदस्तद्विदांयः अविचलितमनोभिःसाधकैर्मृग्यमाणः सज

राग
१०८

पतिपरिग्रहः शाङ्खिनिः शाङ्खिनाथः अधमप्रकृतीनां चेटविटविदूषकानां हास्यरसप्रधानानां तथैवौचित्याद्दो
षत्वाभावे हास्यायप्यविसापि तोत्तरत्वान्योगुणाः यथा फुल्लुक्करं कलमकूरणिहं वहन्ति जे सिन्धुवारविडवा महवल्लहा दे जे
गालिदस्स महिसीदहिणो सरिच्छा दे किं च मुद्धविअइल्लपसूणपुंजा अत्र कलममहिषीदधिशब्दाः स्वनयस्याभिव्यञ्जके
विदूषकेयत्र स्वनत्वेऽपि नाभिमतविशेषसिद्धिः यथा गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्भूतरोमोद्गमा सान्द्रानन्दरसातिरेक
विगलत्श्रीमन्नितम्बाम्बरा मामामानदमातिमामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना
विलीना नु किं अत्र मामेत्यत्रापासय मातीत्यत्र पीडयेति [illegible] ने न च दोषः प्रतीतेः स्फुटत्वात् प्रस्तुतगुणः रसातिरे
कश्चाधिकत्वात् क्वचिन्न दोषो नापि गुणः यथा तिष्ठेत्कोपवशात् प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति स्वर्गायोत्प
तिता भवेन्मयि पुनः स्नेहार्द्रमस्या मनः तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनी सा चात्यन्तमगोचरं नयन
योर्जातेति कोऽयं विधिः अत्र पिहितेत्यनेन [illegible] रैनेन [illegible] एवं द्वितीयपादेऽपि न वा अत्र गुणालंकारविशेषवद्

रनुत्पादनात्तेनापि दोषत्वं तद्व्यतिरेकेणापि दीर्घसमासानुप्रयुक्तौ त्यादिमतीत्यतिच्छेत्कोपवशादित्यादि प्रतीतानां वाच्य
त्वावगमात् अधिकपदं क्वचित्गुणो यत्र विशेषप्रतिपत्तिः यथा यद्वंचनाहितमतिर्बहुचाटुगर्भं कार्योन्मुखः खल
जनः कृतकं ब्रवीति तत्साधवो न न विदन्ति विदन्ति किंतु कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न पारयन्ति अत्र द्वितीये विदन्तीति यदनन्य
योगव्यवच्छेदं प्रतिपादयत्राधिकपदत्वेपि गुणः यदुक्तं विस्मये च विषादे च दैन्ये चावधारणे तथा प्रसादने तथा हर्षे वाक्य
मेकं द्विरुच्यत इति एवं हर्षशोकादिषु क्वचित्कारिणो गुणत्वं त्वरादिप्रकृत्या हर्षादिप्रतिपत्त्यंजकत्वात् यथा वद वद जितः
स शत्रुर्न हतो जल्पंश्च तव तवास्मीति चित्रं चित्रमरोदीद्धा हा हेति परं मृते पुत्रे अत्र पादत्रयलक्षणेपे क्रमेण हर्षभीतिवि
स्मयविषादेषु क्वचिदुक्तावर्थ्याः एवं पुनरुक्तेपि द्रष्टव्यं कश्चित्तस्यापि लाटानुप्रासेतिनिर्वाहकतया अप्रीतरसं क्वचित्
वाच्ये विशेषणं जनात् विहितस्य पश्चानुवाद्यत्वं तत्रैव ताद्रूप्याभिमततन्निर्वाहकतया गुणत्वं क्रमेणोदाहरणं सितकर
कृतिरविना विभाकरः कारशशी धरकीर्तिः पौरुषकमलाकलास्मापि नैवास्ति नान्यस्य अत्र लाटानुप्रासः

त

तालाजास्वर्त्तिगुणानालातेसहित्वरहिंहिंधेयंयन्निरइकिरणाएडगाहित्वाईहोत्तिकमलाईकलाईं अत्र द्वितीयेक
मलपदं हीरभाद्रिम इत्यकतया ऽर्थांतरसंक्रमितवाच्यंतयालैवकथितपदत्वमेवमयोजकंजिनेंद्रियत्वविनयस्य
कारणं गुणप्रकर्षो विनयाद्वाप्यते गुणाधिके पुंसि जनोनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि संपदः अत्र कारणमा
लायोपवेयायित्वपदेनैव विनयादिकमुपादेयं पदांतरेण गुणग्रामानन्तद्विज्ञतयैव प्रतिभातितयावताद्दशालेकारसंपा
दकतया गुणत्वं दोषत्वाभावश्चतत्ते बीजाभावाद्यपतत्प्रकर्षमपि कविलत गुणः यथा प्रागप्राप्तिसाद्दो अत्र
हि चलर्थेपादेऽक्षोभाभावाभरणमेव परंयुक्तमिति दोषत्वाभावः गुणत्वं ल विनयप्रकाशकतया समाप्तपुनरा
त्तं कविन्नगुणो न दोषः यथा प्रागप्राप्तेस्यादो अत्र येनानेनेत्यादिना विशेषणदानमात्रार्थं किं त्वाकांक्षांतरमेव
विधेयं अतो बीजाभावान्न दोषः न च गुणो विशेषवुद्धेरकरणात अपदस्य समासमपि कविलत गुणः यथा र
क्ताशोकेत्यादि अत्रापदस्य समासत्वमेव कथमिति चिंत्यं हितीयार्द्धस्याभिनत्थ्यानत्वात तस्याभिनुपवक्ष क

काप्र
११०

त्वात् अन्यथा गुरुगत्वासंभवात् भास्करस्तकं गारे समासस्यानौचित्यादस्थानस्थत्वमित्याह गर्भितमपि क्वचित्
ग्गो हृद्यप्रत्ययादिहेतुत्वात् न तु दोषः प्रतीतेरव्यवधानात् भमित्र अवहसि अरे होरिसं कुशो अह विवेअरहिओ वि सि
क्किओ वित्तमं स्थिताप्तुरणोप त्रिहिं भणिअं एपुलसित्तिमित्र अत्र प्रतीहीति हृदयप्रत्ययो स्पादके एवमन्यदपि लक्ष्ये दृष्टव्यो हनीयं अ
यमसास्तादुरसविरोधिनो दोषानाह व्यभिचारिरसस्थायिनां वाच्यत्ववाच्यता कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभा
वयोः प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः अकाण्डे प्रथनच्छेदावंगस्याप्यतिविस्तृतिः अंगिनोननुसंधानं प्रकृ
तीनां विपर्ययः अनंगस्याभिधानं च रसे दोषाः स्युरीदृशाः शब्दवाच्यता सामान्यतो विशेषतो वा स्वशब्देनोपादानं साव्य
भिचारिणां यथा सव्रीडं दयितानने सकरुणं मातंगचर्माम्बरे सत्रासं भुजगे सविस्मयरसं चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि सेर्ष्या
जह्नुसुतावलोकनविधौ दीनां कपालोदरे पार्वत्या नवसंगमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः अत्र व्रीडादयो व्यभिचारि
णो भावाः स्वशब्देनोपात्ताः न च स्वशब्देनोपात्तेषु व्यभिचार्यादिष्वास्वादसंभवोनुभूयते किं त्वनुभावादिमुखेनैव यत्केः राम

११०

220

पुनः स्थाय्यास्वादानुपस्थितेर्दोषत्वबीजमिति संप्रदायः तन्नेदमालोचनीयं एतावता शब्दवाच्यतायां दोषत्वमेव तावत् दुरु-
र्थं दूरे याथार्थ्येन दूरतरं स्यात् तथाहि अनुभावादीनामनुपस्थितावियं रसप्रतीतिर्वैधिकाभिमता तदनुपस्थितौ वा अवि-
कारणाभावादेवास्वादाभावोपलब्धवाच्यत्वकृतः स त्वेव कारणवशैकायत्तानुत्पादस्य प्रतिबंधकताव्यवस्थापकत्वा-
त् तथाच स्थूलपदत्वेनाभिहितवाच्यताया दोषः न स्थितं आद्ये अनुभावादित एव रसव्यक्तिरिति किं तच्छब्देनेति वेप
र्थमात्रे दोषः बधेत्यालोचयामः अनुभावादीनामनुपस्थितावेव भावादीनां शब्दवाच्यतस्वादोपघातः प्रतीयत इति न
स्याः प्रथग्दोषत्वं अत एवोत्कण्ठादीनां शब्दवाच्यता न दोषः तत्रास्वादविघ्नताप्रतीतेन च वाच्यमेवमनुभावोपा-
दानेऽपि किमिति नोदाहृतमिति उपादानस्थले भावादिशब्दानां वैयर्थ्यमपि लक्षसंकराभिप्रायेण तथोदाहरणान्तरे उ-
दाहृतेष्वनुभावाक्षेपकतया वैयर्थ्याभावात् न चैवमुक्तोदाहरणविरोधस्तत्रानुभावाद्यनुपादानादिति वाच्यं
देवादहमत्र तथैतादविभावरूपेण तेषां प्रतीतेः नहि व्रीडादिशब्दैः प्रतिपादिता व्रीडादयः आस्वादपदमनिवस्था

221

काप्र
१२२

नुभावाद्याक्षेपकत्वमपि स्थायिपिठमस्तमावी जाभावात् एवमपित्वमोदाहरणेऽव्याप्तत्वमिति एवं च स्थिते यथा
नम्रा द्पिता नने मुकुलिता मकेन चर्मी वरेसो लंघ्यानुज्ञोगे निमेषरहितावंदे ऽस्मन स्पंदिनि। मीलदूः सुरसिंधु
दर्शनविधौ म्लानाकपालोदरे इति पाठत्रपयाठो युक्तः एवं भावादिशब्देनाप्युपादानेदूषणं रसस्यामान्यतो रस
शब्देन यथा तामनंगजयमंगलश्रियं किंचिदुच्चभुजमूललोकितां नेत्रयोः कृतवतोऽस्य गोचरे कोऽप्यजायत
रसो निरंतरः विशेषतः शृंगारपदेन यथा। आलोक्य कोमलकपोलतलाभिषिक्तव्यक्तानुरागसुभगामभि
राममूर्तिं पश्येष वाऽस्तमेति हरसि वितेमानः शृंगारसीमनि तरंगितमात्मजन्मेति स्यापि नोविशेषतउत्साहपदेन
यथा। संप्रहारे प्रहरणैः प्रहाराणां परस्परं रणत्कारैः श्रुतिगतैरुत्साहस्तस्य कोऽप्यभूत् अत्रैव स्यापिभा
वोऽस्य कोऽप्यभूदिति चर्व्यपादयोः सामान्यतः शब्दवाच्यतोदाहरणं दूष्यं कष्टकल्पनया प्रयुक्तः श्लोकाद्य
नुसंधेय प्रकरणगाहि पर्यालोचनया विलंबेन प्रतीतिः तस्मै कादहमनवनये स्मादविवरुदितस्तो हेपमहि म्लाना सा

राम
१२२

222

अनुभावस्य यथा कर्पूरधूलिधवलद्युतिपूरधौतदिङ्मण्डले शिशिररोचिषि तस्य यूनः लीलाशिरोंशुकनिवेशवि
शेषक्लृप्तिव्यक्तस्तनोन्नतिरभून्नयनावनौ सा अत्रेन्दुरुद्दीपनालंबनविभावाः शृंगारयोग्या अनुभावामती
त्या आस्वादाय पर्यवसायिनः स्थिताः यद्यप्यंशुकनिवेशो अनुभावत्वयोग्यः तथापि तस्य स्तनव्यक्तिप्रयोजक
त्वेनोपात्तस्य नानुभावत्वपर्यवसानमिति प्राञ्चः वस्तुतस्तु पुंनिष्ठ एव शृंगारो अप्रतिपिपादयिषितः अन्यत्रप
नावर्णनेनैतस्यैवालंबनत्वप्रतिपादनात् न च पुंनिष्ठेऽस्मिन्ननुभाव उपात्तः न च विभावैरस्याक्षेपो यावदिति कष्टे
न कल्पनीयः विभावस्य यथा परिहरति मतिं लुनीते स्खलतितरां परिवर्तते च भूयः इति वत विषमा दशास्य
देहं परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः अत्र कामिनीरूपः शृंगारविभावो नियमतो नोपात्तः न च रतिपरिहारादि
भिरनुभावैरालम्बनमपि ज्ञाप्यते तेषां करुणादावपि संभवादिति कष्टेन कल्पनीयः प्रतिकूलविभावादिग्रहः
प्रकृतरसादेः प्रतिकूलो यो रसादिस्तद्विभावानुभावव्यभिचारिणां ग्रहः तत्र नाहत्य विभावव्यभिचारिणो

का प्र
११२

ग्नेहो यथा प्रसारे वर्त्रे स्वाप्रकटयमुद्दं संत्यजन्रुचिप्रियेमुग्धं संगा [illegible] निवृते सिंचलवचः निधाने सौख्यानां द्र
गामभिमुखं स्थापयमुखं नमुग्धे प्रतोलं प्रभुर्वात्तिगतः कालहरिणः अत्र प्रकृते रंगी रेप्रतिकूलस्य शांतस्य प्रकाश
श्यमानानित्यतारूपो विभावः रत्न प्रकाशितो निर्वेदरूपो व्यभिचारी च स्फुटमेव कथ्यते तादृशोऽनुभावस्त्वहोयथा
शिाहुअरमणाभिलोक्षराद्वहम्मिपाडि एगु नेरणा मे [illegible] सअलपरिहार हिअआव णागमणं वे अमहाइव
हू अत्रव्याजादिकं विना वनगमनं सकलपरिहाररूपोऽनुभावः न च व्याजः प्रतिपादितः रतिशृंगारस्य प्रकृतेः
स्य विच्छित्तिः इंधनाद्यानयनव्याजेन सेभोगार्थं वनगमनं यत्र कथ्यते तत्र शांतानुभाव गम हः पुनः पुनर्दीप्ति
रंगरसादि विषया दोषः अंगिनस्तु सामहाभारततो दोर्शांतादेरिव नैवेरस्यमावहति उदाकुमारसंभवे अथ मो
हपरायणेत्यादिना रतिप्रिमानीतो पिकरुणो यथा पुनरेवेत्यादिना पुनः पुनर्दीप्तिनीतः उपभुक्तो हि पुनरुप
भुक्तो हि पुनरुपभुज्यमानः परिम्लानस्तवकवद्रसस्यापकल्पते अकांडे प्रथनं यथा वेणीसंहारे द्वि

ग्म
११२

224

तीयेंके नेकवीरसंसये प्रवृत्ते भानुमत्यासह दुर्योधनस्य शृंगारवर्णने छेदोयथावीरचरिते राघवभार्गवयोर विच्छि
न्नप्रसरतया प्रवृत्ते वीररसे कंकणमोचनाय गच्छामीति राघवस्योक्तौ अकांडेहितथा वचनं व्याजेन निर्गमयति यादयवी
रत्वाभावे पर्यवस्यति अंगस्यातिविस्तृतिरप्रधानस्यातिविस्तृतिरप्रधानस्यातिविस्तरे रणवर्णने यथा हयग्री
ववधे हयग्रीवस्य यद्यपि प्रतिनायकवर्णनं नायकस्योत्कर्षे पर्यवस्यति तथाप्यतिमात्रपितं प्रधानमिति रोचायका
तया दोषपदवीमवतरति अंगिनः प्रधानस्याननुसंधानं यथा रत्नावल्यां चतुर्थेके वाभ्रव्यागमने सागरिकाया वि
स्मृतिः प्रकृतीनां विपर्ययः यत्प्रकृतीनां वर्णनमनुचितं तत्र वर्णने प्रकृतयस्तावद्दिव्यादिव्यादिव्यादिव्याश्च तत्र दिव्य
त्वममर्त्यैकरूपत्वमतो न यामालीधाधर्षसंग्रहः उदाहरणं श्रीमन्महेश्वरादिः अदिव्यत्वं मर्त्यैकरूपता यथा मा
धवादेः दिव्यादिव्यत्वं रूपता यथा श्रीकृष्णादेः त्रिविधाप्येते वर्णधीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीर
शांतत्वभेदात् क्रमेण वीररौद्रशृंगारशांतप्रधानत्वभेदाल्लक्ष्यरामाणि श्रीरामभार्गवकृष्णतीव्रत्वाहन्ना उदाहर

काम
११३

णानि एतेच प्रत्येकमुत्तमाधममध्यमभेदाः अनुकूलादिभेदास्त्वस्थिरा अनुकूलादिर्हि कदाचिद्दक्षिणादिः संपद्य
त इति प्रकृतिभेदेन गणनीयाः एवं निचारः प्रक्रान्तःपुरनिहासमोक्तानुक्तान्यदिव्योत्तमप्रकृतिवर्द्धव्य स्वपि वर्णनीया
नि किं तु रतिः संभोगशृंगाररूपा उत्तमदिव्यविषया न वर्णनीया तद्वर्णने पित्रोः संभोगवर्णनमिवात्यंतमनुचितं क्रोधे
विभो संहर संहरेति यावद्गिरः खे मरुतां चरंति तावत्स वह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार इत्यादिवत् भ्रू
कुट्यादिवर्जितः सद्यः फलदः क्रोधो नाकपातालगमनसमुद्रोल्लंघनादावुत्साहश्च दिव्येष्वेव वर्णनीयः अदिव्येषु तु
यावदेव महत्कर्म लोकप्रसिद्धमुचितं वा तावदेवोपनिबंधनीयं अधिकं हि नि ४३० बध्यमानमसत्यप्रतिभासनया रा
मादिवद्वर्तितव्यमिति साधकपदेशेन पर्यवस्येत् दिव्यादिव्येषु पुनरुभयोरप्युचितं वर्णनीयं एवमुक्तस्योचित्य
प्रतिभासनया रामादिवद्वर्तितव्यमिति साधकपदेशे स्पष्टे दिव्यादीनामिवोत्तमादीनामप्यन्यथा वर्णने प्रकृतिविपर्ययः
आमंत्रणे विसलं चेत्येवं तत्र भवन्भगवन्निति उत्तमेनैव प्रयोक्तव्यं नाधमेन उत्तमेनापि मुनिप्रभृतावेव न

राम
११३

तृपाद्यादौ भट्टारकेति नराज्ञा द्रावुक्तमेन किंतु देवादावेव अन्यथा प्रकृतिविपर्य्ययापत्तेः एवं यत्र देशे काले वयसि जातौ वा
यद्वेषव्यवहारादिसमुचितं तदेव तत्रोपनिबद्धव्यं अन्यथानिबंधने तु प्रकृतिविपर्य्ययः यथा॰ स्वर्गांगनासमानुभवे मा
दिः रसान्तलोदोने यादिरिति अनंगस्याभिधानं रसानुपकारकस्य वर्णनं यथा कर्पूरमंजर्यां नायिकया आत्मना च वय
हसंतवर्णनेन तदना इत्यवंदिवर्णनस्य राज्ञा प्रसंसनं इहत्या इत्यनेनेन तु रुक्मं परैर्वं विधा अन्येप्यनौचित्यसहेतवो भवंति
यथा नायिकापादप्रहारादिना नायककोपादिवर्णनमित्यादि अनौचित्यं रसविच्छेदहेतुः यदुक्तं ध्वनिकृता अनौचि
त्यादृते नान्यद्रसभंगस्य कारणं औचित्योपनिबंधस्तु रसस्योपनिषत्परेति इदानीमेषां केषांचित् क्वचिद्दो
षत्वमपीत्याह न दोषः स्वपदेनोक्तावपि संचारिणः क्वचित् संचारिणो न तु रसस्यापि नो रपि क्वचिद्दोषत्वे ति
न रविलक्षणो नानुभावः यथा औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्तमाना ह्रिया तैस्तैर्बंधुवधूजनस्य वचनैर्नी
ताभिमुखं पुनः दृष्ट्वाग्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे संगमे संरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु

वः। अत्रौत्सुक्यस्य चाव्यवत सहस्राप्रसरणादिरूपोऽनुभावो नौत्सुक्यमसंदिग्धं प्रतिपादयितुमीष्टे भयादिसाधारण
त्वात् अत एव हरादुत्सुकमागते विवलितं संभाषिणि स्फारितं संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने कोपांचितभ्रूलतं मा
निन्याश्चरणानतिव्यतिकरे बाष्पांबुपूर्णेक्षणं चक्षुर्जातमहो प्रपंचचतुरं जातागसि प्रेयसि इत्यत्रव्रीडादिभिर्विवलि
तत्वादिभिरनुभावैरुपनिबद्धैरेव रसिकशिरोमणिरमरुकविरौत्सुक्यं स्वशब्देनैवोपात्तवान् न दोषत्वाभावबीजमुक्तं
प्राक् इदं त्ववधेयं त्वरादीनां भयादिसाधारण्येपि औत्सुक्यादिना स्वकारणेन घटितत्वमात्रेणास्त्येवासाधारण्यमा
घऔत्सुक्यादिव्यंजकतया स्वास्वादोदयः नन्वेवं देवतात प्रतिपन्ना व्यभिचार्यादीनां वाच्यत्वासहत्वमुक्तं स्यादन्यथा अत
वा नन्वेवं घर्ष्यमपि विशेषणत्वेनोपयोगात् हरादुत्सुकमित्यादौ तु शब्दमहिम्नाभिधावसेयेनानुभावस्यकत्वमिति
तत्तोभिव्यक्तिरिति एवं च यदि स्यात्तदा अनेन तदुपादानेऽपि विनाभावत्वानुभावस्यासाधारण्यं नवतेन विनाभिव्यक्तिर्नेना
भिव्यक्ति विनास्वादसं नवोऽनवतेन विनाभावमध्यप्रवेशो न वक्तव्यमंतरेण तथाकीर्तनं प्रयुक्तमिति भावस्योत्कीर्तनमप्ये

तादृशस्य व्यभिचारिणः शान्तस्य व्यक्ततायादेशात्साभावं साधयतीति पूर्वोक्तमुदाहरणम्: संचार्यादेर्विरुद्धस्य बाध्यस्योक्तिर्गुणा-
वहा प्रकृतविरुद्धव्यभिचार्यादिर्बाध्यत्वेनोक्तस्तदा न दूरे दोषत्वं प्रत्युत प्रकृते रसपरिपोषकतया गुणत्वं तत्र व्यभिचारिणो
यथा क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलमित्यादौ अत्र च तुर्षु पादेषु पूर्वार्धगतप्रतिपाद्यानां वितर्कमतिशंकाधृती-
नामुत्तरार्धगतपादाभिरभिलाषांगत्ताभिरौत्सुक्यस्मृतिदैन्यचिंताभिस्तिरस्कारस्तु रससरे चिंतायामेव पर्यवसानमि-
ति भावशबलतापरिपोषकत्वात् गुणत्वं पांडुक्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः आवेदयति नितांतं क्षेत्रियरोगं स-
खि हृदन्तः इत्यत्र पांडुतादीनां रोगानुभावतया विरुद्धत्वेऽपि विप्रलंभश्रृंगारे समारोपाद् गाढानुभावप्राप्त्या दोषत्वाभाव इति ध्वनि-
कारः तदयुक्तं तेषामुभयसाधारणत्वाद्विरोधस्यैवासिद्धेः । विभावस्य यथा सत्यं मनोरमा रामाः सत्यं रम्या विभूतयः किं
मत्तांगनापांगभंगलोलं हि जीवितं अत्र पूर्वार्धे शृंगारस्य परार्धे शांतस्य विभावः अत्र यद्यपि विरोधेऽपि पूर्वार्धस्य बाध्यत्वेनो-
पोक्तत्वात् न दोषत्वं प्रत्युत शांतपरिपोषानुगुणत्वे एवं ह्यत्र प्रतीयमानलक्ष्मीरामा इव सत्सेवनीयं विनिततस्तोकप्रार्थ्यमनुपा-

काव्य
११५

याः जी[illegible]तानितभंगुरमितिकिं कृतं तेषामुपादेयत्वमतो रम्यत्वेपि निःफला एत इति नन्वेवं पूर्वार्द्धे प्रतिपाद्यस्य बाध्यत्वे
पि सर्वांगनायोगभंगे सनेन विरोधो न परिहृतः न च व[illegible]नभ्य[illegible]रप्रतीतिरिति वक्तुं शक्यं तदुपादानवैयर्थ्यप्रसंगादिति चे
न्न तत्र रसाप्रतीतेः न ह्येकानुभावादिमात्रोपादानेन रसप्रतीतिः तर्हि तदुपादानाभिनिवेशेन [illegible]परिपोषार्थमेवेति ब्रूमः स एव कं
मिति चेत् जीवितस्यातिभंगुरत्वप्रतीतेः साधिकं नहीति चेत् जीवितादप्यधिकमयोगस्यातिशयितकष्टत्वं न प्रसिद्धं अतस्त
थाविधभंगुरस्यापाङ्गस्योपमानत्वे योषापादनात् तदेतदुक्तम् जीवितादप्यधिकमपाङ्गभंगस्यास्थिरत्वमिति प्रसिद्ध
भंगुरोपमानत्वोपपादनं शांतमेव पुष्णातीति केचित्तु असिद्धभंगुरस्य साधर्म्येण जीवितोपमानत्वोपपादनमिति तद्ध्या न
सते ध्वनिकारस्य न त्वस्येवात्र शृंगारप्रतीतिः परं त्वया गुडजिह्विकान्यायेनोन्मुखीकृत्य विनेयाः शंतरसे नियोज्य
ते रसदोषता महाकाव्यशोभानिमित्तमेव तदुपादानाद्दोषाभावः नहि विनाङ्गं शृंगारेण काव्यशोभेति समादधे तन्न
तयोर्वैरं तत्स्थायिभावेन प्रथमसमावेशे नैकवात द्वितीयपक्षमाश्रित्य विरचित[illegible]
तिमनोरमे शृंगारप्रतीत्युपायमेपि शृंगारशांतयोर्वैरं[illegible]

राम
११५

स्याद्यदि रसान्तरयोगेन वाहत्वं नानुमन्येत न त्वेवं किं च रसमात्रे एकत्वाहतत्वमित्याचिन्त्याकल्पनेनोक्तं प्रागेव तत्र शृंगारमात्रे रसे
ति यतो यमुक्तिः। अत्र रयावीरस्यानुभावविशेषं शृंगाररूपमानमावेनांगेन वास्त्ररयापि विस्मयोपकारकत्वेनांगं वी
रा गंस्वानाविकदयामीलत्वेन विस्मयार्जुनकत्वात् एकत्रांगिनि विरुद्धयो रंगत्वे द्वयो लक्ष्य स्तत्यांगांगिभावेन वारा
स्तात् परस्यांगभावमनापन्नवात्त्राद्येनाविरोधो यथा कामेत्यः स्तनकोमलांगुलिगलद्रक्तैः सदर्भाः स्थली: पादैः पातितं
यावकैरिव गलद्वाष्पाम्बुधौताननाः भीता भर्तृकरावलंबितकरास्त्वद्वैरिनार्यो धुना दावाग्निं परितो भ्रमंति पुनरप्युद्यद्विवाहा
इव स्मरन्नवाहुकेयाराज्ञविषयारतिस्तत्रकरुणाशृंगारावनुभावविभावसास्रादंगमिति तत्र विविधाहृदये कथ्यानुकूलयोस्तयो रेकत्र
त्र कार्यैर्यतयोरिव मरयोः सहजतो विरोधोपि न दोषाय यथा॰ एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर एवमाशाग्रहग्रस्तैः
क्रीडंति धनिनोर्थिभिः। इत्यत्र प्रधाने क्रीडायामंगभावेन भावाभावयोरपि न विरोधः एहीति क्रीडंति गच्छेति क्रीडंती
तिप्रकारेण योर्थयोरपि प्रकारत्वेन तत्रांगत्वात्तु स्याद्विरुद्धयोरेव विरोधो दोषायेति त्वनुह्यमानयोरपीति परमार्थः प्रक

231

काप्र
११६

तोदाहरणे च पुनरप्युपपद्दिवाहादिवेत्युत्तमे स्ताने न गच्छेतिवत्प्रतापेक्षयोरपि साक्षाद्देवांगत्वं ताद्दृप्योपंप्रभावो येनासौ पु
नर्विवाह उत्तमे स्थलप्रतिपत्तीतिपर्यवसानात् अंगांगिभावेन परांगतया वृत्ते धोपपत्तिः प्रोहस्तावलग्नः प्रसनम
मिहतो ऽप्यादराद्गोनोकुंकां तं गहून केशोच्चपास्तम्बरं रणानिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण स्मालिंगनं यो वधूतस्त्रिपुरयुव
तिः सास्रनेत्रोत्पलाभिः कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शांभवो वः शराग्निः अत्र त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य करु
णोंगं तस्य च शृंगारः न चैवं करुणस्य प्राधान्ये तत्रैव विश्रांते करुणयोरंगत्वासंभवे कथमरस्य हरस्य तदभिप्रेतिनवास्य शृं
गारस्यापि स्थायाहित्तस्य प्राधान्ये पिन तत्रैव विश्रांतिरिति तस्यापि प्रभावप्रसंगे तेनवपत्तः पश्यात्पूर्वं कामुकः कपोलंवादिक
म कार्षीत् तथा नेप्रतिपत्ता रामितिरिपुप्रमानतया शृंगारपरिपोषितेन करुणेन प्रभावातिशयप्रवर्षकमानीयते नचा
गांगस्य कथमेतत्वमिति वाच्यं तदुपकृतस्यांगस्योपकारविशेषाधायकत्वमानस्याप्युपकारकत्वात् यदुक्तं गु
णाः कृतात्मसंस्काराः प्रधानं प्रधानं प्रतिपद्यते प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्त्तत इति ननु प्राक् प्रतिपादितं

टाम
११६

पर्यवसानरसंपर्कमन्यरसस्य न रसान्तरे रागविरोधो नायं गुणीभाव इत्यसंबद्धमेवैतत् सर्वमिति चेत् न रसशब्देनात्र प्रकारे
भावस्याभिधानात् रसस्य तं प्रति गुणत्वे इति महामहोपाध्यायश्रीगोविन्दकृते काव्यप्रदीपे सप्तमोल्लासः ॥ ७ ॥ एवं दोषनिरूप
णे गुणालंकारौ प्राप्तावसरौ तयोर्गुणस्यान्तरंग
तया प्राथम्यं विप्रतिपद्यन्ते केचित् गुणालंकारयोर्भेदः किंच सामान्यतो लक्षितेन विशेषलक्षणमुचितमिति कारिका
तया प्राथम्यं विप्रतिपद्यन्ते केचित् गुणालंकारयोर्भेदं किंच सामान्यतो लक्षिते विशेषलक्षणमुचितमिति कारिका
हृदयेन तयोः स्वरूपदर्शनमुखेन लक्षणं दर्शयन्नेव भेदकमाह ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः ॥ उत्कर्ष
हेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः आत्मन इति शरीरस्यात्मवत्काव्ये प्राधान्येन स्थितरसस्य धर्माः साक्षात्सम्बन्धिनः
रत्यर्थः अचलस्थितयः स्वाश्रये स्थितयः अव्यभिचारिस्थितय इति यावत् अव्यभिचार इति रसे न तदुपकारेण
रत्यर्थः अचलस्थितयः एकस्थितयः अव्यभिचारिस्थितय इति यावत् अव्यभिचार रसेन तदुपकारेण
व ते नरसं विना वृत्तिं तं ते अवस्थिता नाश्राववर्ण्यं रसमुपकुर्वन्तीत्यर्थः । अत एवानयोर्व्यतिरेकमलंकारेष्वपि प
वं ते रसस्योत्कर्षहेतुत्वे सति रसधर्मत्वं तथात्वे सति रसाव्यभिचारिस्थितत्वं अयोगव्यवच्छेदेन रसोपकारकत्वं च

काप्र
११७

तिलकत्वात्तत्रैव गुणानां द्रष्टव्यं अलंकारमात्रमेद केवलं सत्वं तन्मात्र विमुक्तमिदमेव ग्राह्यं अन्यथा विशेषवर्णात् चैतदि
दासस्य रसधर्मत्वमात्रे लक्षणं उक्तेषु हेतुत्वे न अग्राह्य इत्थिवीजमित्याह तदयुक्तं शृंगारत्वादेर्धर्मत्वेऽपि व्यापिः मा
धुर्यस्य धर्मत्वमेवावसितं कथमन्यथा नीरसेऽपि कुमारादिवर्णेषु जातिनि मधुरादिव्यवहारो रसवत्स्वपि ईदृग्वर्णा
भावस्य मधुरादिव्यवहार इति उच्यते शौर्यादयस्त्वात्मन एव धर्मा इत्यविवादं इदमेतत् कश्चिदारोप्याकारमह
त्वादियोगिनि आरव्यवहारः आरोप्याकारत्वादिवादियोगिन्यपि आव्यवहारस्तत्कस्य हेतोः अयमुक्तिन आर
व्यवहारविषये विततावृत्तिरर्शनादाकारस्यास्य आरः इत्यौपचारिकव्यवहारोऽभियुक्तानां आकार एवैतादृश
आरपदवाच्य इति विपर्यासाद् दूरदर्शिनस्तथा व्यवहरन्ति ततस्तु कश्चिदुपचार इति न क्षेमः ॥ हंतैवं मधु
रिरसयोगिनि कुमारादिवर्णेषु उक्ते मधुरादि व्यवहारा इति एवं च मधुरादीनां तेषां औपचारिकत्वमपरे शास्त्राभि
युक्तानां वर्णा एवैतादृशो माधुर्याभिव्यंजकानिति विपर्यासाद्रसपर्यन्ततावगाहिबुद्धि विधुरा व्यवहरन्ति तत्त्वालोचिनस्तु

राम
११७

234

कश्चिद्ध्रुववाराद्दितित्यमेव तत् ननु शौर्यादेरात्मधर्मत्ववत् मधुरत्वादीनां रसधर्मत्वमवस्थितानामेवं स्यात्तर्हि सैव व्यासि

द्धा विनिगमकाभावादिति चेत्तर्ह्येवं भवत्येव विनिगमकाभावोपदिष्टत्वपावकरगमात्राग्र्ययाग्रुणाः स्वीकर्तुं शक्यन्ते न त्वे

दं अविशेषेण रचनायामपि तद्गुणागमानन्तर्याच्च रसमात्रधर्मत्वे लाघवं गौरवं नो भवधर्मत्वे तद्गौरवं यन्नञ्जये

वं माधुर्यादयो रसधर्माः समुचितैर्वर्णैरभिव्यज्यन्ते तद्व्यञ्जकत्वं तु कल्पेच्चैवोपचारात् तथोदाहरिष्यते इति नातिप्र

सङ्गः का उपकुर्वन्तीत्यत्र संयोगद्वारेणाङ्गं तु विना हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः। अङ्गिनो रसस्याङ्गभूतौ

शब्दार्थौ तद्द्वारेणात्मदृष्टिशब्दावामनुरवेनयेधर्मो रसमुपकुर्वन्तीति मे अलङ्काराः तत्र शब्दद्वारेणानुप्रासादयः अर्थद्वा

रेणोपमादयः यथा कण्ठगतस्य कर्णाद्वारेण शरीरिणोऽप्युपकारका हारादयः सन्तमिति यत्र रसस्य संभवस्तत्रैव मु

पकुर्वन्ति यत्र तस्यासंभवस्तत्रोक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसिता इति भावः आत्मविभवेन नियमेन तथा च सन्तमपि

संकुचितोपकुर्वन्तीत्यर्थः॥ एतावता रसाङ्गित्वं वलक्षितमिति त्वं दर्शितं तथा च रसोपकारकत्वे सतितदङ्गित्वे तथा ते

काप्र
११८

सतिरसस्यांगस्यान्यथा व्यर्थविशेषणत्वात् तत्र शब्दद्वारे हारोरसोपकारकत्वं यथा अपसारय घनसारं कुरु हारं दू
र एव किं कमलैः अलमलमालि मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला अत्र रेफानुप्रासः शब्दमलंकुर्वन् शृंगारमुप
करोतीति रेफस्य शृंगारव्यंजकत्वात् अर्थद्वारेण यथा मनोरागस्तीव्रं विषमिव विसर्प्यत्यविरतं प्रमाथी निर्धूमं ज्व
लति विधुतः पावक इव हिनस्ति प्रत्यंगं ज्वर इव गरीयानित इतो न मां त्रातुं तातः प्रभवति न चांबा न भवती अत्र वि
षमिवेत्यादि रुपमा सा चार्थमलंकुर्वाणा यथा स्वच्छे दोष्णलदृष्ट कच्छे त्याद्दो विभ्रमे दे सत्यपि रसे तदनुपकारकत्वं
शब्दालंकारकत्वे शब्दालंकारस्य यथा चित्ते विहट्टदि ण हट्टदि सा गुणेसु सज्जासु लोट्टदि विसट्टदि दिम्मुहेसु वो
लम्मि वट्टदि पअट्टदि कव्वबंधे झाणेण टुट्टदि चिरं तरुणी तरट्टी अत्रानुप्रासेन शब्दमात्रमलंक्रियते न तु सम्भो
पि शृंगारः टवर्गस्य तत्प्रतिकूलत्वात् अत्र च प्रतिकूलवर्णत्वेन दोषः प्राकृतस्योजोगुणप्रधानत्वात् अस्य
च तदभिव्यंजकत्वात् इति कश्चित् वस्तुतस्तु सत्यपि प्रतिकूलवर्णत्वे रसस्य नानुत्पत्तिरेव अनुभवविरोधात्

राम
११८

236

किंत्वपकर्षमात्रं न वा प्रकृष्टेपि विप्रमाने तस्मिन्न टवर्गानुप्रासस्योपकारकत्वमिति सारं स त्वपि रसे तदनुपकारक
त्वमर्थालंकारस्य यथा मित्रे क्वापि गते सरोरुहवने बद्धानने ताम्यति क्रंदत्सु भ्रमरेषु वीक्ष्य दयितासन्नं पुरः सा
रसं चक्राह्वेन वियोगिना विसलता नास्वादिता नोज्झिता कंठे केवलमर्गलेव निहिता जीवस्य निर्गच्छतः अत्रोपमा
यालंकारः न वासौ प्रकृतस्य शृंगाररसस्योपकारिका विप्रलंभे हि जीवनिर्गमो विवक्षित इति तदुत्कर्षाधायकत्वा
दिति तन्निरोधकत्वेनोपादानमनुचितत्वमिति प्राचः वस्तुतस्तु तदन्यथाभावस्यैव विसलता जीवरोधसमर्थके
रुपमाप्रकृतानानुगुण्या प्रकृते विषये [illegible] स्यानुगुण्यरहिता उपमाया अननुगुण्यं यत्साहचर्यं तत्र तत्स्मृत्या तस्मा
दत्रोपमानालंकारः। किं तु तस्य द्योतनवत्स्यामपि तद्दोषतादवस्थ्यं संभावितेनापि साहचर्येण न तत्प्रकृतेः अनु
पमावहत्वस्यैव जीवरोधकत्वरूपसाहचर्यमपि विषयेऽस्मिन् अर्गलायाः कीर्तावेवान्तर्भूतं यथा च्यते रोधक
मिव विनिहितमिति तर्हि कथमिदं प्रकृतोदाहरणमिति चेत् उक्तदोषेतो रसानिश्चयाप्रतीतेः प्रस्तुतादर्शो

काप्र
११८

स्थायादुपमेत्कर्षन्यायेनापकर्षपर्यवसानादिति एवमेव गुणालंकारविभागो विचारसहो नान्यः तदेवं गुणालं
कारयोर्भेदव्यवस्थिते यत्केश्चिदुक्तं लौकिकयोर्गुणालंकारयोः शौर्यादिहारादयोः समवेतत्वसंयोगित्वाभ्यां भेदः
संभवति अलौकिकयोर्माधुर्याद्यनुप्रासोपमाद्योस्तूभयोरपि समवेतत्वादनुपपन्नो भेदस्तस्मात्तयोर्भेदाभिधानं गड्ड
लिकाप्रवाहन्यायेन तथा हि गड्डलिकामेषी काचिदेकाकेन चिद्धेलनात्पुरो गच्छति इतरास्तु विनैव निमित्तं विचारं तां
मनुगच्छन्तीति तथा केनाप्यालंकारिकेण गुणालंकारौ केनचिदभिप्रायेण भिन्नतया क्रोडीकृतौ इतरे तु हेतुविचारं विने
व तदनुसारेणात्र द्वैविध्यं वदन्तीतीति तदसम्यग्वेदितम् यदयमुक्तो वामनेन काव्यशोभाकाव्यव्यवहारनिमित्तं कश्चिदति
शयः तद्धेतवो गुणास्तु इति शयहेतवस्त्वलंकारा इति तयोर्भेद इति तदप्युक्तं यतः शोभाहेतवो गुणा इत्युक्ते तत्र
किं समस्तैः काव्यशोभा संपादनीया उतैकेनापि आद्ये गौडीपाञ्चालीरीत्योः कथं काव्यत्वं तत्र माधुर्याद्यभावेन
समस्तगुणाभावाच्छोभानुत्पत्तेः अन्त्ये अद्रावत्र प्रज्वलदग्निरुच्चैः प्राज्यः प्रोद्यन्नुल्लसत्येष धूमः इत्यादावोजः प्रा

राम
११८

सादृश्यस्य सत्वात् काव्यव्यवहारप्रसंगः नहि मन्मते तद्वत् न्यूनतेऽपि तद्व्यवहारे ऽलंकारापेक्षा न्तेन गुणमात्रेणैव
काव्यव्यवहारस्वीकारात्। यदपि विशेषोक्तिः शापहेतवो ऽलंकारा इति तदप्ययुक्तं। स्वर्गप्राप्तिरनेनैव देहेन वरव
र्णिनी। अस्या रदच्छदरसो न्यक्करोतितरां सुधां इत्यत्र पूर्वार्द्धे विशेषोक्तिः एकगुणहानिकल्पनया शेषगुणदार्ढ्ये
कल्पना विशेषोक्तिरिति वामनलक्षणात्। उत्तरार्द्धे व्यतिरेकः उपमेयस्य गुणातिरेकत्वं व्यतिरेक इति तल्लक्ष
णात्। एतौ च गुणाभिनयेऽप्येव काव्यव्यवहारहेतुः शोभाजनकौ एवमन्यत्राप्यूह्ये न च त्रापि प्रसादेव श्रीमानत्वात्
कथं गुणानपेक्षत्वमलंकाराणां। किंच निर्गुणत्वे कथं तत्र त्वयापि काव्यव्यवहारः सगुणत्वविशेषणाभावा
दिति चेत् अस्त्येवात्र गुणस्सद्भावात् नं च परं न किंचित्सुग्रावेत्वस्य शोभाहेतुत्वेति प्रसंगात् तत्र सगुणत्वत्वेन
शवकाव्यं न त्वात्र तत्र सामरस्यं तथाच व्यञ्जकयं शोभाजनके एवालंकारान्यां शोभासम्पादकरिति तात्त्व
र्थे इदानीं गुणानामलंकारभेदे सिद्धे दशविधलक्षणप्रसाधनं द्रष्टुं नाहमनाक्षुष्योजः प्रसादाख्यास्त्रयःप

का प्र
१२०

सोनपुनर्दशाविभागक्रमेरोगेणांलक्षणमाहआह्लादकत्वंमाधुर्यंशृंगारेद्रुतिकारणंआह्लादकत्वंयद्याने
द्हेतुत्वंतर्हिनशृंगारस्यापित्तस्येवसत्वात्मकेनातज्जनकत्वात आनंदस्वरूपत्वंचेत्तर्हिसर्वेषामेवरसानामि
त्यतआह द्रुतिकारणमिति द्रुतिश्चित्तस्यगलितत्वमिवदीप्त्यादिजन्यकाठिन्याभावः तथाचपदद्योतनमोठवि
मेनस्कत्वेवसंपद्यतेतदाह्लादकत्वस्वरूपंमाधुर्यमित्यर्थः॥ यदुक्तंगलितत्वमिवाह्लादपदव्याहृदयेद्रुत
माधुर्यंनामशृंगारेपरोहंगाहवेगुणः इतिकोसाविस्यतआहशृंगारइतिशृंगारपदंसंभोगपरंविप्रलंभेपि
रूपस्यावश्यत्वात भास्करस्तुअन्यत्रमाधुर्यस्यलक्षणमाहस्मातदपुरुषेओजःप्रसादयोरपितत्त्वेनाति
व्याप्तेःशान्तनिष्ठत्वाच्चेत्तन्नकिंसंभोगएवमाधुर्यमित्याहकरुणेविप्रलंभेतच्छान्तेचातिशयान्वितंसंभोगात्क
रुणेतस्मात्विप्रलंभेततोपिशान्तेतिशयान्वितंमाधुर्यंहास्यादेरप्युपगमेनातिद्रुतिहेतुत्वात रूपास्कुविशेषः
संभोगविप्रलंभयोःस्तावित्रःसपत्नक्रांतेतदुक्तंसावृत्तमादोजोलेशानुविद्धमिति दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजोदी

राम
१२०

ररसस्थितिर्दीप्तिस्वरूपायामनसोविस्तृतिर्ज्वलितत्वमिव तथाचपठ्यते ज्वलितमिवमनोज्ञायतेतदोजइत्य
र्थः छेदक्रिस्वतस्माहवीररसस्थिति अस्याधिकरसांतरमाहवीभत्सरौद्ररसयोस्तस्याधिक्यं क्रमेणाहवीरा
द्वीभत्सेततोपिरौद्रेचित्तदीप्तेः कार्य्यायास्तातिशयत्वेयत्कैरसामोजः क्रमेणोत्कर्षवत तदेततवीररौद्रयोर्निम
तिप्रसंवीभत्सेतुमाधुर्य्यलवानुविद्धमितिविशेषः प्राधान्येनमाधुर्य्योजसोरेकैकविधानमत्रप्रकांतमतोहा
स्याद्भुतभयानकेषुनकिंचिद्विहितंतेषुमध्यगुणप्राधान्यात मृद्वैकप्रज्ञानिवतत्वच्छुज्ज्वलवतसहसैवयः व्याप्नो
त्यन्यत्प्रसादोसौसर्वत्रविहितस्थितिः ओजस्विसृष्टैकंधनाग्निवतमाधुर्य्येस्वच्छवस्त्रकेरावस्त्रादिजलवच्छोगुणो
सहांप्यंविहीनंरहितोवरसेनव्याप्नोतिसप्रसादःकरणस्यापिस्वांतेस्वविवक्षयापदइतिनिर्देशः अपंचसर्वेषुर
सेष्वाधेयत्वपासर्वासुरचनासुसंगतपास्थितइतितंत्रेरणाहसर्वत्रविहितस्थितिरिति। कथंतर्हित्वेवेदि
नामपिशब्दार्थयोर्मधुरादिव्यवहारइत्यतआहगुणाइत्युक्तपुनस्तेषांशब्दार्थयोर्मता गुणा इति क

काप्र
१२१

पचारः स्यात्करिशौण्डस्येव वक्ष्यं जके सुकुमारवर्णीदोषतदुपचार इत्यर्थः तेषां क्रमगतो ननु कोमलवर्णाः श्लेषा
दयोऽपि दशगुरुपदत्वात्तत्कुतस्तत्र पद एवं न पुनर्मेदुरत्वाश्रपि दशेषत्वमस्माकं केषांचिदेतन्मतं वेषु दोषत्यागात प
रेक्षिताः॥ अन्येषां मते दोषत्वं कुत्रचित्तत्र न तो दश॥ एषु महदुत्कलक्षणेषु माधुर्यादिषु॥ इदं चोपलक्षणं॥ अलं
कारध्वन्योरप्यंतर्भावस्य दर्शयिष्यमाणत्वात्॥ उक्तानामर्थादिहेतत्वयोपादानमप्युपलक्षणं वेदि भ्रमात्र
पर्यवसानस्यापि दर्शयिष्यमाणत्वात्॥ दोषत्यागादिति दोषाभावस्वरूपत्वेन तत्वापकर्तृपावादोषत्वं कु
त्रचिदपि दोषस्वभावस्य गुणस्वभावत्वेन विरोधात्स्वभावभंगप्रसंगात्॥ तथा हि श्लेषस्तन्मते बहूनामे
पि पदानामेकवद्भासनं॥ समाधिरारोहावरोहयोः क्रमः स चोत्कर्षापकर्षयोर्वैरस्यानाधायको विन्यासः
उदारत्वं विकटाक्षरत्वे तस्य नृत्यद्भिरिव पदैर्यो बंधनातत्वं॥ प्रसादश्चौजोमिश्रितशैथिल्यं सर्वशैथिल्यस्य दो
षत्वात्॥ तदेतत्त्वे न उपमानेऽसत्यर्थे तत्र पदाभिव्यञ्जकत्वरूपेरसनिष्ठत्यजनिनेषामेतनर्भावसंभवः॥

राम
१२१

तथापि तत्स्वीकारेण स्वीक्रियते तेन सुंसके गाढबंधलक्षणेन तदंतर्भाव इत्यर्थः ॥ एवमग्रेपि ॥ पदमेकपदत्वं
तन्माधुर्य्यमेपासा स्तादेवोपात्तं ॥ यद्यपि क्रमाधुर्य्यमंतकत्वेनोसमासस्यविधानात् ॥ अर्थव्यक्तिस्तु उदितस्यार्थ
समर्पकत्वात्सा च प्रसादपदेनैवोपात्ता अपर्थ्येक प्रसादस्य तदंगत्वात् ॥ समता त्वारब्धवैदर्भ्यादिमार्गापरित्या
गः सा च क्वचिद्दोष एव यथा मातंगाः किमु वलितैरित्यादौ मार्गस्य स्पष्टमसृणवर्णत्वस्य हानिप्राप्तेः नेष्यसांगे
दोषापत्तेः तत्परित्यागस्तु प्रस्तुतरसानुकूले तत्र दोष स्वभावस्य गुणत्वम् ॥ स्वभावभंगप्रसंगात् ॥ सुकुमारत्वं
तु निष्ठुराक्षराभावः पतंतत्वकष्टत्वरूपदोषाभावपर्यवसन्नेति कांतिस्तूज्वलता उज्वलत्वं ग्राम्यपदाविरि
त्वमिति सापि ग्राम्यत्वरूपदोषाभावपर्यवसन्नैव एवं दशशब्दगुणा नपृथग्वक्तव्याः ॥ अर्थगुणा अ
प्येवं तथाहि अर्थस्योजः प्रौढिः सा च पदार्थे वाक्यरचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा ॥ प्रौढिर्व्याससमासौ च
साभिप्रायत्वमस्य चेति प्रतिपादित पंचप्रकारेण व्याघ्रमेद्वचनं पञ्चमुक्तिवैचित्र्यमात्रं न गुणः तेर्विनापि

काप्र
१२२

काव्यव्यवहारः माधुर्यादिनिरपेक्षेण वर्तेत न तद्व्यवहारप्रवर्तनात् अत्र च सद्वैदोष्यपुष्टार्थत्वरूपदोषाभावाच्चापूर्वार्था
वसन्त्रः एवं प्रसादे अर्थे नैर्मल्यं प्रयोजकमार्थपरिग्रह इति यावत् सोऽधिककपदत्वरूपदोषपरिणामगारे
वान्यथासिद्धसंनिधिः माधुर्ये तु क्लिष्टवैचित्र्येन श्रीकृतत्वरूपं तच्चानवीकृतत्वानुरूपदोषाभावरूपं सौकुमा
र्यं पुनरूपात्वं पुनः पारुष्यपरुषेण्यर्थो परुषशब्दाभिधानमिति यावत् तच्चामाङ्गल्यरूपास्ती लत्वपरित्या
गेनैव सिध्यति उदारतार्थस्याग्राम्यत्वं तच्च ग्राम्यत्वरूपदोषाभाव एवेति अर्थव्यक्तिस्तु वस्तुस्वभावस्य
स्फुटता सा च स्वभावोक्त्यन्तर्भूता कान्तिस्तु दीप्तरसत्वं सा च रसध्वनेः रसवदलंकारे गुणीभूतव्यंग्ये वान्त
र्भूता श्लेषस्तु क्रमकौटिल्यानुल्बणत्वोपपत्तियोगरूपघटना अस्यार्थः क्रमकौटिल्यमनतिक्रमः तस्यानु
ल्बणत्वमस्फुटत्वात् तत्रोपपत्तिर्युक्तिः तस्या योग इति यथा दृष्ट्वैकासनेत्यादि अत्र पिहितनयनामीलि
क्रमस्यान्यथात्वं वा नादृतिः क्रमः तस्यास्फुटत्वमनयात्वदर्शनात् तत्रोपपत्तिरेव अनयात्वे तात्पर्यमिति

राम
१२२

244

केचित्तु क्रमकौटिल्ये क्रमस्यातिक्रमः स चात्र व्यक्त एव एकदैवोभयानुरंजनात् स एव श्लेषउक्तिवैचित्र्य
मात्रं न गुणः अनन्यसाधारणरसोपकारित्वातिशयविरहात् समताले वैषम्याभावो यस्य स वक्रमार्गे
दत्व इति क्रमभेदरूपदोषाभाव एव दोषत्वेन तद्व्यतिरेकस्य कथं इति चेत् यतो न खलु उक्तरीत्यप्रस्तावे
न्य दृश्यन्ते इति समाधिः पुनरर्थदर्शनेनवासौ गुणः काव्यशरीरत्वात् स्वयं दृष्टस्यान्यच्छायायोनिर्वार्थस्य
यदि न दर्शने कथं तर्हि काव्यशरीरनिष्पत्तिः असाधारणशोभाधायकं हि गुणं ब्रुवंति न तु काव्यशरी
रनिर्वर्तकमिति उक्तप्रक्रियां बुद्धिस्थीकृत्याह तेनार्थगुणा व्याख्याः परैरंगीकृताश्च गुणास्तेवा कथमुक्ता
नपद्यकं वक्तुमर्हाः प्रोक्ताः शब्दगुणास्तु ये वर्णाः समासो रचना तेषां व्यंजकतामिताः येन अयउपचा
रेण ते शब्दगुणाः प्रोक्ताः वस्तुतो रसगुणा एव। वर्णादयस्तेषां व्यंजकतां गताः के कस्य व्यंजका इत्य
त्याकांक्षायामाह मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वा माधुर्ये घटना तथा मा

का म
१२३

धुर्य्येपि एवं वर्गवर्जिताः कादिमान्तादेकस्याकारो वेति विसर्गः तत्र कादयो मन्ताः स्ववर्गे स्ववर्णंगताः यथा कुं
इत्यादि रेफस्याकारो स्वस्वरांतरितो इति समासस्तत्स्य चाभाव एवम अमतो वा इति समासः ब्रह्मा तथेति सो
कुमार्य्यवती पदान्तरयोगेन रखनाति वर्णसो कुमार्य्यवती रखनावर्णसो कुमार्य्यो देवस्येति पदान्तरयोगेसो
कुमार्य्योऽभापश्च दन्तात्थे सुकमिति उदाहरणं नंगरं च प्रतिमेन दंगा भंगी भिरंगा कृतमान तो ग्याः कुर्वीति पूर्नो स
दूसापथेनाः स्वांतानि श्यतापरविति तानियोगः आद्य तती यामुयां सस्यकोऽस्ता नल्पयोः दादिः शबो इत्यत्रिदे छेगु
फडहतस्त्रो ज्ञसिस्त्रो ज्ञसि व्यंग्य वर्ग प्रथमतती यास्यो स्हतदं तयो द्वितीय वल थियो योगः यथा कश्चुछे स्मा
दितथा रेफे स्याधउपनिउ भय त्रवापस्यक स्यापियोगः। यथा व स्यार्के निर्हादादुमयः तथा ऽल्पयोः कयो
श्चित्यो गोपथा चिन्नविन्ना दोतथा नादिवत छ ये शबो वेति विसर्गः समासस्तु दीर्घः ग्ंफो स्वना साबो इत्यादि
कंदे तिउदाहृत्य सुमिद तहूत्रं सादिः अकृतिमा अ स्याशब्दा सुपेनोर्थमत्य वा भवेत साधारणः स्वसमासा सांस

राम
१२४

प्रसादो गुणो मतः येन शब्देन समासेन वा यथा रचनया वा झटिति मात्रेण शब्दार्थप्रत्ययः स प्रसादः व्यंजकत्वे यथाः
उदाप रिम्लानं पीनस्तनजघनसंगात् उभयत स्तनो मध्यस्यांतः परिमिलनमप्राप्य हरितं इदं व्यस्तन्यासे श्लथभु
जलताक्षेपवलनैः कृशांग्याः संतापं वदति बिसिनीपत्रशयनं अन्येषां हवर्णानामुदासीनत्वमिति तदुपाद
नेह गुणगाढाधेयेसु सत्ते नैव वं माधुर्यौदार्यादतारचनाद्याः सर्वत्र विरुद्धाः स्युरिति वाच्यं यतो यद्यपि गुणाप
रतंत्रा रचनादयस्तथापि वक्तृवाच्यप्रबंधानामौचित्येन क्वचित् रचनाद्दीनां वृत्तिरन्यथात्वमपीष्यते
अन्यथात्वेन गुणापारतंत्र्याभावः वक्तृवाच्यप्रबंधौचित्यविरह एव गुणापारतंत्र्यस्वीकारात् तत्रापि वक्त्रौ
चित्यमुक्तं प्रयोज्यात् तत्र क्वचित् प्रबंधानपेक्षया वक्त्रौचित्यादेव रचनादयः यथा मंथायस्ताणवांभः
प्लुतिकुहरचलन्मंदरध्वानधीरः कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचंडः कृष्णाक्रोधाग्रदूतः
कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुंदुभिस्ताडितोयं अत्र न वा

का॰प्र॰
१२४

यं क्रोधादिदाप्रसक्तेनकं प्रश्नरूपत्वात् प्रबंधस्य नाटकात्माभिनेयशंतिदीर्घसमासे त्वंमतिकूलं यद्यपि
सर्वथापि च क्रामीमसेन इत्यादौ विद्यादुक्ता रचनात्र अतस्तदुक्तत्वाद्विस्य क्रावेवोपयुज्यते क्वचित्तु वक्तुप्रबं
धौचित्यानपेक्षया वाच्यौचित्यादेव रचनादयः यथाप्रोच्छेदानुरूपोच्छलनरयनवतसैंहिकेयोपहात त्रासा
क्रष्टाश्वतिर्यग्वलितरविरथेनारुणेनेस्यमाणं कुर्वत्काकुत्स्थवीर्यस्तुतिमिव मरुतां केसरारंभभाजं भो
कारेभीमिमनत्रियनतिविपतः कौ नकरोत्वमंगं। अत्र वक्ता वैतालिकः प्रबंधश्चाभिनेयात्मेति दीर्घसमा
सानौचित्येपि वाच्यस्य कुंभकर्णस्योद्धतत्वादुक्ता रचनादयः क्वचिद्वक्तृवाच्यानपेक्षाः प्रबंधौचित्येनार
वरचनादयः तथाहि आख्यायिकायां शृंगारेपि व्यंग्येऽनुद्धतेपि वक्तरि नातिमसृणा वर्णादयः
प्रस्तुतविकटबंधत्वेनैव छायावत्त्वात् विप्रलंभकरुणयोस्तु जस्यामपि दीर्घसमासपरिहारः तयोरति
सौकुमार्यात् कथायां रौद्रेपि नात्यंतमुद्धटा वर्णादयः वर्णनीयमहाप्रबंधसुखप्रतिपत्तिसमर्पि

राम
१२४

णस्वोद्देश्यत्वात् नालंकारत्वमिति पेलटोद्देशिन समासारयः विशेषेणाभिनयसो कुर्यात् एवमुक्तकाव्योवि
त्यमनुसरणीयेतथाहि एकैकच्छंदसिवाक्यसमाप्तिमुक्तकं त्वेकयोः संदानितकं त्रिषु विशेषकं चतुर्षु कला
पकं पंचादिचतुर्दशांतेषु कुलकं तत्र मुक्तकेषु कवेरसबलाभिनिवेशि तेरसाश्रयमौचित्यं यथास्वन्यत्रा
सगर्हमित्यादौ रसाभिनिवेशानालंकारः संदानितकादिषु काव्यपरिसमाप्तेर्वैकघट्टीयमध्यसम
स्तावप्रबंधगतेषु पुनस्तेष्वप्येवमौचित्यं स्वरवर्णनादयस्मादि हेयं इति श्रीमत्काव्यप्रदीपे ऽष्टमोल्लासः
॥८॥ एवं दोषगुणविवेचिते स्मिन्नलंकारा विवेचनीयाः तत्र सामान्यलक्षणं गुणविवेचन एवोक्तं शब्दालंका
राणामलंकारोपमयालंकाररूपविशेषलक्षणं तत्र यथा चार्थालंकारेभ्यः प्रागिति तेषां विशेषलक्षणेषु वक्रोक्तेषु प्र
वृत्त्वात्प्रथमं तदलंकारविशेषलक्षणे वक्रोक्तिप्रथमं वक्रोक्तिं लक्षयति पदं क्रमेण यथावाक्यमन्य
थान्येन योज्यते श्लेषेण काक्वा वा ज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा वक्त्रान्यथाभिप्रायेणोक्तं अन्येना

काप्र
१२५

न्यार्थकतया योऽस्यते संगम्यते सा वक्रोक्तिरित्यर्थः श्लेषेण काक्वा वेति योजना आहेदमुखेन विशेषलक्षणद्वयं तत्र प्रा
द्विधेति विभागः श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्चेति द्विधा इत्यर्थः श्लेषश्च द्विधा सभंगपदोऽभंगश्लेषश्च य
था नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्जानासि कश्चेतनो वामानां हितमातनोति हितकृत्त्वे गालानां भवान्। मुग्धे
किं हितकृत्त्वेन ननु बलाभावप्रसिद्धात्मनः सामर्थ्यं भवतः पुरंदरमतच्छेदं विधाय कुतः अत्र नारीणामिति
पदं स्त्रीणामित्यभिप्रायेणोक्तं। श्रोता तु [illegible] नशत्रूणामित्यर्थतया योजयित्वाह कश्चेतन इत्यादि अत्र
वामानामिति शत्रूणामित्यर्थे वक्तुरभिप्रेतः स्त्रीणामित्यर्थतया योजयित्वा अन्यश्चाह हितकृदित्या
दि अबलानामिति दुर्बलार्थतया हितकृदिति हितकृत नार्थतया योजयित्वाह युक्तं किमित्यादि
अत्र नारीणामबलानामिति अवलानामित्यादि अत्र नारीणामबलानामिति
पदे सभंगे अन्येन मात्र पदेन श्लेषेण यथा अहो केनेदृशी बुद्धिर्दारुणा तव निर्मिता त्रिगुणाश्रूयते बु

राम
१२५

द्विनेतदारुमयीकविता अत्र दारुरसोपि क्रूरेत्यर्थकत्वेन वक्तुरभिमेतं काष्ठेनेत्यर्थेनान्योपेजितवान्काकु
वक्रोक्तिर्यथा गुरुपरतंत्रतया बत दूरतरं देशमुद्यतो गंतुं अलिकुलकोकिललसिते सखि नैष्यति सुरभिसम
येसौ अत्र नैष्यतीति नाविकपाणिषेधाभिप्रायेरोक्तः सख्यालं नैष्यति अपितु एष्यत्येवेत्यर्थकतयाकाक्वा
योऽपत्ते इयं च न वाको वाक्यमात्रे किंतु स्वतोप्यन्येनोक्तस्यान्यथायोजनमात्रेऽप्युपसाम्यात यथा ममक
ह्मो वैरि विमर्द्दने हरिपदप्रीसज्जे नेत्रत्रर्जुनः पीतः पंकजलोचनाभिरभितो नेत्रौ च लेखौ चलैः रक्तैः सज्जन
संगमेषु कूररणक्षेरणीमस्तोश्रीधरस्यानेवर्णाचतुच्छपस्यठ क्तनेमत्रीमवान्नगीयते अत्रवर्णा च ठच्छ
स्यभतीश्रीधर इति सार्वलौकिकवाक्यमन्यथायोजनादिनास्माभिः समर्थितं एवमन्यदप्यूह्यं अथानु
द्विविधमनेकवर्णकारेणुलक्षणीयेषु रसानुगुणतयानुप्रासः प्रथमे लक्षणीयः सहितावर्णानु
प्रासः पदानुप्रासश्च तत्राद्योऽवाचकवर्णमात्रोर्हेतो द्वितीयस्तु वाचकपदहेतुत्वाधितिवस्तुगतिः त

का प्र
१२६

आद्यो लक्षयति वर्णसाम्यमनुप्रासः । अव्यवधानेन वर्णमात्रविन्यासो वर्णानुप्रास इत्यर्थः । रसाद्यनु
नुप्रासः साम्यलक्षणमित्यर्थः । लभ्यते वर्णपदं व्यंजनपरं । अतो व्यंजनवैसादृश्येपि विरिंचिपदादौ नातिव्या
प्तिः । नचैवं वसानन्तोऽनुप्रासः शब्दार्थस्याभावात् रसादिभिरनुगतः प्रकृष्ट आसो न्यासोऽनुप्रासशब्दा
र्थः । ननु स्वरमात्रसादृश्ये रसानुगमो न वा सकृदुच्चरणादेकत्वलक्षणः प्रकर्षः । तं विभजते छेके
त्रिगतो द्विधा छेकगतो विदग्धाश्रितः तेऽश्व प्रचुरमेतत्प्रयोगात् । वृत्तिगतो रसाश्रितः । नदुष्टो हलकला
त् । वृत्तिश्च मधुरादिरसानुगुणो नियतवर्णगतो रसविषयो व्यापारो व्यंजनाख्यः । तयोर्ल
क्षणमाह सोऽनेकस्य सकृत्पूर्वः । अनेकस्य व्यंजनस्य सकृदेकवारं साम्यमर्थः । छेकानुप्रासः । उदाह
रणं ॥ ततोऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी । दध्रे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुतां । अत्र पाण्डु इत्य
योः द्वितीयं लक्षयति एकस्याप्यसकृत्परः । अपिशब्दादनेकस्यापि असकृत् तद्द्विर्बहुकृत्वो वा दस्तुमसकृ राम

१२६

छेकानुप्रासमभिधाय लक्षणं अन्यदेकस्य सकृदप्यसकृत्परस्परं ग्रहायत्तैः एवंचैकस्य वर्णस्य सकृदसकृद्वा अनेक
स्य च सकृत्साहश्ये वृत्त्यनुप्रास इति पर्यवसन्नं तत्र माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकोच्यते यथा अनङ्गरङ्गप्रति
ममित्यादि ओजःप्रकाशकैस्तैस्तु परुषा यथा ... इत्यादि कोमलाख्यपरैः परे माधुर्यव्यञ्जकातिरिक्तैः प्रसादव
द्भिर्वर्णैः इमामेव केचिद्ग्राम्यापितकांतिरा हि ... तेन ग्राम्यत्वं काव्ये साम्यात् साम्येति चरंति उदाहरणं अपसारयेत्यादिके
चित् वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मताः वामनादीनां मते एता एव यथाक्रमं वैदर्भीगौडीपाञ्चाल्यो रीतय उच्यन्ते शब्दानु
प्रासमाह शब्दस्तु लाटानुप्रासो भेदे तात्पर्यमात्रतः शब्दश्चात्र रूपव्याख्याने शब्दः प्रातिपदिकादिः तदुक्तं शब्दः
भेदे इति तात्पर्यमात्रभेदस्तत्रान्वयात् भेदेन तु स्वरादर्थयोः तथा च भिन्नतात्पर्ये तस्यार्थे शब्दसाहश्ये शब्दानुप्रा
सः लाटजनानुप्रास उच्यते इत्यर्थः ॥ शब्दो वर्णानुप्रासस्य लाटीयत्वव्यवच्छेदकः यत्तु तन्न तदुक्तं व्यवच्छेदाय
भेदे तात्पर्यमात्रतः सकृदुक्तमिति व्याख्याने नदसत्तमात्रशब्दस्याप्रयोजकत्वापत्तेः एवमेवकेऽप्रितपदानुप्रास

का.प्र.
१२७

उच्यते सोयं पदस्य नाम्नो वेति द्विविधः तत्र सविभक्तिकस्य पदत्वात् वृत्तिः समासादिः अन्यादृशास्तु द्वितीयः तयोराद्यो ऽ
नेकस्य पदस्यैकस्य वा पदस्येति द्विविधः अनेकस्य त्रिविधः आद्यन्तयोरभिन्नसमासस्य तयाभिन्नसमासस्य तत्
एकस्याः समासस्य लेसत्वपरस्या अपरस्या असमासस्य तयाव समासेऽविनास्यात् भवात् इति पंचप्रभेदा इति
कारिकया प्रतिपादिते तत्र प्रथमाह पदानां तु पदानामिति बहुवचनं अनेकोपलक्षणं अन्यथा द्वयोः पदयो राद्य
प्रथमभेदायतेः उदाहरणं यस्मिन्न सविशेषदर्पिता दवदहनस्तु हिनदीधितिस्तस्य। यस्य वसविशेषदर्पिता दव
दहनस्तु हिनदीधितिस्तस्य। अत्र यद्यपि पूर्वार्द्धे दवदहनशब्दस्य परार्द्धे तुहिनदीधितिशब्दस्य चेतरसे कमि
त्वीयमलीन्त्यामेदस्तथापि शब्दापिशब्दकायैकत्वेनोदाहरणमपश्चा अविशिष्टपदाद्वितीये वीदाहरणं दृष्टव्यं द्विती
यभेदमाह पदस्यापि अपि शब्देनसहेति समुच्चीयते यथा वदनं वरवर्णिन्यास्तस्याः सत्यं सुधाकरः॥ सुधाकरः
कलंकुपुनः कलंकरहितोभवेत् नान्तः प्रकारत्रयमाह इत्यावन्यतत्रवान्तः सहत्त्वस्य आदेऽत्र हि निरूपितम्

राम
१२७

कारत्रयेनात्मएव लाटानुप्रासइत्यर्थः उदाहरणं सितकरकररुचिरविभाविभाकराकारधरणिधरकीर्त्तिः पौरुष
कमलाकमलासापि तवैवास्ति नान्यस्य पौरुषकमला पौरुषलक्ष्मीः लक्ष्मीश्च तवैवेत्यर्थः यद्यपि पौरुषं कमलमा
श्रयो यस्याः सा पौरुषकमलेति व्याख्याने तदुक्तं अर्थभेदेनानुदाहरणता तथापि अत्र केवले एकसमासः भिन्ना
धिकरणत्वेन मिश्रौ समासौ कमलाकमलेति पूर्वस्य समास उत्तरस्यासमास इति त्रयाणामुदाहरणं तदेवं पंचधा
मतः व्याख्यातं अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः यमकं अर्थभिन्नानां भिन्नार्थानामित्यर्थः एतच्च
लाटानुप्रासेति व्याप्तिवारणाय तेन क्वचिच्च कृते सुमरसमरसो पतिस्तादृशे द्वितीयाद्याः हेतवे रथी भावाद व्याप्तिः
स्यादत उक्तं अर्थे सतीति यद्यर्थे सति भिन्नाइत्यर्थः वर्णानामिति बहुवचनमविवक्षितं द्वयोरपि यमकत्व
वहारात् सेति पूर्वे सेक्रमेणावस्थिते त्यर्थः अतो सरो रसइत्यादौ नातिप्रसंगः एवं च समानार्थत्वाभावव्रत्स
मानानुपूर्वीकानेकवर्णा इह यमकमिति लक्षणं द्रष्टव्यं तदिदं त्रिभजते पादतद्भागवृत्तितद्यात्यनेकतां प्रथ

मपादोपरि द्वितीयपादे यम्यते तदा मुखं नाम यमकं तृतीये चेत्तदा संदंशः चतुर्थे चेत्तदा आवृत्तिः एवं द्वितीयपा
दस्य तृतीये तदा गर्भः चतुर्थे चेत्तदा संदष्टकं तृतीयस्य चतुर्थेन तदा पुच्छं प्रथमस्त्रिषु चेत्तदा पंक्तिः महायमक
मिति केचित् पादत्रययमके तु न चमत्कार इति न पृथगभिधानं एकपादावृत्तौ सप्तभेदाः प्रथमो द्वितीयेन
तीयश्चतुर्थेन चेत्तदा युग्मकं प्रथमः चतुर्थो द्वितीयस्तृतीयेन चेत्तदा परिवृत्तिः त्रयाणामासन्नानां पादानां पाश्चात्त्ये द्वयमि
ति नव भेदाः अर्धावृत्तिर्द्वे समुद्गः श्लोकावृत्तिर्महायमकं ॥ तदुक्तं यमविपाकावृत्तिविशेष एवैते एकादश पाद
यमकभेदाः ॥ पादभागावृत्तिर्बहुभेदं तथा हि द्विधा विभक्तेषु पादेषु प्रथमादिपादादिभागाः पूर्ववत् द्वितीय
पादिपादेष्वाद्यभागे ष्वेव पादि यम्यते तदा पूर्ववत्तमुखादयो दशभेदाः श्लोकांतरे भागावृत्तिर्भवदत इति श्लो
कावृत्तिस्थानीय एकादशो भेदो नाम भागावृत्तौ नास्ति एवं प्रथमादिपादादिनामभागस्य द्वितीयादिपादांतभागे
ष्वेव यमने पूर्ववद्दश भेदाः एवं द्विखंडीकृतेषु पादेषु विंशतिः त्रिखंडीकृतेषु त्रिंशत् चतुःखंडीकृतेषु चत्वारिंश

तन्मेदाः स्थानापरिवर्तिनो भवंति अथ स्थानपरिवर्तेन भेदाः प्रथमादिपादानामंतादिभागा द्वितीयादिपादानामा
द्यादिभागेषु यम्यंते तदा पादवृत्त्यनुसारेणांतादियमकादयः प्रभेदा भवंति तथा हि द्वितीये यथा प्रथमपादस्यां
त्यभागे द्वितीयपादस्याद्यभागे च यम्यते तदांतादियमकं ॥ प्रथमभाग एव चेदंत्यभागेन तदाद्यंतयमकं एवं प्रथमपाद
स्याद्यंतभागे द्वितीयपादस्यांतादिभागयोर्यदि यम्येते तदाद्यंतांतादियमकयोः समुच्चयः अत्र चिरं स्वरूपभेदः स्वंडयोः पू
र्वपादस्य मध्यभाग उत्तरपादस्यादिभागे यदि यम्यते तदा मध्यादियमकं पूर्वस्यादिभागश्चेदुत्तरपादस्य मध्यभा
गे तदादिमध्ययमकं पूर्वस्य मध्यादिभागौ चेदुत्तरस्याद्यभागे चेदुत्तरस्याद्यमध्ययोस्तदा मध्यादिमध्ययोः
समुच्चयः एवं प्रथमपादस्यांत्यभागो द्वितीयस्य मध्यभागे चेत्तदांतमध्यं पूर्वस्य मध्यभागश्चेद्द्वितीयस्यांतभागे तदा
मध्यांतिकं पूर्वस्यांत्यमध्यभागौ चेत् द्वितीयस्य मध्यांतभागयोस्तदांत्यमध्यमध्यांतयोः समुच्चयः यद्यपि
पूर्वस्यादिभाग उत्तरस्यांत्यभागे चेत्तदाद्यंतकं अंतभागश्चाद्यभागे चेत्तदांतादिकमित्यादि प्रकारद्वयं

257

संभवतितत्पापि द्विरवं शं तर्गतमेव तदिति पञ्चकं पञ्चकनगराणते सर्वेषामेवामपरः समुच्चय इति भिन्नत्रपादेय
मनेयमेदाः एवैतस्मिन्नेवपादे आद्यादिनागनोमध्यादिनागेघोष्टो मेदाद्वष्ट्याः सर्वेचैते नियतस्थानविवक्षया
स्थानयमकभेदाः नियतेषु स्थानेष्वाष्टेति अस्थानयमकभेदा अपि वहवो भवंती प्रभृ ततमभेदं यमकं तदेत
त्काव्यो गडुरुतमितिनास्पष्टलक्षणं कृतं दिक्मात्रं तूदाहियते तत्र एकया दाभ्यासे छु सें दष्टो पथ्यास त्रारीभरणो
मायमाराध्य विधुष्ठेवरं सत्रारीभरणोमायमानेन स्वं पृथिवीं जप द्वितीयादाभ्यासे यथा विनायमेनोनयतासु रवा
दिना विनायमेमोनयता सुखादिना महाजनो दीयमानमानसादरं महाजनोदीयमानमानसादरं श्लोकाभ्यासे मही
यमकं यथा सत्वारंभरतो वृपमवलंवितताराव सर्वदारणमानेषीदत्वानलसमस्थितः सत्वारंभरतोवस्पमव
लंवितताख सर्वदारणमानेषीरवानलसमस्थितः द्विरवं डेषु भिन्नपादे पादभाग भ्याहेवुद्धितीयपादांतभाग
स्यचतुर्थपादांतभागस्य चतुर्थपादांत भागेयमनेसंदष्टं यथा अनंतेन हि मथ्याप्रविश्याबेधान्वेदयां यावया राम

नेवमञ्जेमरगतेमार्नेवेदयो अस्मिन्नेवाद्यो त्यकं एकपादे यथा यदानतोऽपरान्तोनयात्मयेनक्तास्यपे शिवेहितो
शिवेहितोस्मरणिनितोस्मरामितो प्रथमपादाद्यभागस्थाद्वितीयादिपादानामेती घभागेषुपमनेप्रवर्ति आद्यंतके यमु
राईं आद्यंतौतापयोः समुद्गयोपथा॥सारस्वविपत्तादंमे स्थितिविद्वसारस्वतिसारस्वतिक्रतसेवकुतसेवसारस्वति
द्यो रथईघोराद्यंतांतादिकयोः समुद्गयोपथा॥ससारसाकेंरद्ध्येराकेंदृध्येराससारससारल्लवानाविनारा
नाविनारणधारत्रेवा वनः खडेपादेद्वितीयभागस्थन्तीयभागे यमनं यथा मधुपराजिपराजितमानिनी मु
नमनस्मुमनस्सुरभिश्रिये अभूतवारितवारिकविस्मवं स्फुटितताताततान्वसां जगत एवं वेवेचि यमस्तैः
स्थितम स्यद प ह्यमन॥ वाच्यमेदमभिन्नाद्यंतयुगपद्भावसंस्थाः श्लिष्यंतिशब्दाः श्लेषोसावक्षरादिभिरष्टधा
सर्वा भेदेनशवं मेदइतिनयेनभिन्नौः शब्दः काव्यमार्गेस्वरोनगराचतरितिनयेनयुगपदुच्चारणा विषयतया
पतश्लिष्यंतिभिन्नं स्वरूपनयकुर्वते एकवृंतगतफलद्वयन्यायेनयेशब्दाद्वयप्रतीतिः सश्लेषः दस्तर्थः अस

का प्र
२३०

णदिति भिरिति विवर्णपदलिंगभाषाप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनभेदादष्टधा श्लेषस्त्वर्थः अत्र वर्णश्लेषो यथा अलं
कारः शंकाकरनरकपालं परिजनो विशीर्णांगो भृंगी वसु च वृष एको बहुवयाः अवस्थेयं स्थाणो
रपि भवति सर्वामरगुरोर्विधौ वक्रे मूर्ध्नि स्थितवति वयं के पुनरमी॥ अत्र विधाविस्त्र विधिविधुशब्दयोरिको
रोकारयोर्भेदाद्वर्णश्लेषः। पदश्लेषो यथा॥ पृथुकार्त्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव विलसत्करेणुग
हनं संप्रति सममावयोः सदनं॥ अत्र पृथुकानां बालानामार्त्तस्वनस्य पात्रं पक्षे पृथु बहुलं कार्त्तस्वनस्य पात्रं प
त्रेत्यादिक्रमेण पदभेदात्पदश्लेषोयं॥ लिंगवचनयोः श्लेषो यथा॥ भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्प
र्द्धिनी ध्यानालोकनतां समाधिनिरतैर्नीते हितप्राप्तये लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती यु
ष्माकं कुरुतां भवार्त्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः॥ अत्र प्रणयिनीत्यादौ स्त्रियां प्रथमैकवचने नपुंसके तु द्विवच
ने चेति लिंगवचनयोः श्लेषः। एवमन्येप्यूह्यं॥ भाषाश्लेषो यथा॥ महदे सुरसंधम्मे तमवसमासंगमागमा

राम
२३०

260

हतरिपो। हतबहुशत्रनरंगंते विन्नमेि। हमवसन्नउमेसहसा। अत्र प्राप्तेतेममदेहिरसंधेर्नेतमेवशामा। शोगमगमा।
तहरनः। हतबधूः शत्रुरंगंतविन्नमेि। हीपसनतमे सह सेत्यर्थे कानिपदानि। संक्लृतपसेहमहदेउ त्वदेस्तुरेस्य
संधर्मेपस्मा। तेश्रागमा। हररोसमासंगामव वहशत्ररंगं संसानक्रूपंपस्मात्रंविज्ञमेि। हमवसेनेउमेहन सहसा
इत्यर्थे कानिपदानि। प्रकृतिश्लेषोपयां। अयसेवी लिशास्माणि हदि सेषववस्यति। सामर्थ्ये कदमित्रो रांग
मित्रोरंगाचन्द्रपालजः। अत्र वस्पतीतिस्पदि कृदिति क्रेतनिकनौ लोः क्लिपि तल्यं नृपमितिप्रकृतिश्लेषो
।विमर्के वैविध्य विशेषहेतनपापधगुपादामा त्वस्यपयदेत्। दति रिरूपनें। ततश्लेषोयथा। रजनिरमरांनो
लेः पादपपावलोक क्षरो समनुपपन्नाप्राप्तर्व संपत्सह स्तंप्रमथ्यनिवहय्यछेजालविशुत्वसा दद्दहमुचितरुवि
स्या नंदितासातयामे। अत्र नंदिते निरन्वितलिवरूपेतेना हे नंदिताने दकः स्यांनथासा नंदिता नंदिनोभा
वोमेस्यादित्यर्थः। विभक्तिश्लेषोयथा। सर्वस्वं हन सर्वस्य लेनवच्छेदनत्सनः। नवोयकारसोमुखंमायासि

का प्र
१३१

तन्नु वर्त्तते न स्व अर्थहननभवेत्प्रनयोस्तं बोधनं न च क्रियापरत्वात्स्योऽस्तु एति द्वि भंक्त्योऽनत्वं स्व मायासीत्यादि क्रियापदत्वेव

विभक्तिश्लेषः। एवमन्यत्राप्यूह्यं। भेदाभावात्प्रकृत्यादेर्भेदो विनवमो भवेत्। नवमोपीत्यपि भिन्नक्रमः। उदाहरणं

।योसकृत्परगोत्राणां पक्षच्छेदक्षमः शतकोटिदतां बिभ्रद्विबुधेंद्रः स राजते अत्रैकाभिधामात्रनियतप्रकरणाद्यभावात् द्वावर्थौ ग

म्यावेवेति भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोरित्यादिवत्र ध्वनित्वं ननु श्लेषस्तावत् द्विधाभंगपदोऽभंगपदश्च तत्राद्यः श

ब्दश्लेषः स्वरितादिगुणभेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्यतया भिन्नानां शब्दानां बंधे जतुकाष्ठन्यायेन द्वयोरपि श्लिष्टत्वा

त् द्वितीयस्त्वर्थश्लेषः स्वरितादिगुणाभेदादेकप्रयत्नोच्चार्यतया शब्दाभेदादेकवृंतगतफलद्वयन्यायेना

र्थयोरेव श्लिष्टत्वात् प्रथमस्यैव भेदनत्वं भेदद्वितीयेन द्वितीयेपि शब्दस्य भेदस्तत्राप्युपपत्त्या शब्दभेदप्रती

तावपि कर्तव्यसाधारणस्त्वेन शब्दभेदः तत्र एष निरवकाशतया सर्वालंकारबाधकत्वं अलंकारांतराणां प्रतिभा

मात्रमुत्पादयति न तत्सर्पीमिं [illegible] एवं च पञ्चवाणाः [illegible] स्वत्कर विराजिनी प्रमान संध्ये [illegible] लघु हि

राम
१३१

तत्रश्च सत्रपत्रवीर्दः सभंगपदः द्वितीयार्द्धे समभंगपदश्लेषः द्वयमप्युपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः साधर्म्याभावेन तस्याः अ
तेहाभावात् पद्द्वं एकप्रयत्नोच्चार्याणां तच्छायैवैवविभक्तौ स्वरितादिगुणैर्भिन्नैर्बन्धश्लिष्यन्ते इत्युच्यते। अलं
कारान्तरगतां प्रतिभां जनयत्पदैः। द्विविधैरर्थशब्दोक्तिविशिष्टं तत्प्रतीयताम् इति द्विविधो ह्यलंकारः सर्वोऽप्यलंकार
इति भिर्व्यक्तीकृतत्वेनार्थालंकारमध्येऽपठितस्तत्कथं शब्दालंकारमध्ये पठित इति उच्यते दोषगुणालंकाराणां शब्दा
र्थगतत्वेन यो विभागः सोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव व्यवतिष्ठते अत्र हि पर्यायान्तरपरिवृत्तिसहत्वं नास्तीति तस्य श
ब्दगतत्वं पञ्चरत्नत्वहलन्तत्वार्थगतत्वं यथा कष्टत्वादयो दोषाः माधुर्यादयो गुणाः अनुप्रासादयोऽलंकाराः श
ब्दगताः पर्यायान्तरेणान्वयार्थस्य प्रतिपादनेनैषामसंभवात् अपुष्टार्थत्वादयो दोषाः प्रौढत्वादयो गुणाः उपमादयोऽलं
काराश्चार्थगताः पर्यायान्तरेणापि तदर्थोपस्थापनेनैषां संभवात् उदाहृते च स्वपक्षपल्लवेन्यादौ ह्यपार पद
योः शब्दपरिवृत्त्यसहत्वात् ह्योरपि शब्दालंकारत्वमेवोचितं न त्वर्थस्यापि अर्थालंकारत्वं नन्वेवमर्थश्लेषः किं

काप्र
१३२

नात्येव॥ कुत इत्यत आह॥ किं त्वहितस्य विषयः॥ पत्रयपदपरिवर्त्तने पि न श्लेषभंगः यथा॥ स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तो
केनायात्यधोगतिं॥ अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च॥ अत्र स्तोकेनेत्यादिपदस्थाने स्वल्पादिपदप्रक्षेपेपि
न श्लेषभंगः पश्चोक्तं स्वयं वेत्यादेरुदाहृते उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष इति तदपवादकत्वं परस्तोपमैवात्र श्लेष
प्रतिभोत्पत्तिहेतुः तदावकत्वात्तत्र हि साधर्म्याभावेनोपमायाः प्ररोहाभावात् एवतावन्नोपमावाध्या॥ पताके
मलमिव सुखे मनो हंसमवकन्दति तदापि सादृश्यमनोज्ञत्वस्य गुणस्य वर्णितत्वादुपमाः किं॥ यायावादुभयोर्विला
म्येपयोपमा निर्वहति तत्र यास्मकलंककलंकसुरमेत ज्ञानंसंप्रतिसुधांशुविंवमिवेत्यादावपि शब्दमात्रसाम्येना
पि सापुनर्भवसाधर्म्यमात्रस्योपमाप्रयोजकत्वात्तत्र स्ववाच्यरूपस्येव वा वक्तृरूपस्याप्यविशेषेणासंभवात्
तथाप्रकृतत्वेन॥ स्फुरन्त्यलिकायत्वेतावुपमानमुखयोः किंतु॥ स्वाम्निसशब्दमात्रेसाधर्म्ये मिहापि सम
वत इति स्वयात्रसाधर्म्यं सत्त्वे पि नोपमासाधारणधर्मप्रयोजकत्वाहि कमलमिव मुखमित्येतावन्मात्रादि राम

१३२

रूपमाविषयः अत्र तु शब्दरूपसाधारणधर्मप्रयोग एवेति वैयात्याद्युक्तं ।। तदपि न युक्तं पूर्णोपमायां निर्विषयत्वा
पत्तेः साधारणधर्मप्रयोगे उपमाया अभावात् तदप्रयोगे तत्पूर्णत्वानुपपत्तेरित्युक्तेः ।। न च कमलमिव मुखमित्यादिः सा
धारणधर्मप्रयोगशून्य उपमाविषय इति वक्तुं युक्तं पूर्णोपमायां निर्विषयत्वापत्तेरिति ।। केचित्तु नन्वेवमन्य
थाभावे सति तथा हि यन्न साधारणधर्मो द्वारेणोपमा संभवति प्रसिद्धत्वात्सतु उपमाविषयो न चात्र तथेत्यस्तोषा
र्थः अयं पूर्णोपमाविषयो न स्यादिति यद्यश्लेषस्योपमाबाधकत्वाभिधानं दृष्टं किं प्रयोजनं तथा श्लेषस्योपमाबाध
कत्वे पूर्णोपमा निर्विषयैव स्यात् कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतदित्यादिषु क्रमेण मनोज्ञत्वस्य संबंधिभेदाच्छन्नानात्वेनार्थश्लेषसत्त्वा
त्कारादिति समाधानार्थः न चैवं श्लेषस्य निर्विषयत्वं असंकीर्णस्य तस्याभावादिति चेन्न त्वमेव देव यानालमाश्रा
नोत्वं त्रिविधमेतत्त्वानमस्मरूढामिरेको लोकत्रयालंकारः इत्यादावलंकारांतरासंकरात् तथा हि न तावदत्रोपमाद
वाद्यप्रयोगात् न नापि पातालादिना रूपके वा उपमेयस्य तस्यासंभवात् पवाद्याप्रयोगे पद्यासेके रविषयत्वमिति किं

यथैकेनधूम्रस्तनो भवेनेत्यादौ नास्त्येव किंचिदलंकारांतरमित्युपमाश्लेषयोर्विभक्तोदाहरणासंभवात् बाध्यबाधकता
वानुपपन्नमेवेदं योगेऽसंकरत्वे तु विरमत्युपगंतव्ये उपपन्निपर्यालोचने तु उपमात्वेनापि विषयो न श्लेषस्येत्युक्तमेव
उपपन्निश्चेदं पंक्यादेशाः धाधान्येन संसर्गे भवंतीति वस्तुस्थितिः प्रधानेन वा उपमा श्लेषस्य तन्निर्वाहकस्य तदंगत्वेनापि हि
श्लेषं विना समानशब्दवाच्यत्वलक्षणसाधर्म्यमनुपमानिर्वाहकं निर्वहति उपमा तु न श्लेषांगं श्लेष[illegible]स्य इति श्लोकं तु
स्वं॥ बप्रतीतिं विनातत्प्रतीसंभावेन तदनुपकारकत्वादिति॥ यदि चोपमाव्यवहारवारणाय साधारणधर्मप्रयोगम
न्य उपमाविरुद्ध तदा दत्तोऽपमायानिर्विषयत्वमेव स्यादिति तदेतदुक्तं स च न्यस्य प्रयोगोऽपमायानिर्विषयत्वापत्तेरि
ति न केवलमुपमाया एव श्लेषबाधकत्वं किंत्वलंकारांतरस्यापि यथा सविंदुसुंदरीति संगलच्छावलयेवेंदुके तत्र
विरोधालंकारस्य न्यायात्यद्वयप्रतिपादकशब्दस्य श्लेषः विदुराहित्यरूपस्योक्तौ पार्थस्य प्रतिभासाच्च विषय
स्य प्ररोहाभावात् ननु स्वरूढोऽपि श्लेषालंकारांगविरोधाभास एवेति चेत् न वेदेवं यदि विरोधाभासस्य विरोध

त्वमिय श्लेषाभासः श्लेषत्वमनुमतेकस्यापि भवेत् न त्वेवं तस्मादेवंविधे विषये श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरलंकारान्तरं
प्राधान्यात् तथा च सद्वंशमुक्तामणिरित्यत्र परं परितः श्लिष्टरूपके रूपके प्राधान्ये वशादेः श्लेषस्तावेणुकुलयो रूप
कोपयोगितयात्रांगमिति श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरूपकमेव अपदे देशे नात्यः कविरिव स्वल्पश्लोको देवमहरन्वा
निसत्र श्लेषव्यतिरेक एव प्रधानं श्लेषस्तु तन्निर्वाहक इति तस्य निभोत्पत्तिहेतुर्व्यतिरेकः अनुरागवती संध्या दिवस
स्तत्पुरःसरः अहो दैवगतिः किं तथापि न समागमः इत्यत्र समासोक्तिरलंकारः अभिधानियमेन श्लेषस्यासं
भवात् आदाय चापमचलं कृत्वाहीनं गुणं विषमदृष्टिः यश्चित्रमच्युतशरो लक्ष्यमभूत्तीत्तमस्तस्मै इत्यत्र विरोधप
वालंकारः श्लेषस्तु तदंगमात्रं अप्रमेयहात कवीनां संततयोऽल्पमगम्यमपि तो दुर्गतिरिति अत्र पारंपर्येण बलेरवपहि
नेतच्चित्रमधिकं चलत्संगवे दानोत्सवरक्षिनवत्तां वीरभवताद्विषत्से नाली नामपुत्रमधिलसेत्वमहो यः अत्र समर्थ
ये पद्ये काव्यलिंगस्य श्लेषोंगमिति श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुः काव्यलिंगं ॥ तस्मादलंकारांतरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष

267

काप्र
१३४

इतिरीतिकं वचः किंच प्रमाणसंक्षेवेत्यादौ शब्दश्लेषस्यापीलंकारत्वमिमिष्यते न स्यात्तावित तद्दृष्टान्तानाश्रितत्वेनव्याप
देशासम्भवात् अपि च पस्यव विसंक विप्रतिभासे रंभगो च रः स एवालंकारस्थाने स्वयं च पश्यतातात्या
दोशब्दवैचित्र्यमेव तादृक् तस्येकैकविप्रतिभापमुरुस्मतयो हंकेनादिति शब्दालंकारत्वमेवेवितं ननु श्लेषो धेनुर
प्रेलकः न ह्यर्थप्रतीतिं विनाश्लेषस्य चमत्कारित्वं संभवो वेत्यर्थालंकारत्वं श्लेषस्येति चेत्तन्न एवं ह्यनुप्रासस्याप
पीलंकारत्वं स्यात् तरसादिव्यंजकत्वरूपगाम्भीर्यसापेक्षत्वेन ह्यनुप्रासस्यालंकारता स्वान्यथा दृश्यविरोधादिदो
षस्य च क्षमा एतत्वात् किं चैवं शब्दयोरुभयोरपि अर्थालंकारस्यानुतत्तयोः स्वापेक्षेपेवत्पा मा भावात् श्लेगत
दोहिमाधुर्यादिगुणाः कष्टत्वादिदोषा वा यथाक्रमेकपदलोवाद्यर्थशब्दवते धर्मश्लेषत्वमिति तदयुक्तं विधौ
व कोपो दोषग दिश्लेषशब्दे भेदप्रथमश्लेष लापश्लेरित्यादिस्वपमपि पि वि वाच्ये विद्वैलक्षण्यतितच्छिवं य त्रभेणा
नो खलाघाक्षे कृतिहेतुतापथपिवरणीनामाकाश्यरूरगांख ऊधाकृतिहेतुत्वमसंभवितम्यापिरितियस्त

राम
१३४

वर्णानुमापिकालिपयः सन्निवेशविशेषवत्त्वेन पद्मखड्गाद्याकारास्तु तत्सर्वमेतच्चित्रमिति विग्रहस्तेन हि लिपि-
वत्वाच्छब्दालंकारत्वं न स्यादिति वेन्न गाढशब्दवर्णविन्यासं विना तादृशलिपिविन्यासाभावात्तस्य
शब्दव्यतिरेकयोरनुसरणात् लिपेर्वर्णाभेदस्य लोकप्रसिद्धत्वाच्च शब्दालंकारत्वमिति कश्चित् तन्न्या
पिकस्य गाढादिरसानुपकारकस्य कथमलंकारत्वमिति चेत् काव्ये दुष्करत्वेन वित्तयोगकारकत्वा
दिति गृहाण। श्लेषनिर्वाहे नूतनवनादर्शे रसोपकारकमिति दिङ्मात्रमुदाह्रियते तत्र खड्गबन्धो यथा
मारारिशक्ररामेभमुखैरासाररंहसा। सारारब्धस्तवा नित्यं तदार्तिहरणक्षमा। माता नतानां संघट्टः
श्रियां बाधितसंभ्रमा मान्याथ सीमा रामाणां शं मे दिश्यादुमादिजा॥ न्यासो यथा तट्टिकायां प्रथमं
मात्रार्धं विन्यस्य तत्र हृदयमारोहक्रमेण एकस्यां धारायां वल्लदेशावस्थानं क्रमेण मध्ये सेतिवस्तेनतोप
रस्यां धारायामवरोहक्रमेण ईशमेतिप्रथमेन मात्रार्धेन मध्ये तद्दक्षिणपार्श्वे निः क्रमेण क्रमे

काम
१३५

श्री

शास्य वामपार्श्वप्रवेशक्रमेण सूत्रं। ततो माशब्दो दिशिष्ठो एकस्त्रुटिका॥ माशब्दादेवः क्रमेण शावर्गोत्रपूर
षांगडिकां तदग्रे मेलितदक्षिणपार्श्वेनिःक्रमणक्रमेण चतुष्पदे वामपार्श्वप्रवेशक्रमेण वलुष्कं ततो
माशब्दः श्लिष्टः एतद्वञ्जनकं मेनोमाकाशदशः श्रेषवर्गो इदं स्यात् एतन्कस्तकमिति॥ मुरजबंधोपयास
रलाबमैला रमतरलालिवलारवोवारलाबहुलामदकरलाबहुलामसा अथ न्यासः प्रथमपादस्य वर्णा छ
केपंक्तिक्रमेण लिखित्वा तेषामधोधो द्वितीयपादस्य वर्णान्पंक्तिक्रमेण विलिखित्वा तत श्लोको
त्थापनमाहेरेखा पां द्वन्पोमुरजाकारतां भवति पद्मबंधो यथा भासतेप्रतिभासार रसाभासाहतविभा
वितामांभाबादे देवाभास्वस्यातः कर्णिकायां मा इति पूर्वपत्रे निर्गमक्रमेण सत्ते आग्नेयपत्रे प्रवेश
नक्रमेण प्रतितः ततो मैतिकर्णिकास्थं श्लिष्टं ततो दक्षिणपत्रे निःक्रमणक्रमेणतारेनैवर्गो दूपं ततः
तामांकर्णिकास्थेनवर्णेन प्रवेशक्रमेण श्लिष्टं रसा नैतिवर्णोत्र पं एवमन्येष्वपि दिक्पत्रेषु कर्णिकाया श्लि

राम
१३५

वर्णाः सर्वत्र श्लिष्यन्ति इति सर्वतोभद्रं यथा रसासार रसासार सायताक्ष क्षतायसा सातावाततवातासा रक्षतस्वस्व
तक्षर ॥ अत्र प्रथमपादः पूर्वकसमुक्तिवन्धरूपेन लिखिते प्रतिलोमादिपादेन स एव श्लोकः संभवति नोयन्ये भेदा
न दर्शिताः एते हि शक्तिमात्रप्रकाशकाना काव्यरूपतां दधति नीरसत्वादिति पुनरुक्तवदाभासो विभिन्ना
कारस्य शब्दगा एकार्थतेति एकार्थत्वावभासयोग्यशब्दतोऽर्थः एतच्च यमकलाटानुप्रासयोरतिव्यापकमतो भि
भिन्नेति विभिन्नाकारशब्दगेति स चायं द्विविधः शब्दमात्रस्य शब्दार्थयोश्च तयोराद्यो यथा हरिश्चन्द्रस्य शब्दमा
त्रस्य लक्षणं अयमपि द्विविधः सभङ्गाभङ्गशब्दनिष्ठः भङ्गशब्दनिष्ठश्च तयोराद्यो यथा अविधदेहशरीरः सहसा
रथिसूततुरङ्गपादातः भाति सदानत्यागः स्थिरतायामवनितलतिलकः अत्र देहशरीरावर्थशब्दयोः पुनरु
क्तवद्धीः सभङ्गौ च तौ अरिवधदा ईहा यत्र ताहशा नष्टारि शरीर पतीतसर्वार्थकत्वात् एवं सारथि सूत तथा च यो
योः सहसाहदेन रथिना सूतेः तुरङ्गपादातेन पत्रसैन्यसर्वार्थकत्वात् दाननत्यागयोश्च सदानत्या भाति स्थिरताया म

काप्र
१३६

गः पवित इवेत्यर्थकत्वात् समंगः पुनरुक्तवदाभासः शब्दमात्रालंकारत्वं चैतयोरपि शब्दयोः पर्यायपरि
वृत्त्यसहत्वात् अभंगशरदनिकोपर्याचकासमंतनाराजाः कोलकाने दहेतवः तस्य राज्ञः सुमनसो विबुधाः प
क्षविर्तिनः अभोगनाराजमाधवयोः स्मरथैकतया पुनरुक्तधीः वस्तुतस्तु अंगने भ्यारमिति ग्रभूतानामाराम
इति वा ऽर्थे न पुनरुक्तिर्न वात्र समंगः शब्दमात्रालंकारत्वं चैकस्यापि परिवृत्त्यसहत्वात् एवं कोलकाने इ
शब्दयोः सुमनसो विबुधाः शब्दयोश्च द्रष्टव्यं उभयालंकारं द्वितीयमाह तथा शब्दार्थयो एवं पयाश[illegible]
योरपि तथा ततु वपुरंग अंगम्यो सो करिकुंजररुधिररक्तं खरनखरः तेजो धाम महः पृथुकमन सा गिरं हरि
र्जिष्णुः अत्र तनुवपुः शब्दयोः पुनरुक्तधीः तद्विरहस्तु तनुः शब्दस्याल्पार्थकत्वात् अयं चोभयालंकारः स्त
नुशब्दस्य पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वात् वपुः शब्दस्य तत्सहत्वात् एवं करिकुंजरयोस्तेजो धाम महः शब्दानां
इंद्र हरि जिष्णु शब्दानां चैतदाभासत्वमुभयालंकारत्वं च द्रष्टव्यं [illegible] उभयालंकारो ऽत्र [illegible]

काप्र
१३६

272

[OrderDescription]
,CREATED=24.08.20 11:39
,TRANSFERRED=2020/08/24 at 12:21:03
,PAGES=272
,TYPE=STD
,NAME=S0003525
,Book Name=M-1568-KAVYAPRAKASH TIKA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF

FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF

FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF

FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF

FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF
,FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF

FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,FILE224=00000224.TIF
,FILE225=00000225.TIF
,FILE226=00000226.TIF
,FILE227=00000227.TIF
,FILE228=00000228.TIF
,FILE229=00000229.TIF
,FILE230=00000230.TIF
,FILE231=00000231.TIF
,FILE232=00000232.TIF
,FILE233=00000233.TIF
,FILE234=00000234.TIF
,FILE235=00000235.TIF
,FILE236=00000236.TIF
,FILE237=00000237.TIF
,FILE238=00000238.TIF
,FILE239=00000239.TIF
,FILE240=00000240.TIF
,FILE241=00000241.TIF
,FILE242=00000242.TIF
,FILE243=00000243.TIF

FILE244=00000244.TIF
,FILE245=00000245.TIF
,FILE246=00000246.TIF
,FILE247=00000247.TIF
,FILE248=00000248.TIF
,FILE249=00000249.TIF
,FILE250=00000250.TIF
,FILE251=00000251.TIF
,FILE252=00000252.TIF
,FILE253=00000253.TIF
,FILE254=00000254.TIF
,FILE255=00000255.TIF
,FILE256=00000256.TIF
,FILE257=00000257.TIF
,FILE258=00000258.TIF
,FILE259=00000259.TIF
,FILE260=00000260.TIF
,FILE261=00000261.TIF
,FILE262=00000262.TIF
,FILE263=00000263.TIF
,FILE264=00000264.TIF
,FILE265=00000265.TIF
,FILE266=00000266.TIF
,FILE267=00000267.TIF
,FILE268=00000268.TIF
,FILE269=00000269.TIF
,FILE270=00000270.TIF
,FILE271=00000271.TIF

FILE272=00000272.TIF
,